

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

ЗВІТНО-НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
КАФЕДР ІНСТИТУТУ

Івано-Франківськ — 1966

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

ЗВІТНО-НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
КАФЕДР ІНСТИТУТУ

НБ ПНУС

224962

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*ГІТІЛІС В. С., ГРИШИН Е. О., КИРИЧОК П. П.,
МЕЛЬНИК В. М. (відповідальний редактор),
НІСОНСЬКИЙ П. Г., ПОТОЦЬКИЙ Г. К.*

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту.
ІНВ. 224962

І. С Е К Ц І Я
СУСПІЛЬНИХ НАУК

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ПОЗИЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

Г. К. ПОТОЦЬКИЙ

1. Радянські люди вступили у нове п'ятиріччя, яке ознаменується двома видатними подіями. В наступному році радянський народ, усі люди праці відзначатимуть 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, а в останньому році п'ятирічки — сторіччя з дня народження великого Леніна. «Виконання п'ятирічного плану, — говориться в Директивах ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1966—1970 роки, — буде новим свідченням виконання радянським народом свого **інтернаціонального обов'язку** (підкреслення наше. — Г. П.) перед братніми соціалістичними країнами, міжнародним пролетаріатом, світовим визвольним рухом»¹.

Визначаючи інтернаціональне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, В. І. Ленін говорив: «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася»². Одним з найвидатніших результатів нашої революції було утвердження інтернаціональних позицій радянських народів. З цих позицій вони здійснили грандіозні соціалістичні перетворення, успішно будують комунізм. Соціалістичний інтернаціоналізм не тільки вихідна позиція непорушної дружби і братерської єдності соціалістичних націй, а й визначна риса характеру дій, поведінки і почуттів радянської людини, її творча точка погляду на національне питання, національно-визвольний рух і необхідність єдності дій всіх революційних сил в боротьбі проти сучасного імперіалізму і його ідеології антикомунізму.

¹ Директиви ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., «Радянська Україна», 10 квітня 1966 р.

² В. І. Ленін, Тв., т. 31, стор. 349.

2. В процесі будівництва матеріально-технічної бази ко-мунізму створюються умови всебічного зближення соціалі-стичних націй. «Взаємовідносини між різними націями за-лежать від того, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — наскільки кожна із них розвинула свої продуктивні сили, розподіл праці і внутрішнє спілкування»¹. Розвиток продуктивних сил, соціалістичної демократії, культури і науки радянських республік активізує різноманітні зв'язки, збагачує і зміцнює все те, що сприяє єднанню, співробітництву між нашими народами. Тільки протягом семирічки в нашій країні побудо-вано і введено в дію понад 5500 великих промислових підприємств², в тому числі близько 900 на Україні³. Все це до-роге і рідне кожній радянській людині, тому що успіхи окре-мої республіки зв'язані, обумовлені успіхами всіх республік. Вони втілені в могутності нашої єдиної великої держави — СРСР, де російське, українське, білоруське, узбецьке, грузин-ське — всіх народів, злито в серці радянської людини, в її інтернаціональному світогляді.

Особливістю відродження і оновлення західних областей України є те, що вони підняті до життя і щастя братерськими зусиллями всіх народів Радянського Союзу. Завдяки дружбі народів СРСР трудящі Прикарпаття, як і всіх західних об-ластей, створили нову історію свого краю, в якій є частка пра-ці, серця, генію всіх народів нашої Вітчизни. Ця частка по-стійно зростає (в Бурштинській ДРЕС, Калуському хіміко-металургійному комбінаті й інших будовах, у всьому нашому житті), а разом з цим створилося і створюється якісно но-ве духовне обличчя людей.

3. Інтернаціональні позиції радянських людей зцементо-вані комуністичною ідейністю і переконаністю, виховані Ко-муністичною партією. Комуністична переконаність яскраво проявляється в творчій праці, ініціативі, у виробничому і гро-мадському житті будівників комунізму, в боротьбі проти бур-жуазної ідеології і її пережитків.

Ідеологи антикомунізму намагаються «експортувати» свій пропагандистсько-розтлінний товар в соціалістичні країни. В різноманітному асортименті цього товару на перше місце ви-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Тв., т. 3, стор. 19—20.

² Див. Постанови Пленуму ЦК КПРС «Про поліпшення управлін-ня промисловістю, удосконалення планування і посилення економіч-ного стимулювання промислового виробництва», газ. «Правда» від 1 жовтня 1965 р.

³ Доповідь Голови Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицького на сесії Верховної Ради УРСР, «Робітнича газета», 22/ХІІ-65 р.

сувається націоналізм — головна форма класової ідеології буржуазії.

«Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ось два непримиренно ворожі лозунги, — вказував В. І. Ленін, що відповідають двом великим класовим таборами... і виражають дві політики (більше того: два світогляди в національному питанні)»¹. Пролетарський інтернаціоналізм — це ідеологія соціалістичного світу, вона стала виразом революційної дійсності нашої епохи, а буржуазний націоналізм, який являє головну небезпеку на ідеологічному фронті, є не тільки реакційною теорією національного питання, але і цільним підходом, світоглядом, що розповсюджується на оцінку всіх питань суспільного розвитку — так справедливо підкреслювалося в тезах ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії «Про буржуазний націоналізм і соціалістичний патріотизм»². Щоб зберегти своє класове панування, «буржуазія зраджує інтереси свободи, вітчизни, мови і нації, коли постає перед нею революційний пролетаріат»³. Особливо це стосується до українського буржуазного націоналізму як в цілому, так і по частинах. Наприклад, українські буржуазні націоналісти, які захопили владу на Західній Україні і намагалися зберегти своє право експлуатувати український народ, вважали за краще запродати Західну Україну буржуазно-поміщицькій Польщі, ніж бачити її вільною, соціалістичною. В період другої світової війни вони ще більше заплямували себе, злигавшись з німецькими фашистами, всіляко вислужувалися, змагалися з фашистами в найжахливіших злочинах. Опинившись знову за межами нашої Батьківщини, недобитки українських буржуазних націоналістів, змінивши хазяїв, продовжують паплюжити нашу Україну. Їх добре охарактеризував Д. З. Мануїльський, який писав: «Український буржуазний націоналізм ніколи не був національним, бо він завжди обслуговував інтереси чужоземних пануючих класів. Він ніколи не був самостійним, бо він ніколи не орієнтувався на сили власного народу, а на багнети чужинців»⁴.

4. На Радянській Україні, як і в цілому в нашій країні, націоналізм не має під собою ніякого ґрунту — ні соціального, ні політичного, ні економічного. Завдяки соціалістичним перетворенням і гігантській роботі партії ідеї соціалістичного інтернаціоналізму глибоко проникли в свідомість, в духовне

¹ В. І. Ленін, Тв., т. 20, стор. 10.

² «Вопросы философии», 1960, № 12, стр. 97.

³ В. І. Ленін, Тв., т. 6, стор. 419.

⁴ Д. З. Мануїльський, «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини», Львів, 1945, стор. 39.

життя радянських народів, стали активною позицією, зокрема у формуванні комуністичних відносин і виховання нової людини. Виховання трудящих в дусі соціалістичного інтернаціоналізму є одним з основних напрямів ідеологічної роботи партії. «Комуністи вважають своїм першочерговим обов'язком виховувати трудящих в дусі інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, непримиренності до будь-яких проявів націоналізму і шовінізму»¹. На необхідність посилення виховання трудящих, нашої молоді в дусі соціалістичного інтернаціоналізму ще і ще раз нагадують нам ідеологічні диверсії буржуазної пропаганди, які безперестанку ведуться проти комуністичної ідеології. Тому інтернаціональне виховання, ідейне загартування, інтернаціональні ідеї повинні перетворюватися в непорушну переконаність будівників комунізму.

¹ Програма КПРС, Держполітвидав УРСР, Київ, 1962, стор. 59.

РОЛЬ ПАРТИЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ОЗБРОЄННІ ВИРОБНИЧНИКІВ ПОЛІТИЧНИМИ ЗНАННЯМИ

(На матеріалах підприємств важкої індустрії
Української РСР за 1959—1965 рр.).

П. С. ФЕДОРЧАК

Запорукою успішного виконання завдань комуністичного будівництва є зростання свідомості радянських людей, оволодіння ними марксистсько-ленінською теорією. Приділяючи велику увагу ідеологічній роботі, В. І. Ленін говорив, що держава сильна свідомістю мас, що «вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹. Це важливе ленінське положення є особливо актуальним в наш час. У Програмі КПРС підкреслюється, що «чим вища свідомість членів суспільства, тим повніше і ширше розгортається їх творча активність у створенні матеріально-технічної бази комунізму»².

Творчо розвиваючи ці важливі ленінські ідеї, партія тісно пов'язує виховну роботу серед трудящих з вирішенням конкретних завдань, допомагає виробничникам глибоко зрозуміти їх, добивається цим самим кращих успіхів у вихованні трудящих. Особливе значення в ідеологічній роботі мають рішення жовтневого (1964 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС, у яких партія засудила суб'єктивізм і волюнтаризм, вказала на необхідність творчо розвивати марксистсько-ленінську науку і успішно застосовувати її при вирішенні завдань господарського будівництва.

Положеннями В. І. Леніна і Комуністичної партії по ідеологічній роботі партійні організації підприємств важкої індустрії України керувались в роки семирічки. Основна увага в цей час зверталась на озброєння трудящих, марксистсько-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 102.

ленінською теорією, на виховання в них почуття радянського патріотизму, любові до праці, спрямування зусиль мас на дострокове виконання семирічного плану.

У вихованні трудящих Комуністична партія приділяє постійну увагу політичному навчанню. Успішно організувати навчання в сітці партійної освіти можна при наявності добре підготовлених пропагандистських кадрів, від ідейного рівня і майстерності яких в значній мірі залежить успіх роботи гуртків і теоретичних семінарів.

Пам'ятаючи це, партійні організації вдосконалювали роботу по підбору і вихованню пропагандистів, проводили з ними семінари, теоретичні конференції. Так, в Долинському районі Івано-Франківської області на початку 1959 року на семінарах пропагандистів партійної і комсомольської політосвіти прочитано 16 лекцій і доповідей по рішеннях і матеріалах ХХІ з'їзду КПРС, а також проводились консультації¹.

В підготовці пропагандистських кадрів значну роль відіграють громадські кабінети політичної освіти партійних організацій промислових підприємств. В кабінеті політичної освіти рейко-балочного цеху Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського під керівництвом комуніста тов. Милованова в 1960 році для пропагандистів виготовлені діаграми виробничих показників цеху, плакати, на яких відображались завдання цеху в семиріччі, виготовлялись наочні приладдя для гуртків з історії КПРС, конкретної економіки, узагальнювався досвід роботи кращих бригад, дільниць. Тут же на допомогу слухачам комуністи створили бібліотеку з відкритим фондом біля двох тисяч книг, проводили перегляд документальних фільмів, присвячених виконанню семирічного плану, новинам науки і техніки². Такі ж кабінети створювались на багатьох підприємствах республіки. Лише в Донецькій області в 1960 році їх нараховувалось 105³.

Організувавши навчання пропагандистів, партійні комітети підготували і виховали загін політично-грамотних керівників гуртків і теоретичних семінарів, які успішно забезпечували доручену їм ділянку роботи. Наприклад, оператор Долинського нафтопромислу тов. Гнатюк, вивчаючи з слухачами тему «Завдання семирічного плану по розвитку нафтової і хімічної промисловості», навів цікаві матеріали з життя

¹ Партійний архів Івано-Франківського ОК КПУ, ф. 13, оп. 8, од. зб. 15, арк. 1—21.

² Газ. «Трибуна металурга», орган парткому, завкому металургів і дирекції заводу ім. Петровського, 27 квітня 1960 р.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2021, арк. 56.

нафтопромислових підприємств району. Пропагандист розповів слухачам про роботу передової бригади І. Сороки, яка в той час давала за добу в півтора рази більше нафти, ніж все Бориславське родовище. Одночасно він повідомив про завдання колективу в збільшенні видобутку нафти за семирічку. На занятті слухачі розповіли про досвід передових бригад І. Пришляка і М. Пилипіва¹. Такі заняття допомагали робітникам вірно зрозуміти поставлені завдання XXI з'їздом партії і успішно виконувати їх. Це сприяло тому, що колектив нафтопромислу план 1959 року по видобутку нафти виконав на 103 проценти².

Під керівництвом партійних комітетів пропагандисти часто особистим прикладом запалювали робітників на трудові подвиги. Пропагандисти міста Костянтинівки, Донецької області, активно сприяли поширенню партійного почину — працювати без відстаючих підприємств, цехів, дільниць. За дорученням партійних організацій кращі пропагандисти міста очолили відстаючі ділянки виробництва, де вони допомагали робітникам ліквідувати відставання. Яскравим свідченням цього було те, що коли в першому півріччі 1959 р. в Костянтинівці нараховувалось 88 відстаючих підприємств, то вже до кінця року всі підприємства виконали виробничі завдання³.

Навчаючись у гуртках партійної освіти, виробничники не тільки успішно застосовували свої знання на практиці, але й брали активну участь у виховній роботі. Слухачі гуртків мартенівського і колісно-прокатного цехів Криворізького заводу ім. Карла Лібкнехта виступали з лекціями перед робітниками про шляхи зниження собівартості продукції⁴. На Криворізькому заводі ім. Комінтерну гуртківці проводили бесіди з робітниками в цехах з питань, що обговорювались на заняттях теоретичного семінару⁵.

Оволодіння марксистсько-ленінською теорією в гуртках партійної політичної освіти допомагало робітникам зайняти авангардну роль на виробництві, бути зразком у виконанні господарських завдань. Прикладом цього є виробничники з управління тресту «Хіметалургбуд» міста Калуща Ю. Шварц і В. Турченяк, які лише в 1964 році внесли 24 раціоналізатор-

¹ Партійний архів Івано-Франківського ОК КПУ, ф. 52, оп. 11, од. зб. 7, арк. 5.

² Газ. «Прикарпатська правда», 7 лютого 1960 р.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2021, арк. 39.

⁴ Там же, од. зб. 1787, арк. 43.

⁵ Там же.

ські пропозиції, впровадження у виробництво яких дало економічний ефект 21,2 тис. крб.¹

Наведені приклади свідчать про те, що конкретність, предметність у політичному навчанні сприяють забезпеченню його впливу на виховання виробничників, допомагають переконувати їх працювати наполегливо, мобілізують на вирішення господарських завдань.

Партійні організації звертали постійну увагу і на самостійне вивчення марксистсько-ленінської теорії трудящими, залучали їх до теоретичних семінарів і конференцій, а також прикріплювали до досвідчених пропагандистів.

Однак у системі партійного навчання в минулі роки в ряді партійних організацій допускалось захоплення поєднанням масово-політичної роботи з вивченням професійно-технічних дисциплін, не завжди зверталась достатня увага на вивчення історії партії, філософії, політичної економії, що не сприяло глибокому оволодінню теорією марксизму-ленінізму. На деяких промислових підприємствах зустрічався і формальний підхід до організації навчання, при створенні гуртків, семінарів не завжди враховувались запити трудящих, поширювався кількісний підхід до оцінки роботи в системі політичної освіти, що знижувало рівень навчання.

На ці і інші недоліки вказала партія, яка зобов'язала партійні організації посилити контроль за політичним навчанням трудящих, підвищити його дієвість, сприяти формуванню наукового світогляду радянських людей.

Таким чином, в результаті здійснення історичних рішень XXI і XXII з'їздів партії в період розгорнутого будівництва комунізму політичне навчання на промислових підприємствах стало більш ефективним, дійовим, охопило своїм впливом всіх виробничників, сприяло зростанню їх комуністичної свідомості і цим самим допомогло успішно виконати семирічний план.

В Директивах XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки накреслені нові завдання по дальшому розвитку промисловості в нашій країні, вказується, що успішне виконання п'ятирічного плану зв'язане з підвищенням ролі партійних організацій в ідейно-політичному вихованні трудящих.

У виконанні п'ятирічки важливе значення матиме використання і вдосконалення досвіду політичного навчання трудящих в роки семирічки.

¹ Газ. «Зоря Прикарпаття», орган Калуського райкому Комуністичної партії та районної Ради депутатів трудящих Івано-Франківської області, 18 квітня 1965 р.

**БОРОТЬБА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ЗА ВТІЛЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ (1959—1965 рр.).**

(На матеріалах промисловості західних областей України)

Я. С. КАЛАКУРА

В період будівництва комунізму небувало зростає творча активність мас, яка найбільше виявляється в масовому соціалістичному змаганні. В. І. Ленін розглядав соціалістичне змагання як об'єктивну закономірність соціалістичного ладу, вказуючи, що «організація змагання повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади в економічній галузі»¹. В Директивах ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки ставиться завдання — «всесірно розвивати соціалістичне змагання і підвищувати значення моральних стимулів, ...виховувати у кожного працівника комуністичне ставлення до праці»².

В. І. Ленін виробив основні принципи соціалістичного змагання: забезпечення гласності, порівняння результатів, створення можливостей для практичного повторення досвіду, поєднання моральних і матеріальних стимулів до праці³.

Керуючись ленінськими принципами соціалістичного змагання, Комуністична партія постійно розвиває, всіляко підтримує нові його форми, надає їм дійовості і масовості. Партійні організації промислових підприємств західних областей України очолили соціалістичне змагання, спрямувавши його на дострокове завершення семирічки.

На початку періоду розгорнутого будівництва комунізму народився вищий етап соціалістичного змагання — рух за комуністичне ставлення до праці, який став могутнім прискоро-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 176.

² Газ. «Радянська Україна», 10 квітня 1966 р

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 175.

рювачем технічного прогресу, зростання продуктивності праці, формування комуністичного світогляду.

Ініціаторами цього руху на Прикарпатті і Буковині були: бригада слюсарів В. Пилипіва з Львівського автобусного заводу¹, бригада І. Лося з Івано-Франківського паровозоремонтного заводу², бригада В. Арбузова з Чернівецького текстильного комбінату³ та П. Рабія з Тернопільського машинобудівного заводу⁴. Партійні організації, виходячи з ленінських настанов про те, що необхідно «пильно вивчати паростки нового, якнайуважніше ставитись до них, всіляко допомагати їх ростові і доглядати ці слабкі паростки»⁵, вчасно підтримали цінну ініціативу, надали їй великої гласності і перетворили цей рух в масовий.

Добиваючись широкої гласності змагання, партійні організації використовували різноманітні форми і методи ідеологічної роботи, приділяли особливу увагу роз'ясненню змісту руху за комуністичну працю, проводили збори, тематичні вечори, зустрічі з ветеранами праці, ініціаторами нового почину. Так, у Львові проводились конференції «Учитись, жити і працювати по-ленінськи»⁶, на всіх підприємствах м. Коломиї проводились вечори запитань і відповідей на теми: «Що таке комуністична праця», «Що означає жити і працювати по-комуністичному».

Велику роль у поширенні таких починів, як гаганівський рух, змагання за «українську годину», «сім за шість» відіграла центральна і місцева преса, редакції радіомовлення, Львівська та Чернівецька студії телебачення. Обласні, районні газети та багатотиражки організували спеціальні рубрики, в яких висвітлювався хід і підсумки змагання, пропагувався досвід передовиків.

Партійні організації виключну увагу приділяли підведенню підсумків змагання, через порівняння результатів по досягнутому рівню продуктивності праці, впровадженню нової техніки, підвищенню якості продукції і визначали переможців. Крім змагання підприємств, бригад, цехів Івано-Фран-

¹ Партійний архів Львівського ОК КПУ., ф. 3, оп. 3, од. зб. 1315, арк. 27.

² Партійний архів Івано-Франківського ОК КПУ., ф. 2, оп. 21, од. зб. 1, арк. 26.

³ Партійний архів Чернівецького ОК КПУ, Ф. 515. оп. I, од. зб. 64, арк. 66.

⁴ Партійний архів Тернопільського ОК КПУ, ф. 309, оп. I, од. зб. 22, арк. 64.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 378.

⁶ Партійний архів Львівського ОК КПУ. ф. 266, оп. I, од. зб. 52, арк. 165.

ківський міськком КП України організував змагання робітників по фаху, визначаючи «кращого формувальника, токаря, слюсаря, мебльовика, швею, ткалю»¹.

Вірні ленінським принципам партійні організації настирливо добивались поширення кращих зразків праці окремих новаторів, передових методів, досконалої технології. Всі цінні починання підтримувались, схвалювались і всіляко поширювались. Так, бюро Чернівецького обкому КП України вже в січні 1959 року схвалило досвід роботи комплексної бригади Романюка В. І. з Берегометського ліспромкомбінату, яка, комплексно виконуючи всі види робіт, домоглася значного підвищення продуктивності праці, знизила собівартість заготівлі і вивезення кожного кубометра деревини на 42 коп.² Партійні організації лісової промисловості підтримали ініціативу створення комплексних бригад. Уже на липень 1959 р. тільки на Берегометському ліспромкомбінаті вже діяло 29 таких бригад³. Це дозволило річну програму виконати достроково до 19 листопада 1959 р.⁴.

Найбільш поширеною формою пропаганди всього передового, прогресивного стали школи передового досвіду. Число їх швидко зростало. Якщо на початку 1959 р. в Чернівецькій області їх було 27, то на 1961 рік функціонувало 614 шкіл передового досвіду, в яких навчалося 17 658 чоловік⁵. В Івано-Франківську в 1961 році було 144 таких школи, в яких навчалося 1949 робітників⁶.

По прикладу цих шкіл створювались школи комуністичної праці, в яких крім виробничих питань, вивчались також проблеми комуністичного виховання. Особливо поширились ці школи після XXII з'їзду КПРС. Якщо в 1963 р. в місті Червонограді Львівської області працювали 15 шкіл комуністичної праці, то в 1965 р. їх було 68, а число слухачів 2 265 чоловік⁷.

Добре зарекомендували себе університети технічного прогресу, інститути передових методів праці, ради новаторів. У Львівську міську раду новаторів входить понад тисячу пере-

¹ Партійний архів Івано-Франківського ОК КПУ, ф. 2, оп. 21, од. зб. 8, арк. 120.

² Партійний архів Чернівецького ОК КПУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2660, арк. 56.

³ Там же, од. зб. 2731, арк. 11.

⁴ Там же, арк. 109.

⁵ Там же, од. зб. 2743, арк. 23.

⁶ Партійний архів Івано-Франківського ОК КПУ, ф. 2, оп. 24, од. зб. 9, арк. 216.

⁷ Поточний архів Червоноградського МК КПУ. Протокол бюро № 12 від 10 червня 1965 р., арк. 26.

довиків, які координують роботу тридцяти рад, створених безпосередньо на підприємствах. Практикується організація днів новатора, на яких показуються досягнення техніки, кращі методи праці, відбирається для рекомендації передова технологія. Рада провела 25 екскурсій, розробила 327 заходів, з яких 76 впровадили самі члени ради, створила технічний кабінет, який підготував 150 комплектів креслень для підприємств¹. В 1964 році в Львівській області вже нараховувалось 62 ради новаторів².

Цілеспрямовано проводить роботу по пропаганді передового досвіду партійна організація Дрогобицького машинобудівного заводу. Тут на громадських засадах працює університет технічного прогресу, бюро економічного аналізу, бюро технічного нормування, громадські бюро технічної інформації і конструкторські бюро, рада молодих спеціалістів.

Тільки протягом 1964 р. громадське бюро технічного нормування переглянуло норми виробітку на чорновій розточці шарошок долота діаметром 295 мм, в результаті чого зекономлено за рік 1 800 крб.³

Зростанню творчої активності мас сприяло правильне поєднання моральних і матеріальних стимулів до праці. В практику роботи партійних організацій ввійшло періодичне преміювання переможців змагання грошовими преміями, цінними подарунками, безплатними путівками на курорт, в санаторії, за кордон. Великий досвід в цьому має партком Львівського заводу автотранспорту⁴.

Різноманітні методи морального заохочення, як от: громадське визнання і оцінка результатів праці, нагородження грамотами, дипломами, занесення на Дошку пошани, вручення перехідних прапорів і вимпелів, збуджують творчу ініціативу трудящих. В останні роки поширились такі масові форми, як вечори трудової слави, вшанування ветеранів праці, зльоти передовиків. В ході соціалістичного змагання на честь XXII з'їзду КПРС Тернопільський обком КП України встановив «Книгу трудової слави розвідників комуністичного май-

¹ Поточний архів Львівського ОК КПУ. Стенограма II пленуму обкому від 30 березня 1963 р., арк. 54.

² Поточний архів Львівського ОК КПУ. Стенограма VIII пленуму обкому від 9 жовтня 1964 р., арк. 8.

³ Поточний архів Дрогобицького МК КПУ. Протокол № 37 засідання бюро від 7 травня 1965 р., арк. 27—28.

⁴ Партійний архів Львівського ОК КПУ, ф. 1965, оп. 71, од. зб. 87, арк. 159.

бутнього»¹. В книгу занесено колектив швейної фабрики, який виконав передз'їздівські зобов'язання і дав прибутків 246 тис. крб., колектив машинобудівного заводу і інші².

Керівництво змаганням було в центрі уваги обкомів, міськкомів і райкомів партії, первинних партійних організацій, які надавали йому дієвості, масовості, перетворювали його в школу комуністичного ставлення до праці. Однак в керівництві змаганням допускались серйозні хиби, суб'єктивізм в оцінці результатів окремих колективів, парадність і формалізм.

Рішення жовтневого (1964 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС створили сприятливі умови для повнішого втілення ленінських принципів соціалістичного змагання, що видно на прикладах виконання завдань першого року п'ятирічки.

Таким чином, партійні організації промислових підприємств західних областей України, втілюючи в життя ленінські принципи соціалістичного змагання, домоглися підвищення його ролі в зростанні творчої активності трудящих, що забезпечило дострокове виконання завдань семирічки.

¹ Партійний архів Тернопільського

зб. 34, арк. 30.

² Там же, од. зб. 74, арк. 65.

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту, оп. 36, од.
Інв. 224962

ЗОВНІШНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НАСЕЛЕННЯ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ

(На прикладі Івано-Франківської області)

С. І. КОПЧАК

1. Аналіз зовнішніх міграційних процесів населення має не лише велике практичне, але й наукове значення. Позитивний чи від'ємний міграційний баланс того чи іншого району країни безпосередньо впливає не лише на загальну кількість населення, але й на його статеву і вікову структуру. Останнє знаходиться в прямому зв'язку з кількістю працездатного населення, тобто тією категорією населення, яку ми звичайно називаємо трудовими ресурсами. Крім цього, виявлення тенденцій міграційних процесів, що склалися за певний період, дає можливість вносити відповідні корективи при розрахунках перспективної кількості населення та його вікових груп.

2. Трудові ресурси — один з найважливіших факторів, який впливає не лише на інтенсивність економічного розвитку того чи іншого району, але й на його оптимальний, комплексний розвиток. Оптимальність у спеціалізації і комплексному розвитку господарства економічного району чи області перш за все залежать від більш повної і постійної в часі зайнятості наявних трудових ресурсів в суспільному виробництві, від повного використання фонду робочого часу, від встановлення раціональних пропорцій між сферами прикладання чоловічої і жіночої праці. Але формування трудових ресурсів знаходиться в прямому взаємозв'язку від цілого ряду факторів, основними з яких є природний та механічний (міграційний) рух населення. Через великі територіальні відмінності в природному та механічному русі населення не всі економічні райони і області країни однаково забезпечені трудовими ресурсами. Звідси і впливає одна з найважливіших проблем дальшого розвитку продуктивних сил країни — проблема «ра-

ціонального використання трудових ресурсів у всіх районах країни...» (Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки», газ. «Радянська Україна» від 10 квітня 1966 р.).

3. Радянське Прикарпаття, як і всі західні області України, відзначається високою густотою населення (особливо сільського), яка знаходиться в безпосередній залежності від особливостей заселення Прикарпаття і формування українського населення. Так, якщо на 1. I. 1965 р. середня густина сільського населення по УРСР становила 36,6 чол. на 1 кв. км, то в західних областях УРСР вона становила 52,1, а в Івано-Франківській — 62,1 чол. на 1 кв. км (підраховано за статистичним щорічником «Народне господарство УРСР в 1964 році», К., 1965, стор. 11). Найбільша чисельність сільського населення з розрахунку на 100 га посівних площ всіх категорій господарств припадає на Івано-Франківську, Чернівецьку, Львівську та Ровенську області, де вона більш ніж в два рази перевищує середньореспубліканську. В західних областях УРСР на 100 га всіх посівних площ сільськогосподарських культур та на 1 га технічних припадає в чотири рази більше працездатного населення, ніж у степових областях республіки (див. «Розвиток економіки західних областей УРСР», видавн. ЛДУ, 1964, стор. 165). Крім цього, соціалістичні перетворення у сільському господарстві і в першу чергу ріст механізації сільськогосподарських робіт вивільнюють значну частину сільського населення та постійно поповнюють загальну кількість незайнятого у суспільному виробництві населення.

4. При такому становищі в умовах Прикарпаття необхідно всі зусилля господарських і планових органів спрямовувати не лише на більш ефективне залучення значної частини незайнятого працездатного населення до участі в суспільному виробництві на місцях, але й на більш інтенсивний перерозподіл населення в ті економічні райони країни, які особливо відчувають дефіцит в робочій силі. Відомо, що для здійснення перспективного господарського розвитку Сибіру і Далекого Сходу тут знадобиться додаткової робочої сили від 5 до 15 млн. чоловік (див. «Основные вопросы экономической географии СССР», материалы к IV съезду ГО СССР, ч. 2, стор. 45). В той час відомо, що за період з 1939 по 1959 рр. приросту населення в Сибіру в результаті міграції не було, а за останні роки (1956—1962) для цих районів було характерне переважання міграційного руху населення зі сходу на захід. Тому питання більш раціонального використання і перероз-

поділу працездатного населення в західних областях УРСР (в тому числі і Івано-Франківської області) набуває загальнодержавного значення.

5. Але аналіз міграційних процесів населення Івано-Франківської області за останні 13 років (1951—1963) дає можливість зробити висновок, що кількість населення, яке щорічно вибуває за межі області, в дуже незначній мірі переважає над населенням, яке прибуває в область. Різниця на користь населення, яке вибуває порівняно з населенням, яке прибуває, становить лише 4,4%. Фактично, щорічно з області вибуває майже стільки ж населення, скільки й прибуває. Це приводить до того положення, що ріст загальної чисельності населення області здійснюється в основному за рахунок його природного приросту і, таким чином, загальна кількість населення області (в тому числі і працездатного) зростає досить швидко.

6. Незважаючи на це, Івано-Франківська область займає дуже незначне місце в поповненні робочої сили східних районів СРСР. Так, за період з 1961 по 1964 рр. з Івано-Франківської області вибуло в Азіатську частину РРФСР 4,3%, в Казахстан — 11,3%, в Європейську частину РРФСР — 13,2%, а на Україну — 59,2% населення по відношенню до всіх вибулих з області. За цей же період прибуло в Івано-Франківську область з Азіатської частини РРФСР 11,3%, з Казахстану — 9,1%, з Європейської частини РРФСР — 12,5%, з України — 59,3% населення по відношенню до загальної кількості прибулих.

7. Тому, враховуючи закономірності зовнішніх міграційних рухів населення Івано-Франківської області, можна зробити ряд попередніх висновків щодо більш раціонального, на думку автора, використання трудових ресурсів:

а) основну увагу необхідно приділити використанню незайнятого в суспільному виробництві працездатного населення на місцях шляхом різкого розширення і розвитку трудомістких промислових підприємств, місцевої промисловості, традиційних кустарних виробництв тощо;

б) в Директивах ХХІІІ з'їзду КПРС вказується, що «з метою поліпшення використання трудових ресурсів і більш рівномірного розміщення промисловості нові підприємства будувати переважно в середніх і невеликих містах...», до яких і відносяться всі міста Івано-Франківської області. Створення містоутворюючих галузей і підприємств в містах області дасть можливість в значній мірі розв'язати проблему зайнятості трудових ресурсів;

в) поліпшити організаційні заходи по перерозподілу робочої сили області у східні райони, де в ній відчувається постійна потреба;

г) різко збільшити масштаби підготовки спеціалістів середньої кваліфікації (через професійно-технічні та ремісничі училища) і основну частину їх випускників направляти в дефіцитні на робочу силу райони;

д) основна увага в цій важливій проблемі повинна бути звернута на особисту зацікавленість населення (переважно молоді, яка швидше приживається на нових місцях) в переселенні.

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ВИНОГРАДАРСЬКО-ВИНОРОБНОГО КОМПЛЕКСУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

О. М. ГУЦУЛЯК

Головними факторами формування і розвитку виноградарсько-виноробного комплексу Закарпаття є його природні та економічні умови. Комплексний підхід до оцінки вказаних факторів має велике значення, оскільки дозволяє врахувати всі природні і економічні особливості даної території та розробити ряд заходів, направлених на більш повне і раціональне їх використання.

Природні умови

а) **Географічне положення і територія області.** Закарпатська область територіально входить в систему гірської зони Українських Карпат, займаючи південні лісисті схили гірського хребта і частину прилеглої до нього Середньо-Дунайської низовини. Закарпаття розташоване на південному заході Української РСР в межах географічних координат від $47^{\circ}55'$ до $49^{\circ}05'$ північної широти і від $22^{\circ}10'$ до $24^{\circ}37'$ східної довготи. Це одна з найменших областей республіки. Загальна її площа дорівнює 12,8 тис. кв. км, що становить 2,1% всієї території республіки. Таке географічне положення області сприятливо позначається на розвитку тут виноградарсько-виноробного комплексу, оскільки гори Карпати є добрим природним бар'єром, який перешкоджає переміщенню повітряних мас і захищає південні схили передгір'я від впливу холодних північних повітряних течій.

б) **Рельєф.** Незважаючи на незначні розміри своєї території, Закарпаття відзначається великою різноманітністю природних умов, зокрема рельєфу. За характером рельєфу територію області можна поділити на три основні зони: гірську, передгірську і низовинну. При цьому основний тип рельєфу області гірський. Гори займають тут близько 80% всієї території. Проте внаслідок високих своїх абсолютних відміток

(1600—1800 м і більше) дана зона для розвитку виноградарства несприятлива. Малосприятливою для розвитку виноградарства є і рівнинні ділянки низовинної зони, яка охоплює в основному Закарпатську (Притисянську) низовину та Іршавську улоговину. На цих ділянках внаслідок несприятливих кліматичних умов, поганого стоку вод виноградники набагато частіше уражуються мільдю і іншими хворобами, в результаті чого урожай одержується низької якості. В цей же час рівнинний характер рельєфу дозволяє механізувати тут більшість трудомістких процесів виробництва, що значно здешевлює виробництво продукції. Проте в силу вищевказаних причин тут слід висаджувати тільки ті сорти винограду, які йдуть на виготовлення коньячних виноматеріалів (Бакатор білий, Серемський зелений та ін.) або ранні столові сорти для місцевого споживання. На жаль, до цього часу у виноградних насадженнях даної частини низовинної зони переважають сортосуміші, де поряд з придатними сортами зустрічаються й такі, які дають високоякісну продукцію тільки в умовах південних і південно-західних схилів передгір'я (Шасла, Ріслінг і ін.). Найбільш сприятливою для розвитку виноградарства є передгірська зона, особливо смуга низького передгір'я (120—200 м). Тут кращі умови стоку води, ніж в низовинній зоні, відсутня заболоченість, майже не буває посух, зустрічаються легкі кам'яністі ґрунти, які добре нагріваються і провітрюються. Тому найвищої якості виноматеріали і вино одержують з винограду, вирощеного на схилах гір, особливо південної і південно-західної експозиції.

в) **Клімат.** Одним з важливіших факторів, які визначають можливість культури винограду, впливають на його ріст, розвиток і плодоношення, є клімат. Виноград дуже чутлива рослина щодо кліматичних умов і для свого розвитку вимагає, в залежності від сорту, суми активних температур за вегетаційний період від 2 200° до 3 600° і більше. В межах Закарпатської області кліматичні ресурси розподіляються вкрай нерівномірно, що пов'язано з великою різноманітністю рельєфу. Сприятливі кліматичні умови для розвитку виноградарства є тільки в низовинній і передгірській зонах, де середня багаторічна температура липня вища 18°. Тут до висоти 300 м середні багаторічні суми активних температур становлять 2 600—3 300°, а протяжність безморозного періоду досягає 180—195 і більше днів. В зв'язку з цим у вказаних зонах щороку забезпечуються теплом не тільки ранні і середньоспілі сорти винограду, але й пізнього року дозрівання. При цьому середньопізні і пізні сорти найкраще забезпечуються теплом на

південних і південно-західних схилах низького передгір'я, де спостерігається велике нагромадження сум активних температур (3 400—3 600°). В межах високих передгір сума активних температур становить 2 700—2 800°. Тому щорічно тут забезпечуються теплом тільки дуже ранні і ранні сорти винограду; а протягом 6—7 років із 10 — середньоспілі.

г) **Грунтовий покрив.** Виноград проростає на всіх типах культурних ґрунтів. Проте найкраще він себе почуває на бурих лісних ґрунтах. На території Закарпатської області дані ґрунти розповсюджені в основному в передгір'ї і на високих терасах рік Уж, Латориця, Боржава. Проте дані ґрунти бідні на поживні речовини і вимагають обов'язкового проведення всіх заходів по постійному збагаченню їх останніми. Слід відмітити, що в області дані ґрунти ще недостатньо вивчені, особливо по питаннях вапнування і регулювання водного режиму. Крім названих ґрунтів в Притисянській низовині, по долині ріки Боржава частково поширені болотні ґрунти. Використання цих ґрунтів під виноградники є неможливим без попереднього врегулювання їх водного режиму.

д) **Земельний фонд.** Більше половини території області (54%) покрито лісами та чагарниками. Сільськогосподарські угіддя займають значно меншу площу (15,2%). Серед них найбільшу питому вагу займають сінокоси, вигони і пасовиська (18%), а на площу в обробітку припадає всього 17%, в тому числі на виноградники 2,5. Таким чином, розораність Закарпатської області незначна. При цьому ступінь освоєння земельних площ в різних природних зонах області неоднаковий. Найвищою сільськогосподарською освоєністю відзначається низовинна і передгірська зони, тобто райони розвиненого виноградарства. При цьому питома вага виноградників в загальній земельній площі найвища в передгірській зоні (4,8%), а в низовинній дещо менша (3,4%).

Економічні умови

а) **Економгеографічне положення.** Закарпатська область займає вигідне економгеографічне положення. На півдні вона територіально примикає до високорозвинених виноградарських районів братніх країн соціалістичного табору: Румунської Соціалістичної Республіки та Угорської Народної Республіки. Спільна економічна основа країн соціалістичного табору — суспільна власність на засоби виробництва, дозволяє розвивати виноградарсько-виноробне господарство на основі братерського співробітництва та взаємодопомоги. В даний час в сортименті винограду Закарпаття зустрічається багато сортів угорської та румунської селекції (Іршаї Олівер, Перлина Сабо, Серемський зелений і ін.).

Сприятливо розташована область і до паливно-енергетичних джерел. Вона близько розміщена до Львівсько-Волинського вугільного басейну, Дашавського і Опарського родовищ природного газу, які забезпечують промислові підприємства Закарпаття вугіллям і газом. Вигідне і транспортно-географічне положення Закарпаття. Через територію області проходять основні транспортні магістралі, що зв'язують столицю нашої Батьківщини м. Москву з Прагою і Будапештом через закарпатське місто Чоп. Крім того, гірські перевали мають велике значення для зв'язку Закарпаття з різними районами нашої країни.

б) Трудові ресурси. Важливою особливістю Закарпаття є те, що воно володіє достатньою кількістю трудових ресурсів. Це створює сприятливі умови для розвитку тут таких трудомістких галузей виробництва, як виноградарство і виноробство. В 1964 році загальна кількість населення області становила 1011 тис. чол., а середня густина населення на 1 кв. км — 78,4 чол. (при середньому показнику по Українській РСР — 71,5). Отже, Закарпаття, як і інші райони Західної України, має високу густоту населення, звідси й високу забезпеченість трудовими ресурсами. Особливо висока забезпеченість трудовими ресурсами спостерігається в рівнинній і передгірській зонах, де середня густина населення на 1 кв. км доходить до 100 і більше чоловік. При цьому необхідно відмітити, що корінне населення Закарпаття історично нагромадило значний досвід як по вирощуванню винограду, так і по виготовленню з нього вина. Цей досвід і сьогодні успішно використовується у виробництві. В цей же час виноградарсько-виноробний комплекс характеризується складними і трудомісткими процесами виробництва і для свого розвитку вимагає висококваліфікованої праці. Тому тут поряд з місцевими кадровими виноградарями-практиками все більше використовуються висококваліфіковані кадри, які приїжджають сюди після закінчення вузів і технікумів нашої країни (в самій області спеціальних закладів, даного профілю немає). В 1964 році тільки в одних винрадгоспах і винзаводах області працювало 203 спеціалісти з вищою і 387 — з середньою спеціальною освітою.

Виходячи з усього вищесказаного, можна зробити висновки, що Закарпаття характеризується сприятливим співвідношенням природних і економічних умов для розвитку виноградарства і виноробства.

АНАЛІЗ РУКОПИСІВ РЕЛІГІЙНОГО СЕКТАНТСТВА ЯК ОДНА З ФОРМ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Б. Г. КРЖИВИЦЬКИЙ

Аналіз рукописів релігійного сектантства як одна з форм конкретно-соціологічних досліджень має велике значення як для практики атеїстичної роботи, так і для теоретичної критики релігії.

Він дає можливість більш конкретно і дійово вести ідеологічну роботу з віруючими, краще знати найновіші пристосовницькі тенденції релігійників, а значить і краще вести атеїстичну роботу серед віруючих.

Всю рукописну літературу релігійного сектантства, зокрема «свідків Єгови», можна поділити на 4 групи. Кожна з них має своєрідність.

Першу групу становлять писання засновників та керівників секти єговістів. Це переписувані в товстих зошитах тексти Русселя, Руттерфорда, Кнорра з елементами свого місцевого вільного перекладу. За своїм поширенням вони не так багаточисленні. В них проповідується релігійний фанатизм, волюнтаризм, наближення кінця світу та інші вкрай хибні та реакційні релігійно-сектантські ідеї. До цієї ж групи належать рукописні варіанти «Вартової Башти», «Служби Царств», які є основною формою поширення єговістської літератури в наш час. В цих рукописах ми також спостерігаємо довільний переклад з однієї мови на іншу, відступи від тексту в залежності від релігійних і політичних поглядів самого перекладача.

Другу групу становлять рукописи текстів для виступу на похоронах, на поминках. Вони в деякій мірі відрізняються від першої групи, проте в основному сходяться на проповіді релігії як самої грубої форми ідеалізму та песимізму.

Так, автор одного тексту виступу на похоронах намагається викликати незадоволення у слухачів вигаданими, вкрай

брехливими твердженнями. Він безпідставно стверджує, що людина раніше жила 600—900 років, а тепер тільки 60—80. Таке вигадане скорочення віку життя людей пояснюється тим, що нібито «тепер такі обставини, що люди передчасно вмирають, бо молоде життя змарноване...»

Подібне твердження розраховане на недосвідченість віруючих людей. Жодного факту для підтвердження проповідник єговізму не може навести, бо саме твердження, що людина в стародавні часи жила 900 (?!) років, фантастичне, хибне.

В дійсності, середня тривалість життя людини в стародавні часи була, навпаки, меншою, а не більшою, ніж на сучасному етапі в нашій країні.

Автор даної проповіді замовчує, що в Радянському Союзі найменша в світі смертність серед дітей. За роки Радянської влади середня тривалість життя людини поступово, але неухильно збільшується. В Радянському Союзі найбільший в світі чистий приріст населення, умови матеріального і культурного життя в нашій країні з кожним роком поліпшуються, що визнають навіть буржуазні діячі.

До цієї групи можна віднести рукописи, реферати керівників та проповідників єговістської ідеології. Теми рефератів вибираються на якесь біблійське положення.

При обговоренні рефератів визначається у сектантів ступінь «зрілості брата до теократичної науки», хоча самі реферати є свідченням хибності, примітивізму і реакційності. Для прикладу наведемо один з рефератів сектантського проповідника про нові заходи сатани в боротьбі з «військом Єгови». Реферат написаний в учнівському зошиті дрібними літерами. Коротко його зміст полягає в тому, що останнім часом (треба розуміти період будівництва комунізму — Б. К.) «сатана» нібито переходить до нових форм боротьби з військом Єгови.

На хибну думку проповідника, застосовується нібито три методи: 1) прелюбодійство, послаблення моральних основ любові, що використовується «сатаною» для спокуси віруючих; 2) безплатне відвідування театрів, клубів, кіно, безкоштовне користування в майбутньому транспортом подається як підкуп «сатани» для того, щоб дезорганізувати і зменшити «військо Єгови», перетягнувши його на бік «сатани»; 3) нарешті, і сам принцип комунізму «від кожного по здібностям, кожному по потребах» тлумачиться цим проповідником як рішучість «сатани» зробити перед Армагедоном все, щоб перетягнути свідків Єгови на свій бік. Ця безглузда вигадка має на меті очорнити великі ідеї комунізму. Найблагородніші в своїй величчю і людяному сьйві положення Програми Комуністич-

ної партії подаються як підкуп, як дії «сатани» проти «свідків Єгови».

Поряд з рефератами реакційно-політичного змісту на теми сучасності в рукописній літературі зустрічаються і просто історико-біблейські реферати, де відсутні політичні висновки і судження, але є не менш хибні, антинаукові, а значить по суті і реакційні положення.

Третю групу становлять рукописні вірші і пісні. Це досить поширена форма сектантської самодіяльної творчості. Досить сказати, що пісенники єговістів, а також баптистів та п'ятидесятників налічують по 250—300 віршів і пісень релігійного сектантського характеру.

Замість того, щоб виступити за повне міжнародне роззброєння, яке проголошує Радянський Союз, і скинути з народів важкий тягар гонки озброєнь, замість того, щоб підтримувати політику співіснування, єговісти у піснях і віршах прямо закликають до воєнних дій, пропагують зброю, воєнні марші та походи. У їх віршах відчувається вплив німецько-фашистських нічних факельних походів.

Агресивно-войовничий характер єговістських віршів не є випадковим явищем, а є характерною рисою багатьох єговістських пісень і віршів.

Проповідь песимізму в багатьох віршах і піснях проходить чорною ниткою, отруюючи свідомість і характер рядових сектантів і читачів настроєм незадоволення. Основна ідея єговістських віршів полягає в тому, що ні здоров'я, ні творча праця, ні заможне життя — ніщо не може радувати в житті людину.

Замість того незадоволення всім існуючим, страх перед смертю, абсолютизація смерті, смакування смерті — ось в чому полягає реакційна ідея єговістського вірша.

У віршах єговістів оспівуються небачені наклепи на радянське законодавство і правосуддя, на величне і героїчне життя народів нашої країни.

Четверту групу становить рукописний збір матеріалів єговістськими проповідниками різних історичних фактів, надзвичайних та таємничих явищ в природі, які збираються проповідниками з наших газет та журналів для **видимості** обґрунтування своїх хибних поглядів.

Виписки з газет мали такі заголовки: «Епідемія віспи в Кбнго», «Чума у Південному В'єтнамі», «Землетрус у Туреччині», «Пожежа під землею», «Тайфун в Японії» і багато інших.

Проповідників єговізму не цікавлять дати. Зібрані за багато років вони подаються в купі, як події останнього часу, як прояв наближення кінця світу.

Тут зустрічаємо виписки про тунгусський метеорит, про блискавку в снігопад, як річка тече вгору, про рибу-пророка та ін.

Особливо проповідники єговізму ретельно збирають повідомлення про ще не пізнані явища природи.

Нарешті, проповідники єговізму збирають цифри і факти соціального характеру не тільки з життя капіталістичного світу, але й критичні статті нашої преси про певні недоліки і помилки окремих організацій та установ.

Все це робилося не тільки для того, щоб очорнити дійсність, але й для того, щоб в своїх проповідях зробити видимість обґрунтування єговістської вигадки про наближення кінця світу в армагедоні.

Наведені події в газетах дійсно мали місце. Але виникає питання: Що привабило в них єговістів? Проповідники розраховували, насамперед, на те, що рядові малоосвічені сектанти не помітять відсутності логічного зв'язку між хибною тезою і наведеними фактами, які не мають ніякого відношення до єговістських вигадок.

Аналіз вищезгаданої рукописної літератури релігійного сектантства дає можливість більш конкретно, із знанням справи вести ідеологічну роботу з віруючими, більш дійово боротись за формування марксистсько-ленінського світогляду серед населення.

НОВІ ФОРМИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ ТОРГІВЛІ З ВИРОБНИЦТВОМ

К. А. БАБАШКІНА

Радянська торгівля, яка є зв'язуючою ланкою між виробництвом і споживанням, є не пасивним апаратом доведення товарів до споживача. Вона активно впливає і на виробництво і на попит.

В умовах планомірного соціалістичного господарства створюються всі необхідні умови для такого впливу. Торгівля сприяє розширенню виробництва тих товарів, яких потребує населення. При цьому із збільшенням виробництва матеріальних благ зростає необхідність у всебічному розгортанні торгівлі і вдосконаленні всіх тих методів і засобів, при допомозі яких вона здійснює планомірне задоволення зростаючих потреб членів соціалістичного суспільства.

Радянська торгівля нагромадила великий досвід в розширенні зв'язків і впливу її на виробництво. Використовуючи різноманітні форми і засоби, вона знаходить все більш дійові форми, які відповідають завданням даного періоду.

Вересневий Пленум ЦК КПРС (1965) поставив зовсім новому питанню про боротьбу за якість. Пленум накреслив конкретні заходи по підсиленню стимулювання промислового виробництва з таким розрахунком, щоб кожен працюючий на виробництві був зацікавлений в підвищенні якості випущеної продукції. Раніше існуючі форми економічного зв'язку торгівлі з промисловістю стають застарілими і не відповідають завданням сьогодення.

Якщо ще кілька років тому внаслідок недостатку товарів в торговельній сітці розкуповувалось все, що було в торгівлі, то тепер покупець вважає за краще відкласти покупку, ніж купляти товари низької якості, застарілих моделей.

Для того, щоб підприємства краще відчували кон'юнктуру ринку і зміни в попиті покупців, необхідно вдосконалюва-

ти форми економічних зв'язків торгівлі з промисловістю, розширити їх більш дійовими.

В сучасних умовах промисловість зобов'язана знати кон'юнктуру ринку і випускати товари тільки ті, які користуються попитом. Нова обстановка вимагає, щоб промисловість відповідала не тільки за виробництво, але й за збут своєї продукції, а торгівля — за відповідний потребам раціональний випуск товарів, своєчасний їх продаж, за високу якість обслуговування населення.

Найбільш ефективними формами економічного зв'язку в сучасних умовах є прямі зв'язки промислових підприємств з тиргами або окремими великими магазинами.

Досвід об'єднань швейної промисловості фірм «Большевичка» і «Маяк» набуває широкого розповсюдження в країні, в тому числі і на Україні. Зараз більше 30 підприємств республіки переведені на нові форми планування виробництва і поставку по прямих договорах з торгуючими організаціями. Серед торговельних підприємств, які перейшли на прямі зв'язки з промисловими підприємствами, 3 магазини м. Івано-Франківська: центральний універмаг, спеціалізований магазин «Тканини», магазин по продажу готового одягу — «Будинок мод».

Крім того, на Україні проводиться експеримент по об'єднанню опту з роздрібною торгівлею. Так, в 1964 році створена Українсько-республіканська оптово-роздрібна фірма «Взуття». Створені контори в містах Києві, Одесі, Харкові, Львові. 3 липня 1964 р. створена Івано-Франківська обласна торгова база по торгівлі взуттям. Обласна база прийняла три спеціалізованих магазини по продажу дитячо-шкільного, жіночого і чоловічого взуття.

Переваги оптово-роздрібної бази полягають в тому, що вона несе повну відповідальність за асортимент товарів і має можливість регулювати товарні запаси. Практика роботи Івано-Франківської обласної торгової бази показала переваги цієї системи. Якщо порівняти роботу трьох магазинів, об'єднаних в цю систему (№№ 206, 228, 247), то одержуємо такі результати: в 1964 р. до об'єднання в оптово-роздрібну обласну базу в I кварталі виконання плану товарообороту по цих магазинах становило 70,4%, в II кварталі — 85,3%, в третьому кварталі, тобто після об'єднання, — 95,4%, в IV кварталі — 104,2%. За 1965 рік ці магазини виконали план товарообороту на 111%.

Дослідження показують, що гальмом в розвитку прямих зв'язків на Україні є поки що промислові підприємства, які не можуть задовольнити вимог, які ставлять торгові підпри-

емства. Так, наприклад, Івано-Франківська обласна база в своєму замовленні на 1965 рік збільшила кількість взуття на 50% проти 1964 року, однак Українська промислова фірма «Взуття» не задовольнила її замовлення.

Фонди, які одержує Івано-Франківська обласна база, можуть забезпечити населення області в кількості тільки 1,5 пари на душу населення, в той час, коли раціональні норми споживання взуття 1 чол. в рік передбачають 3, 4 пари. Така мала кількість взуття, яка поступає в торгівлі організації, не може задовольнити потреб трудящих, внаслідок чого створюються черги, незручності для споживачів. Крім того, продукція промислових підприємств не завжди відповідає сучасним моделям і є низької якості.

Споживчий попит вивчається перш за все в торгівлі і прями зв'язки торгових організацій з промисловими підприємствами будуть сприяти поліпшенню роботи цих підприємств, примушуючи їх випускати продукцію тільки високої якості, ту, яка користується попитом у населення. Це особливо важливо, коли по новому положенню основним показником роботи промислових підприємств буде не вал, а реалізована продукція.

Перехід на прями зв'язки торгівлі з промисловістю поки що переживає початкову форму, де є ще багато неув'язок і неясностей. Так, наприклад, підприємства, які переходять на прями зв'язки, сковані фондами, цінами і рядом інших економічних показників. Але незважаючи на це, ця нова форма має велике майбутнє. Система прямих зв'язків торгових організацій з промисловими підприємствами повинна стати тією системою, яка дасть можливість вирішити назрілі протиріччя між виробництвом і торгівлею.

СОБІВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ І ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ В РАДГОСПНОМУ СЕКТОРІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

В. І. ГЕРАСИМЧУК

На сучасному етапі будівництва комунізму великого значення набирає проблема економії суспільної праці, матеріальних ресурсів і грошових коштів на виробництво продукції. У зв'язку з цим партія ставить завдання в новій п'ятирічці «підвищити ефективність виробництва на основі технічного прогресу, удосконалення організації праці і виробництва, поліпшення використання виробничих фондів і капітальних вкладень, поліпшення якості продукції, здійснення найсуворішого режиму економії»¹.

Однією з корінних передумов забезпечення високого рівня ефективності суспільного виробництва є зниження собівартості продукції. Особливо це стосується радгоспного сектора сільськогосподарського виробництва. Величезне народногосподарське значення зниження собівартості сільськогосподарської продукції в радгоспах пояснюється зростаючою часткою державних підприємств у виробництві продукції, а також їх провідною роллю у сільськогосподарському виробництві.

Собівартість основних видів радгоспної продукції досить висока. Більше того, в 1962—1963 роках спостерігалось значне її зростання. Порівняння середньої собівартості за чотири роки (1956—1959) з середньорічною собівартістю за 1961—1964 роки показало, що по окремих видах продукції вона зросла так: зерно — 24 проценти, корені цукрових буряків —

¹ Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1966—1970 роки. «Радянська Україна», 10 квітня 1966 року.

26, картопля — 30,7, овочі — 15,4, молоко — 42,6, м'ясо великої рогатої худоби — 38,5, м'ясо свиней — 40, м'ясо овець — 31, м'ясо птиці — 11,6, тисячі штук яєць — 44,8 процента¹.

Зростання рівня собівартості сільськогосподарської продукції пояснюється багатьма взаємозв'язаними і взаємообумовленими факторами. Важливішим з них є продуктивність праці. Аналіз показує, що вона в радгоспах зростала повільними темпами. По деяких видах продукції зростання продуктивності праці майже не спостерігалось. В 1964 році прямі затрати праці на виробництво центнера зерна, картоплі, овочів, молока, привісу великої рогатої худоби та свиней майже були такими, як у 1959 році.

Низькі темпи зростання продуктивності праці слід пояснити насамперед зниженням рівня механізації радгоспного виробництва. Так, в 1964 році проти 1960 року механізація посадки картоплі знизилася на 3 проценти, міжрядного обробітку картоплі і кукурудзи — відповідно на 2 і 3 проценти. Значно знизився рівень механізації збирання кукурудзи, цукрових буряків, картоплі, силосних культур. Це сталося в результаті такого розширення площ посівів просапних культур, яке не було забезпечене необхідною технічною базою. Зниження рівня механізації виробничих процесів відмічалось і в тваринництві. Тут також зростання поголів'я випереджало темпи будівництва приміщень, обладнаних засобами механізації. Наприклад, якщо питома вага свиней, що утримувалися в приміщеннях з механізованим роздаванням кормів в 1962 році становила 22,6 процента, а з механізованим очищенням приміщень — 27,2 процента, то в 1964 році ці показники становили 19 і 18,3 процента відповідно².

Поряд з недостатньою технічною оснащеністю в радгоспах знизилася продуктивність використання тракторів та інших сільськогосподарських машин. Якщо денний виробіток на п'ятнадцятисильний трактор в 1960 році становив 3,4 га м'якої оранки, то в 1964 році — 2,7 гектара, знизившись на 20 процентів. Коефіцієнт змінності в середньому по радгоспах Міністерства сільського господарства УРСР в 1964 році становив лише 1,2. Основною причиною зниження продуктивності використання сільськогосподарської техніки у ці роки було порушення принципу особистої матеріальної заінтересованості в радгоспному виробництві. Крім того, цьому сприяло недостатнє застосування госпрозрахункового принципу само-

¹ Обраховано за зведеними річними звітами радгоспів Міністерства сільського господарства УРСР.

² Там же.

окупності основних виробничих фондів. Як відомо, збитки від ліквідації не повністю амортизованих основних фондів в радгоспах не відбиваються на результатах їх роботи, а механічно списуються з уставного фонду. Така практика по суті знімає матеріальну відповідальність за ефективне використання сільськогосподарських машин і техніки. Тим більше, що збитки від ліквідації основних фондів заміщаються новими капіталовкладеннями, переважна частина яких поступає з державного бюджету у формі безповоротного фінансування. З метою підвищення матеріальної відповідальності за краще використання і збереження техніки слід збитки від ліквідації не повністю амортизованих основних фондів, що сталися з вини радгоспів, відносити на результати фінансової діяльності, списуючи їх за рахунок прибутку. Списані суми доцільно використовувати на придбання нової техніки.

Найважливішим принципом будівництва комунізму, на селі партія вважає виробництво максимуму продукції при мінімальних затратах праці. Протягом наступних п'яти років продуктивність праці в радгоспах зросте на 40—45 процентів. Сільському господарству буде поставлено 1.790 тис. тракторів (у тому числі 780 тис. орних), 1.100 тис. вантажних автомобілів, 900 тис. тракторних і 275 тис. автомобільних причепів, 550 тис. зернозбиральних комбайнів. Електроозброєність праці в сільському господарстві зросте приблизно в три рази¹. Могутнє піднесення продуктивних сил сільського господарства на базі комплексної механізації і електрифікації дасть змогу значно знизити собівартість продукції, підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва і створити умови для його дальшого розвитку на розширеній основі.

¹ Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки. «Радянська Україна», 20 лютого 1966 року.

РОЗВИТОК ВИНОГРАДАРСЬКО-ВИНОРОБНОГО КОМПЛЕКСУ В ЗАКАРПАТТІ ЗА П'ЯТИРІЧЧЯ (1966—1970 рр.).

О. М. ГУЦУЛЯК

В рішеннях ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства нашої країни на 1966—1970 рр. вказується на те, що основне економічне завдання п'ятирічки партія бачить в тому, щоб на основі використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання промисловості, високі і сталі темпи розвитку сільського господарства, і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу. Новий п'ятирічний план спрямований на забезпечення значного просування нашого суспільства по шляху комуністичного будівництва. Важливу роль у забезпеченні дальшого розвитку соціалістичного розширеного відтворення сукупного суспільного продукту в перспективі повинен відіграти комплексний розвиток економіки окремих районів, областей нашої країни, як один з важливіших шляхів раціонального розвитку і розміщення її продуктивних сил.

Комплексний розвиток окремих районів вимагає найбільш правильного з народногосподарської точки зору поєднання окремих галузей виробництва з тим, щоб забезпечити повне і ефективне використання наявних в них природних і трудових ресурсів. Комплексний розвиток економіки важливий і тому, що він забезпечує суспільну економію праці, засобів і часу в процесі виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ, тобто основи розвитку і існування людського суспільства.

В Директивах по п'ятирічному плану намічається порядок з розвитком промисловості в індустріальних районах УРСР значно посилити її розвиток в Південно-Західному районі, до складу якого входить і Закарпатська область. Характерною особливістю Закарпатської області є те, що вона відноситься

до числа тих небагатих областей нашої країни, які характеризуються сприятливим співвідношенням природних і економічних факторів для розвитку виноградарства і виноробства. В зв'язку з цим виноградарство і виноробство є одними з тих галузей спеціалізації, які визначають місце області в загальносоюзному суспільно-територіальному розподілі праці і, які разом з тютюнництвом, лісовою і деревообробною промисловістю становлять основу її територіально-виробничого комплексу. Розвиток господарства на території Закарпатської області в перспективі в цілому тісно пов'язаний з далішим розвитком виноградарсько-виноробного комплексу, без якого неможливо було б забезпечити повне і раціональне використання природних і трудових ресурсів краю.

Слід відмітити, що виноградарсько-виноробний комплекс в Закарпатті почав формуватися тільки після встановлення тут Радянської влади і продовжує весь час розвиватися. Особливо високими темпами розвивався даний комплекс в роки семирічки. Тільки за період з 1959 по 1965 рр. загальна площа виноградників в області по всіх категоріях господарств розширилася на 3,6 тис. га і становить 17,0 тис. га. Валовий збір винограду в області в 1965 р. збільшився порівняно з 1958 роком в 2.2 раза. Разом з ростом виробництва продукції виноградарства зросло і її споживання як у свіжому, так і переробленому вигляді. Зокрема в 1965 році промисловими підприємствами області було перероблено на вино в 3,5 рази більше винограду, ніж в 1959 році. і в 10 раз більше, ніж в 1953 р. В результаті цього випуск виноградного вина в області виріс за роки семирічки в 3,3 раза, в тому числі столового в 6 раз. Отже досягнення семирічки — це важлива основа для дальшого нового руху вперед.

Таблиця № 1

**Основні показники розвитку виноградарства
в колгоспах і радгоспах Закарпаття на перспективу**

Одиниця виміру	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.	1970 р.
1. Вся площа тис. га в т. числі	16,4	16,6	16,8	16,9	17,0
2. Плодоносна	10,5	11,1	12,3	13,3	14,8
3. Урожайність ц/га	40,0	41,8	43,0	44,4	45,0
4. Валовий збір тис. тонн	41,8	46,0	52,6	59,0	66,6

Перспективи розвитку виноградарства в Закарпатті в роки п'ятирічки пов'язані перш за все з дальшим розширенням площ плодоносних виноградників, а також з забезпеченням більш високих і сталих врожаїв винограду, на основі чого повинно проходити систематичне збільшення його валового збору.

Отже, загальна площа виноградників у колгоспах і радгоспах області в 1970 році повинна збільшитися порівняно з 1965 роком на 1,5 тис. га, в т. ч. в радгоспах області на 1,4 тис. га, або на 20%, а в колгоспах — на 0,3 тис. га, або на 3,5%. Таким чином, темпи росту загальної площі виноградників в області невисокі. Пояснюється це тим, що в даний час можливості для дальшого росту площ виноградників в області обмежені як умовами природного характеру (рельєф, клімат), так і сучасним ступенем розвитку продуктивних сил (недостатньо необхідної техніки для освоєння крутих схилів). Значно швидшими темпами буде проходити ріст плодоносних площ виноградників. На кінець п'ятирічки в області площа плодоносних виноградників дорівнюватиме 14,8 тис. га, що в 1,6 раза або на 5,4 тис. га більше, ніж в 1965 році, в тому числі в радгоспах — в 2,0 рази або на 3,7 тис. га, а в колгоспах — в 1,3 рази або на 1,7 тис. га. В результаті таких високих темпів росту плодоносних площ виноградників значно підніметься питома вага плодоносних виноградників в загальній площі. Якщо в 1965 році вона становила 61,6%, то в 1970 р. підніметься до 87,2%. Високі темпи росту плодоносних виноградників зв'язані з тим, що якраз в роки п'ятирічки вступатимуть в плодоношення виноградники, насаджені в роки семирічки, тобто в період масового розширення площ виноградників.

Найвищі темпи росту плодоносних виноградників за роки п'ятирічки відмічатимуться в Мукачівському районі, де в 1970 році дана площа буде в 2 з лишком рази більша, ніж в 1965 р., і майже в 6 раз більше, ніж в 1958 р. Високими темпами, особливо в перші роки п'ятирічки, буде проходити ріст валової продукції виноградарства в Мукачівському районі. Тільки в першому році п'ятирічки планується одержати в колгоспах і радгоспах району 9,3 тис. тонн винограду, або на 0,5 тис. тонн більше, ніж в 1965 році.

В результаті таких високих темпів росту площ плодоносних виноградників і валового збору винограду Мукачівський район в перспективі повинен перетворитися в найкрупніший виноградарський район області. Тут буде концентруватися 29% всього валового збору винограду в області проти 8% в 1965 році. Загальний об'єм виробництва винограду і розміри площ виноградників в даному районі будуть в 2 рази вищі

відповідних показників Березівського району, тобто району, який в даний час є найкрупнішим районом виноградарства в області.

Друге місце по розмірах площ виноградників і ступеню концентрації виробництва винограду в області займе Ужгородський район, в якому планується одержати в 1970 році 13,3 тис. тонн винограду, або 19,9% від всієї його кількості в області, а площа плодоносних виноградників повинна бути доведена до 3 552 га, що становитиме 24,0% від всієї плодючої площі виноградників в області. Середньорічні темпи росту винограду в районі становитимуть в перспективі 15%, в тому числі в колгоспах — 12%, в радгоспах — 19,4%.

Третє місце за рівнем концентрації виробництва винограду в перспективі займе Березівський район, який в 1970 році дасть тільки 17,5% всього валового збору винограду. Середньорічні темпи росту валової продукції тут намічаються невисокі (всього 6%). При цьому слід відмітити, що по розмірах площ виноградників даний район в перспективі займе тільки четверте місце в області серед виноградарських районів і значно поступиться перед таким новим районом виноградарства, як Іршавський. Пояснюється це тим, що Березівський район відноситься до числа найстаріших виноградарських районів області, площі виноградників тут уже стабілізувалися, а можливості для дальшого їх розширення дуже обмежені. На противагу даному району Іршавський район є молодим районом виноградарства. Тут розвиток останнього почався буквально в роки семирічки. Проте оскільки значна частина виноградників представлена тут молодими насадженнями, більшість з яких буде вступати в плодоношення тільки в роки п'ятирічки, то по розмірах валового збору винограду даний район займатиме в перспективі останнє, п'яте місце, серед виноградарських районів.

Отже, в перспективі розвиток виноградарства буде проходити тільки в п'яти районах області: Мукачівському, Ужгородському, Березівському, Виноградівському та Іршавському. В останніх районах області (Тячівському, Хустському, Рахівському, Свалявському, Перечинському) розвиток виноградарства не передбачається, що пояснюється несприятливими природними умовами.

Перспективним планом розвитку народного господарства на 1966—1970 рр. передбачається основну частину валового збору винограду направити на промислову переробку. В зв'язку з цим в 1970 році планується переробити на вино близько 50 тис. тонн винограду, або в 1,5 раза більше, ніж в 1965 році. В зв'язку з цим за період з 1966 по 1970 роки випуск вино-

матеріалів в області збільшиться на 13 500 тис. дал. В одному 1970 році буде випущено в два рази більше виноматеріалів, ніж в 1965 р. Із вказаної кількості виноматеріалів планується виготовити 9 945 тис. дал. виноградного вина, в тому числі Берегівським заводом вторинного виноробства 6 095 тис. дал., Мукачівським — 3 850 тис. дал.

Слід відмітити, що в перспективі значно розшириться і асортимент виготовлених вин. Зокрема, планується освоїти випуск вина типу Токай. Високі темпи росту намічаються і шампанських виноматеріалів. В 1970 році планується виготовити їх в 1,6 раза більше, ніж в 1965 році і в 2 з лишком раза більше, ніж в 1958 році. Крім того, починаючи з 1968 року, в області намічається організувати випуск сухих шампанських вин.

Перспективне в області і виробництво коньяку. В 1970 році планується збільшити його випуск в 5 раз порівняно з 1965 роком і в 10 раз порівняно з 1963 роком. Середньорічний темп приросту коньячної продукції за п'ятирічку становитиме 23%.

Згідно з рішенням вересневого (1965) Пленуму ЦК КПРС основна увага в перспективі буде звернена на розвиток високоякісного виноробства (виробництво марочних столових і кріплених вин). В перспективі завдяки спеціалізації окремих районів області на виробництві високоякісних технічних сортів винограду (Леанка, Фурмінт, Липовина, Трамінер, Серемський зелений тощо) створиться реальна можливість для збільшення виробництва високоякісної марочної продукції. При цьому слід відмітити, що виробництво марочних вин можна в більших масштабах планувати в п'яти виноградарських мікрорайонах області (Ужгородському, Середнянському, Кальницькому, Берегівському, Мукачівському). В цих мікрорайонах питома вага високоякісних європейських сортів винограду буде набагато вищою, ніж в цілому по виноградній зоні області, а їх валовий збір становитиме $\frac{2}{3}$ всього валового збору винограду в мікрорайонах. Всього в області виробництво марочних сухих вин збільшиться в 1970 році в 1,5 раза порівняно з 1965 роком.

Позитивним в розвитку виноробної промисловості слід відмітити те, що в перспективі більш швидкими темпами буде розвиватися вторинне виноробство. Довгий час вторинне виноробство в області було слабо розвинене, тому високоякісні місцеві виноматеріали вивозилися для дальшої їх обробки у великій кількості на інші заводи вторинного виноробства республіки. В даний час в зв'язку з розширенням виробничих потужностей по розливу вина в склотару на Берегівському і

Мукачівському заводах створюється реальна можливість для концентрації обробітку і розливу виноматеріалів на місці.

Одним з важливих завдань розвитку виноградарсько-виноробного комплексу Закарпаття в перспективі є створення правильного співвідношення між розвитком сировинної бази промислових підприємств виноробної промисловості і величиною їх виробничих потужностей по промисловій переробці винограду.

ДО ПИТАННЯ МАСИ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Т. М. КУК

В останній час деякі радянські вчені, зокрема фізик М. М. Малов¹, почали ставити під сумнів реальне існування так званої «маси руху», вважати, що в цьому понятті нема потреби шукати глибокого фізичного смислу, що воно чисто формальне. Нам хотілось би зупинитись на причинах, які, на наш погляд, породжують подібні думки. По-перше, підставу для таких висновків дають зауваження з цього приводу деяких зарубіжних вчених, як Г. Голдстейна, М. Лауе, М. Борна. Так, Г. Голдстейн в «Класичній механіці»², розглядаючи масу, як скалярну величину, яка не змінюється при перетвореннях Лоренца, пише, що поняття поперечної маси, поздовжньої маси та маси руху все рідше й рідше вживаються, так як вони роблять менш ясним коваріантний характер законів механіки і скоріше затемнюють, ніж розкривають фізичний зміст цього поняття.

По-друге, деякі автори заперечують поняття маси як кількості матерії в тілі, базуючись на тому, що таке поняття протирічить визначенню матерії, приводить до безглуздя і т. п. Свої думки вони підкріплюють тим, що самототожність часток, яку передбачав і про яку говорив в свій час Ньютон, відкинута дослідями, і трактують масу як міру інерції, підкреслюючи, що вона проявляє себе тільки в прискоренні тіл. Виходячи з цього і вважаючи також, що властивості деяких часток, наприклад, фотона можна повністю описати імпульсом p і енергією, вони пишуть, що так як фотон неможливо прискорити, то він не має ніякої маси, в тому числі і маси руху і приписування йому маси є неоправданим. По-третє, вони вважають, що хоч погляди про залежність маси від

¹ «Відомості вищих учбових закладів» (Фізика), № 5, 1965, стаття М. М. Малова «Про поняття «маси руху».

² Г. Голдстейн, Класична механіка, 1957, стор. 226.

швидкості одержали широке розповсюдження і масі при цьому приписують глибокий фізичний і філософський смисл, таки трактовка далеко не бездоганна. На їх думку немає достатніх підстав говорити про зміну маси при зміні швидкості, оскільки релятивістський вираз для імпульсу відрізняється від класичного внаслідок відмін обох кінематик.

Нам здається, що такі твердження не мають достатніх обґрунтувань і що можна стверджувати протилежне: заперечувати інваріантність маси, стверджувати реальність маси руху тощо. Немає достатніх підстав для того, щоб говорити, що маса руху, як і маса поздовжня і поперечна, роблять менш певним коваріантний характер законів механіки і скоріше за темніють, ніж розкривають фізичну суть поняття маси. Якщо маса не змінюється при зміні швидкості, як думають деякі вчені, так виникає питання: як же тоді пояснювати співвідношення, з якого на практиці визначають масу, наприклад, електрона? Хоч в експериментах фактично встановлюємо, що

при зміні швидкості змінюється співвідношення $\frac{e}{m}$, ми цю зміну приписуємо масі по двох причинах: по-перше, існують експерименти (зокрема дослід Дьбуена-Ханта), які показують, що заряд e залишається постійним навіть при дуже великих швидкостях; по-друге, теорія відносності передбачає, що маса повинна змінюватись при зміні швидкості саме так, як при спостереженнях змінюється співвідношення $\frac{e}{m}$. Ми не

погоджуємося з трактовкою фотонів як порцій енергії, бо енергія є лише мірою руху матеріальних об'єктів, а фотони відображають корпускулярну сторону електромагнітного поля. М. Абрагам в 1903 році ввів поняття поздовжньої і поперечної маси. Поняття маси руху, як і поняття маси спокою, було введено теорією відносності. Ще С. І. Вавілов вказував¹, що немає ніякої принципової різниці між масою руху і масою спокою. Такі частки, як фотон, нейтрино, мають лише масу руху, існують лише при русі з швидкістю світла.

Наявність маси руху у часток — яскравий доказ зв'язку маси з станом руху, яскравий доказ діалектичного зв'язку матерії і руху. Маса як кількість матерії в тілі в формі поля і речовини не існує у відриві від руху, рух — її атрибут. Означення маси як кількості матерії в тілі ніяким чином не протирічить ленінському означенню матерії. Ось чому не можна погодитись з тим твердженням, що маса руху не має фізично-

¹ С. І. Вавілов. Зібрані твори, т. IV, 1956, стор. 77.

го змісту і філософського значення, що поняття маси як кількості матерії в тілі повинно бути відкинутим. Відкидання цього поняття на тій лише основі, що Ньютон збільшення маси тіла вбачав у збільшенні його кількості однорідних часток (а тепер, мов частки різні і судити про масу тіла по їх кількості неможливо), ми вважаємо неправильним, хоч би тому, що існує декілька способів визначення маси: з закону тяжіння, ваги, другого закону Ньютона тощо.

Не можна погодитись, зокрема з М. М. Маловим, що маса проявляє себе лише в прискоренні тіл, що наявність прискорення є вирішальним фактором наявності маси. Адже хіба ми маємо підставу твердити, що тіло, яке знаходиться в стані спокою або рухається рівномірно, не має маси?

Всі тіла, незалежно від характеру руху, мають масу. Її мають об'єкти макро-, мікро- і мегасвітлів. Поняття маси руху як важливої характеристики фізичних об'єктів, як кількості матерії в тілі цілком наукове, обгрунтоване. Збільшення маси тіла, наприклад, електрона за законом

$$m = \frac{m_0}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}$$

можна пояснити взаємодією електрона при його русі з оточуючим полем.

Зараз електромагнітне поле являє собою, з одного боку, дещо дуже спеціальне і єдине в світі, в той же час, з другого боку, наприклад, фотон, як і нейтрино, являє собою таку ж частку, як і всі інші фізичні частки. Зараз квантова електродинаміка продовжує розвиватись в пристосуванні до фізики часток, чому особливо сприяють три важливих досягнення останніх років.

По-перше, пояснення Роджером і Дашеном різниці мас між нейтроном і протоном в 1964 році. Якщо раніше ця різниця пояснювалась електромагнітним походженням, що узгоджувалось з експериментом, то, зокрема, Дашен записав рівняння, яке виражає той факт, що нейтрон можна розглядати як граничний стан протона і від'ємного Π -мезона, а протон — нейтрона і додатнього Π -мезона. В ці рівняння він ввів електромагнітне збурення — взаємодію фотона як з нуклоном, так і з Π -мезоном, відповідно правилам Фейнмана. Підрахунок результуючої різниці мас у нього одержався зрозумілим, коротким, і це, на думку деяких вчених, передвіщає йому видатне місце в історії фізики.

Другим важливим досягненням сучасної фізики являються експерименти по одержанню пари електрон—позитрон з гамма-променів в Гарвардському прискорювачі, які проводили Блюменталь, Ен, Фейслер, Дрелл та інші. В цих дослідах вра-

довувались тільки великі кути, при яких переданий імпульс настільки великий, що ефекти порівняні з ефектом сильних взаємодій.

Третє завоювання, що підтверджує роль маси в мікросвіті, є знаходження великої кількості часток до деяких «основних» часток певної маси, створення таблиці часток, яка буде подібна до періодичної системи Д. І. Менделєєва. Пріоритет в створенні таких таблиць належить радянському вченому Д. Д. Іваненку. Зараз в цьому напрямі працює багато вчених: Я. Терлецький, Л. Окунь, Я. Зельдович в СРСР, С. Сьоїті — в Японії, В. Вайскопф — в Женеві та інші. Два роки тому на Міжнародній конференції в м. Дубна було вже представлено декілька робіт, в яких пропонувалось щось типу таблиці Менделєєва для елементарних часток. Ряду вчених — Гелл-Манну, Окубо, Маршаку, Швінгера — вдалось систематизувати великі групи часток, об'єднуючи їх в сімейства, і знайти співвідношення між масами цих часток. Заслуговує на увагу також теорія «кларків» Я. Зельдовича. Таким чином, дальший розвиток теорії елементарних часток, особливо їх корпускулярної теорії, є яскравим доказом існування маси в усіх часток, підтвердженням її реального, фізичного і філософського смислу у них всіх, без виключення, а значить і так званої маси руху у фотона та інших часток, що заперечують деякі вчені.

ДО ПИТАННЯ ГРАВІТАЦІЙНОЇ ЕНЕРГІЇ

Т. М. КУК

Розвиток теорії елементарних часток, космічні польоти і вивчення космічного простору поставили вчених перед необхідністю дальшого розвитку теорії гравітації. Інтерес до проблем гравітації виріс, як ніколи. Про це свідчить велика кількість робіт вчених: Д. Д. Іваненка, О. З. Петрова, В. О. Фока, І. Д. Новікова в нашій країні, Х. Меллера, П. Дірака, А. Комара, Л. Шиффа, Дж. Вебера та інших — за рубезжем.

Зараз значна увага приділяється виводу рівнянь руху з рівнянь поля, багато робіт присвячено тензору енергії гравітаційного поля, вчені прагнуть вияснити роль гравітації для елементарних часток. Вперше почались досліди по виявленню хвиль гравітації, знову привертають увагу вчених досліди Етвеша з крутильними коливаннями. Як вказує радянський професор Д. Д. Іваненко, вивчення гравітаційних хвиль, їх енергії стали на порядок дня під завданням номер перший.

В ході розвитку теорії гравітації виявилось дві точки зору по питанню гравітаційної енергії, перенесення її гравітонами. Зокрема, німецький вчений Х. Меллер вважає, що взагалі не існують гравітаційні хвилі, які переносять енергію. Подібної точки зору дотримується дійсний член Польської Академії Наук Л. Інфельд, який, даючи визначення повного потоку гравітаційного випромінювання як похідної від гравітаційного імпульсу по часу, стверджує, що завжди можна так підібрати відповідну систему координат, що гравітаційний імпульс буде постійним, гравітаційне випромінювання буде рівне нулю, відсутнє. Виходячи з цього, він робить висновки, що гравітаційне випромінювання, потік його енергії може бути породжений або знищений вибором системи координат. Але з цим погодитись неможливо, бо роботи ряду вчених і перш за все А. Папетру, Д. Гейслера, Г. Тредера, дають можливість стверджувати, що гравітаційне випромінювання тимчасово нестационарної системи має певну енер-

гію, відмінну від нуля, і що вона не може бути знищена перетворенням координат.

Цікава і заслуговує уваги, виражаючи думки багатьох вчених, гіпотеза радянського фізика К. П. Станюковича про походження гравітонів, перенос ними енергії.

К. П. Станюкович виходить з того, що раз існує гравітаційне поле, то повинен існувати і його носій, і таким носієм, мабуть, може бути будь-яка елементарна частка. Уподобнюючи частку з утвореним нею гравітаційним полем свічці з світловим електромагнітним полем, він показує, як елементарна частка породжує гравітаційне поле, «згоряючи», витрачаючи на його підтримку частину своєї енергії.

Як же частка «згоряє»?

На зовнішній оболонці нуклона безперервно виникають флюктуації енергії. Так як нуклон коливається (пульсує) з дуже високою частотою, то можливий зрив флюктуацій енергії з його орбіти. Образно це можна уявити собі так. Поверхня нуклона подібна до моря, що хвилюється. Відомо, що в середньому висота хвиль моря однакова, але є й відхилення — флюктуації, деякі хвилі вищі звичайних. Багато з нас бачило, як пориви вітру зривають з цих високих хвиль хлоп'я піни. Ось так, подібно до хлоп'їв піни, з поверхні нуклона виносяться згустки енергії в простір, так утворюються порції (кванти) поля тяготіння — гравітони.

Коли в простір йде «піна» енергетичних хвиль, то витрачається і маса часток, вони неперервно «худнуть», повільно «старіють». Очевидно, що так як при цьому процесі зменшується маса часток, то з часом і меншу енергію вони можуть переносити, бо, гублячи свою масу, «ослаблі», вже не стільки енергійні елементарні частки стають все менш здібними підтримувати попередню напруженість поля тяготіння. Якщо частки «худнуть», значить мільярди років тому їх маса і енергія були відповідно більшими, тобто в ті далекі часи їх «сплески» (флюктуації, гравітони) несли більший запас енергії і маси, ніж ті, які народжуються сьогодні. «Старіють» всі частки, в тому числі і гравітони, які виплескують частину своєї маси, даючи початок субгравітонам. Але не всі частки старіють однаково: одні швидше, інші повільніше. Гравітони, наприклад, не старіють так швидко, як нуклони, тобто якщо мільярди років тому маси нуклонів були куди більші мас породжуваних ними гравітонів, то зараз старі гравітони можуть мати ту ж масу, що й сучасні нуклони. Загальна кількість часток у Всесвіті збільшується, але так як маса і енергія всіх

часток постійна, то з дробленням зменшується маса і енергія кожної з них, подібно розміну крупних грошей на все більш дрібні монети.

Раз у Всесвіті багато «масивних» гравітонів, то росте можливість перетворення їх в інші частки, тобто появляється можливість показати, з чого кожної секунди в одному кубічному сантиметрі народжується 10^{45} г речовини: гравітаційне поле породжує їх. Таким чином, зараз багатьма вченими світу підтримується ідея радянських фізиків Д. Д. Іваненка і А. А. Соколова, висловлена ними ще в 1932 році, про реальне існування квантів поля тяготіння, про перетворення гравітонів в інші елементарні частки, в пару електрон—позитрон і обернений процес утворення гравітонів за рахунок перетворення цієї пари. Серед вчених, що підтримують цю гіпотезу, є такі вчені з світовим ім'ям, як Фок, Бродський, Дірак, Пірані, Уілер, Дж. Вебер та інші. В зв'язку з такою теорією гравітонів виникає питання: чи змінюється в рівнянні всесвітнього тяжіння Ньютона постійна тяготіння?

Раз елементарні частки за рахунок пульсації неперервно «виплескують» частину своєї маси, даючи початок гравітонам, то це, цілком природно, веде до зміни гравітаційної сталої. Зараз встановлено, що гравітаційна стала змінюється з часом і зменшується вдвоє приміром за 10^9 років. Поряд з цими питаннями вчених захоплює питання одержання конкретного виразу для потоку енергії. Перед ними поставлене завдання: дати чітку формулу енергії, яка б містила ясний фізичний смисл.

Питання виразу енергії тяготіння — не нове питання, ним в свій час займався А. Ейнштейн. Над питанням знаходження тензора енергії працювали і працюють вчені різних країн світу. В результаті одержано вказітентензор Меллера—Міцкевича, який усунув деякі недоліки тензора Ейнштейна, але допустив інші, не менш істотні недоліки. Заслугує уваги в цьому напрямі робота групи казанських вчених (Левашова, Родічева) під керівництвом професора О. З. Петрова. Ця група вчених, базуючись на неголономних системах координат, поставила перед собою завдання знайти такий вираз енергії, який, по-перше, мав би чіткий фізичний смисл; по-друге, дозволяв би фізику-експериментатору знаходити цілком певне її числове значення; по-третє, дозволяв би фізику-теоретику використовувати його в будь-якій системі координат; по-четверте, вираз повинен при слабкому наближенні давати результати класичної механіки.

Питання гравітаційної енергії поряд з теоретичною розробкою ставить вимогу практичного одержання, генерації гравітаційних хвиль. За останні десять років появились роботи вчених, присвячені проблемі випромінювання гравітаційних хвиль, пропонуються методи їх виявлення та обладнання для цього. Тепер генерацію гравітаційних хвиль вчені пропонують одержати використанням напруги в кристалах, при дії на нього електричного струму. Так, американський фізик Дж. Вебер зробив розрахунки генератора і детектора гравітаційних хвиль, взявши п'єзоелектричний кристал, з'єднаний з підсилювачем. Таким способом вдасться виявити більш потужний потік енергії, ніж при обертанні стержня способом Ейнштейна і Еддінгтона. Розвиваючи ідеї Дж. Вебера, американські вчені В. Б. Брагінський та Г. І. Рукман пропонують експеримент, в якому застосовується дві групи збуджених циліндрів, що дають потужність гравітаційного випромінювання 10^{25} ват.

Очевидно, що експериментальне одержання гравітонів в майбутньому підтвердить багато теоретичних висновків, гіпотез, дасть можливість науково пояснити численні явища природи, теорії гравітації, буде яскравим доказом зв'язку маси і енергії, матерії і руху.

РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ЯК ОДНА З ФОРМ ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Г. М. ГОМОЛЯКО

Сучасна буржуазна філософія приділяє велику увагу проблемі відчуженості людини. На XIII Всесвітньому філософському конгресі в м. Мехіко однією з основних проблем була «Проблема людини», в якій були зачеплені питання відчуження людини.

Буржуазні філософи по-різному тлумачать питання відчуження людини, але спільним для всієї буржуазної філософії є те, що апологети капіталізму намагаються фальсифікувати марксистське розуміння відчуження, іноді навіть пристосувати марксизм в своїх цілях. Буржуазні філософи увічнюють відчуження, вони вважають, що сучасна епоха поглиблює відчуження, яке є нібито природним елементом суспільного життя.

Зовсім інакше підходить до відчуження марксистсько-ленінська філософія. Під відчуженням марксизм розуміє таке явище, коли сили, які тяжіють над суспільством, стають ворожими суспільству, а людина обоюдно їм і тлумачить як надприродні. Спочатку це сили природи, пізніше — сили суспільного життя.

Розв'язання Марксом проблеми відчуження людини було тісно пов'язане з його основним матеріалістичним принципом — первинності матерії, вторинності свідомості. В основі всієї діяльності людства лежать продуктивні сили і виробничі відносини, які визначають суспільну свідомість. У способі виробництва на даному етапі розвитку суспільства і слід шукати джерела відчуження людини. Проблема відчуження була поставлена Марксом як проблема «відчуження праці». Це питання найбільш повно було вирішено ним в його геніальному «Капіталі».

Маркс розкриває протиріччя капіталістичного суспільства, зокрема парадокси людської праці, завдяки протиріччям ка-

капіталістичних виробничих відносин. Людська праця — це найбільше благо, воєна є джерелом всякого багатства, вона створила саму людину, возвеличила її, вознесла над тваринами, зробила людину господарем природи. З другого боку праця поставила людину в нову залежність, в залежність робітника від капіталіста. Маркс писав:

«Якщо продукт праці не належить робітникові, якщо він протистоїть йому як відчужена сила, то це, можливо лише в результаті того, що продукт належить іншій людині, а не робітникові. Не боги і не природа, а тільки сама людина може бути тією відчуженою силою, яка панує над людиною». (Маркс, Енгельс, Из ранних произведений, стр. 568).

Процес капіталістичного виробництва закабалює робітника. Всі засоби для розвитку процесу виробництва в капіталістичному суспільстві стають засобами пригнічення виробника, «вони калічать робітника, роблячи з нього неповну людину, принижують його до ролі придатка машини, перетворюючи його працю в муки, позбавляють цю працю змістовності, відчужують від робітника духовні сили процесу праці в тій мірі, в якій наука входить у процес праці як самостійна сила...» (Маркс, Енгельс, т. 23, стор. 612).

Таким чином, Маркс говорить про подвійне відчуження: фізичне, яке зробило робітника придатком машини, і духовне, в якому людина втрачає саму себе.

Таким чином, капіталістичні виробничі відносини є основою відчуження людини, яке виступає у вигляді відчуження праці. На цій економічній основі виникають і інші форми відчуження: політичне, етичне, релігійне та інші.

Релігійна форма відчуження виникає раніше виникнення капіталізму, але тільки в капіталістичній суспільно-економічній формації воно досягає найбільшої сили. Релігія в фантастичній формі відображає сили, які гноблять людину. Спочатку це сили природи, які здаються їй чимось чужим, темним, пригноблюючим. Пізніше — це суспільні сили, які протистоять людині і панують над нею.

Шкідливість релігії полягає в тому, що вона відвертає людину від земних проблем, від істинних, наукових знань і переконань і переносить її в міфічні знання, думки, в потойбічний світ. Надзвичайно яскраво сутність відчуження людини релігією дана Марксом в його праці «До критики гегелівської філософії права», де він пише:

...«людина створює релігію, релігія ж не створює людину. А саме: релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила». (Маркс, Енгельс, тв., т. I, стор. 384). Подібно до того, як у ка-

піталістичному суспільстві продукт праці перетворюється в надчуттєву річ, так само і створені руками робітника речі виходять з-під його контролю «в очах останніх їх власний суспільний рух прибирає форму речей, під контролем якого вони перебувають, замість того, щоб його контролювати» (М—Е, т. 23, стор. 83).

Релігійний світогляд є одним з видів відчуження, так як всяка релігія являє собою фантастичне відображення в голові людини тих сил, які панують над нею в її повсякденному житті, в цьому відображенні земні сили приймають форму неземних. Тому Маркс і говорить, що людина втрачає себе, або не знайшла себе як живу істоту, як продукт матеріально-го і суспільного розвитку.

Релігія, за висловом Маркса, є опіум народу. Опіум — це отрута, яка шкідливо впливає на людину, вона дає лиш тимчасове забуття, вона не ліквідує причину страждань людини, а відвертає людину від боротьби за земне щастя в «потойбічний світ». Релігія вчить покірності і терпінню.

Особливо небезпечна очищена, рафінована релігія, яка являє собою витончену отруту для трудящих мас, ще більш небезпечну, ніж традиційні релігійні заблудження.

В 1909 році В. І. Ленін лише свою філософську працю «Матеріалізм і емпіріокритицизм», де він викриває намагання створити нову філософію, в якій відчуження людини виступало б не відкрито, а приховано, він викриває намагання Луначарського об'єднати соціалізм і релігію. В ці ж роки, в 1908—11 В. І. Ленін виступає з рядом статей, в яких гостро критикує і викриває реакційність поглядів Л. М. Толстого, його проповідь «нової очищеної релігії», намагання різними засобами проводити відчуження людини: проповідь аскетизму, апеляції по духу, непротивлення злу насильством та інше. яка давала такі рецепти самовдосконалення, які були реакційними, відводили народні маси і в першу чергу селянство від боротьби, від реального життя, від справжніх інтересів народу взагалі і людини зокрема.

Аналіз В. І. Леніним толстовщини, як однієї з різновидностей релігійного сектантства, показує особливу шкідливість його, але сутність відчуження релігії полягає не тільки в фантастичному, перекрученому відображенні, розумінні природи, а і в тому, що релігія пропонує певні міри впливу на віруючих, тобто штучно поглиблює відчуження. Цими впливами є спеціальні культу, які має кожна релігія.

Особливо шкідливими методами, які направлені на створення почуття відчуження, є «системи» поглядів п'ятидесятників, єговістів та інших сектантів. Заклики єговістів відректися від світської освіти, заборона дітям ходити в кіно, на концерти, брати участь в художній самодіяльності — все це повинно служити одній меті: підірвати віру в свої сили, відректися від суспільного життя в угоду бога Єгови.

В нашій радянській дійсності немає економічних основ для відчуження людини. Марксизм довів, що відчуження є минулим явищем, що з ліквідацією класів, разом з експлуатацією людини людиною зникає і відчуження людини. Тому намагання сектантів створювати у незначної частини наших громадян почуття відчуженості є вкрай реакційним і суперечить всьому ходу суспільного розвитку.

КУЛЬТУРНО-МАСОВА РОБОТА МУЗЕІВ БУКОВИНИ

В. М. ХОЛЕВЧУК

Серед культурно-освітніх закладів, що ведуть ідеологічну роботу, важлива роль належить музеям. Вони зберігають і показують пам'ятники матеріальної і духовної культури, в яких знаходять своє відображення героїчне минуле і величне сучасне радянських людей.

В. І. Ленін завжди відстоював те, щоб «плоди тисячолітнього розвитку цивілізації не діставалися купці людей, які користуються цим для того, щоб виділятися і збагачуватися, а діставалися поголовно всім трудящим»¹. У резолюції VIII з'їзду РКП(б) вказувалося: «...треба відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, що створені на основі експлуатації їх праці і що перебували досі у виключному розпорядженні експлуататорів»². В 1940 р., після визволення Буковини, за рішенням Уряду Радянської України було створено Чернівецький державний краєзнавчий музей. Лише за перші 8 місяців тут побувало понад 2,5 тисячі відвідувачів³.

Основним видом культурно-масової роботи, яку систематично проводять працівники музею, є проведення різних видів екскурсій, зустрічі відвідувачів музею з бригадами комуністичної праці, маяками промисловості і сільського господарства, старими більшовиками, учасниками боїв за визволення Буковини. Так, в січні 1962 р. було влаштовано таку зустріч з бригадиром бригади комуністичної праці машинобудівного заводу, делегатом XXII з'їзду КПРС В. Мимко⁴. Співробітники музею значну увагу приділяють лекційній пропаганді. Особливо багатий досвід мають працівники музею у веденні науко-

1) В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 53.

2) КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, вид. 7, К. 1954, стор. 393.

3) Газ. «Радянська Буковина», 7. І. 1966 р.

4) Поточний архів Чернівецького краєзнавчого музею. Звіт про роботу музею за 1962 р.

атеїстичної пропаганди. Тільки в 1960 р. в селах Буковини проведено 25 вечорів запитань і відповідей на атеїстичні теми. З 1960 по 1963 рік працівниками музею було прочитано 1 342 лекції, з них 301 по атеїзму⁵.

Одним з важливих видів культурно-масової роботи обласного краєзнавчого музею є систематичне влаштування художніх виставок з фондів союзних і республіканських художніх музеїв та виставок творів окремих художників. Чернівецький державний краєзнавчий музей з 1960 по 1963 рр. відвідало 209 838 чол.⁶

Значну масово-освітню роботу серед трудящих Буковини проводять працівники літературних музеїв О. Кобилянської та Ю. Федьковича. Велика увага працівниками музеїв звертається на пропагування спадщини О. Кобилянської та Ю. Федьковича. Лише в 1955 році співробітники музею О. Кобилянської прочитали 30 лекцій, які висвітлювали життя і творчість письменниці⁷. З 1944 по 1965 рр. музей О. Кобилянської відвідало 315 764 чоловік⁸. За 1963 і 1964 рр. музей Ю. Федьковича відвідало 45.442 чоловіка⁹.

На сучасному етапі, коли комуністичному вихованню радянських людей надається особливо важлива роль, виняткового значення набирає вдосконалення форм і методів політичної та культурно-масової роботи. Однією з нових форм такої роботи є створення за ініціативою громадськості народних музеїв та музейних кімнат.

В урочистій обстановці 5 грудня 1948 р. в с. Витилівка Кіцманського району було відкрито перший на Україні народний музей. Всі його експонати, починаючи від знахідок трипільської культури та Галицько-Волинського князівства і до сьогоднішніх днів, зібрані в селі та його околицях. Матеріали даного музею висвітлюють тяжке життя селища с. Витилівки в минулому. Так, 227 бідняцьких господарств володіли 239 га землі, 17 куркулів села — 143 га, а один поміщик — 66 га землі. Земельний голод примусив 66 бідняцьких сімей емігрувати за кордон. В експозиції музею

⁵ Дані складені на основі річних звітів Чернівецького краєзнавчого музею за 1960—1963 рр.

⁶ Там же.

⁷ Чернівецький обласний державний архів (далі ЧОДА), ф. 2325, оп. 1, од. зб. 93, арк. 34.

⁸ Дані складені на основі ЧОДА, ф. 2029, оп. 1, од. зб. 346. Газ. «Радянська Буковина», 27. XI. 1959 р. та річних звітів про роботу музею 1960—1965 рр.

⁹ Поточний архів Чернівецького літературного музею Ю. Федьковича. Звіт про роботу музею за 1963—1964 рр.

показано боротьбу трудящих села за возз'єднання з Радянською Україною. Стенди музею наочно показують переваги колективного ведення господарства над одноосібним, про успіхи села в культурному будівництві¹⁰.

Заслуговує уваги народний музей с. Шипинці, Кіцманського району. Його експонати яскраво показують, як під впливом першої російської революції 1905—1907 рр. шипинські селяни і залізничники розгорнули активну боротьбу проти окупантів¹¹.

Значну роботу проводить Хотинський народно-революційний музей. В 1963 р. за 8 місяців його відвідало понад 13 тис. чоловік. В музеї організуються зустрічі відвідувачів з учасниками Хотинського повстання 1919 р. та учасниками комсомольського підпілля в роки Великої Вітчизняної війни¹².

З кожним роком кількість народних музеїв на Буковині збільшується. Так, якщо в 1959 р. їх функціонувало всього 2, а в 1963 — 24, то в 1965 р. їх нараховувалося уже 34¹³.

На конкретному наочному матеріалі вони виховують у наших людей гордість за героїчне минуле та прекрасне сучасне нашої Батьківщини і тим самим запалюють їх на нові трудові подвиги в ім'я побудови світлого завтра — комунізму.

¹⁰ Газ. «Радянська Буковина», 26. VII. 1955 р., 21. IV. 1961 р.

¹¹ Матеріали Шипинського народного музею.

¹² Матеріали Хотинського народно-революційного музею.

¹³ Газ. «Радянська Буковина», 7. I. 1966 р.

**II. С Е К Ц І Я
І С Т О Р И Ч Н И Х Н А У К**

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ПРО ВПЛИВ ІДЕЙ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

В. М. МЕЛЬНИК

Велика Жовтнева соціалістична революція, що поклала нову еру в історії людства, еру краху капіталізму і торжества соціалізму і комунізму, знайшла своє відображення не лише в історичних документах і матеріалах, але й в усній народній творчості. Фольклорні твори були першими з праць, в яких робітники і трудове селянство висловили свою думку про соціальну велич Жовтня, про роль комуністів і В. І. Леніна у здійсненні соціалістичної революції. Одним з перших творів, присвячених В. І. Леніну, був вірш, опублікований у буржуазно-ліберальній газеті «Ужгородський вісник» в грудні 1917 р. У ньому підкреслюється роль В. І. Леніна в забезпеченні довгожданого миру, який був проголошений II з'їздом Рад. У вірші підкреслюється, що В. І. Ленін

...вирвався із сліпого присмерку
Не звертаючи уваги на мерзенний загін катів,
Через кров, вогонь і море полум'я приніс спокій
Людям, з жадобою чекаючим миру.

Невідомий автор вірша з глибокою вдячністю говорить про тих, хто виховував В. І. Леніна, хоч в силу тогочасних обставин не згадує, що це були твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Далі згадуються ті, які у важкі дні після липневих подій 1917 р. переховали майбутнього вождя соціалістичної революції і, нарешті, з особливою пошаною ставиться до матері Ульянова-Леніна.

Благословенні ті, які тебе виховали!
Благословенні ті, які тебе переховали!..
Хай буде благословенна та мати,
Яка родила тебе, Ульянов-Ленін...

Той факт, що навіть у періодичній пресі, яка в цілому не виражала народних сподівань, уже в грудні 1917 р. з'явився такий вірш, свідчить про те, що на західноукраїнських зем-

лях, що належали Австро-Угорщині, події Великого Жовтня зробили свій величезний вплив. В цьому ж 1917 р. жовтневі події в Петрограді знайшли своє відображення і в «Руській пісні», що була поширена серед робітників Галичини, Буковини і Закарпаття. Вона теж підкреслює той факт, що про події Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини дізналися в 1917 р.

В сімнадцятому році
Прийшла новина,
Що там у Росії
Славлять Леніна.
Там робочі стали сміло
І почали добре діло:
Несли свободу
Свому народу.

На нашу думку, пісня створена під впливом перших звісток про перемогу збройного повстання у Петрограді. Її автор добре зрозумів роль робітничого класу, як авангарду соціалістичної революції, до якого приєдналися усі трудящі люди, які під керівництвом більшовиків скинули буржуазію і поміщиків і створили якісно нову владу трудящих.

Всі трудящі люди
Скинули панів,
Забрали заводи
В ситих буржуїв.

Розірвали всі кайдани
Більшовики-громадяни,
Заснували владу
Трудящого люду.

Як бачимо, в пісні правдиво відображено революційні акти нової Радянської влади — націоналізація промисловості, банків і землі. Крім цього, у пісні сказано як внаслідок Жовтневої революції було знищено буржуазно-поміщицьке і національне гноблення трудящих. З жовтня 1917 року:

Бідним засвітило
Сонце свободи.
Руки собі дали
Вшиткі народи.

Руський, грузин, черкес, татар
Братський союз, і мир настав.
Слава велика
Є республіка.

Автор пісні наголошував на пролетарському інтернаціоналізмі і дружбі між народами, підкреслюючи його значення для соціалістичного будівництва. У пісні вдало розповідається про знищення експлуатації людини людиною, що

було можливо лише у результаті повалення царського режиму і влади поміщиків і капіталістів.

Розпався царський трон,
А з ним і капітал.
Буржуй робітника
Душити перестав.

Робітники і бідніше селянство Галичини, Буковини і Закарпаття, палко вітаючи революційний Петроград, заявляли про свою готовність подати Радянському урядові потрібну допомогу. Старі досвідчені революційні бійці, учасники багатьох страйків і мітингів, закликали експлуатовані маси винищити владу буржуазії і поміщиків і встановити Радянську владу. У згаданій пісні ці заклики передані у таких словах:

Всюди кричать люди старі:
Змагайтеся, пролетарі,
Й мозолістими руками
Порвіте й ви усі кайдани.

Висловлюючи радість з приводу перемоги робітничого класу у Росії, у пісні дисонансом звучить мотив старих порідків, соціального і національного ярма. Невідомий автор пісні з обуренням говорить про народних п'явок:

В нас і за кордоном
Кожний тихо спить,
Кайдани розбити
Намся лише снитъ.

Ми страдаем безперервно,
А панове живуть ладно
І п'ють кров нашу
Повнов чашов.

Давши оцінку нічим невиправданого спокою, пісня звертається до робочого люду як найбільш організованого і революційного класу, закликаючи його до боротьби за правду, про яку, до речі, в народі було створено чимало пісень, переказів і легенд. Те, що автор пісні звертається до робітників, як до друзів, дає можливість думати, що він теж був робітником, і саме тому так пристрасно закликав своїх пролетарських братів брати в руки зброю на останній бій з експлуаторами:

Вставай, піднімайся,
Робочий народе,
Бери в руки зброю —
Правда переможе.

Кличу вас, всі друзі,
Дальше не терпім,
Своїм дітям і онукам
Щастя принесім.

Хай буде наш лозунг —
Капіталу смерть,
Панів і банкірів
Викинемо геть.

Пісня закінчується надією, що скоро прийде час, коли мускулиста рука робітника змете панів «з того світу» і тоді вже не буде більше кривди на землі, а будуть веселі і щасливі люди, які завжди пам'ятатимуть тих, хто віддав своє життя за їхню свободу:

Вже ся захмарило,
Буде ураган.
Не буде на світі
Ані один пан.

Заклик до боротьби за правду і волю знайшов своє відображення і в багатьох інших історичних піснях. У пісні «Сміло, товариші», мелодія якої була запозичена з відомої російської революційної пісні «Смело, товарищи, в ногу», йдеться про те, щоб

Сміло, товариші, разом
Стали в стрілецьких рядах,
Ленінським вірним наказом —
Влади Радянської стяг...
Всі ми — посланці бідноти,
Діти Поділля, Карпат,
Зброї не зложим своєї,
Доки живий ще наш кат.

Отже, уснопоетичні твори, створені на західноукраїнських землях буквально сразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, не просто фіксували окремі факти і події, а й служили своєрідними лозунгами, що закликали трудящих до боротьби за соціальне і національне визволення.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і проголошення України Радянською Республікою справили великий вплив на посилення революційного руху в Західній Україні. Трудящі західноукраїнських земель, загарбаних Австро-Угорщиною, борючись разом з іншими народами клаптикової імперії за своє соціальне і національне визволення, виступали одночасно за возз'єднання з Радянською Україною. Про ці події, що відбувалися в 1917—1918 рр., збереглося багато спогадів сучасників та деякі уснопоетичні твори. Пізніші виступи і повстання робітників і бідняцьких мас селянства теж знайшли своє відображення у революційних піснях і віршах. Так, наприклад, радянське будівництво

в сарпні—вересні 1920 р. на визволених Червоною Армією
повітах Східної Галичини особливо зворушило трудящих. На-
родний поет Ів. Кулик у своїй поезії «Як Збруч річку прохо-
дили», що відображає вимушений відступ Червоної Армії
в кінці вересня 1920 р., писав:

...Вище прапор Червоний! Єдняйте розбиті лави!
Будуть бої жорстокі! Будуть бої кроваві!
Гей, тремти вже, засуджений враже,
Бо життя нам шляхи перемоги покаже!
Чуєш, — сурми заграли:
— Всі пригнічені, мучені — з нами!
Ті, що волі на мить хоч зазнали —
Вже не можуть зістати рабами!

**ВИСВІТЛЕННЯ УСПІХІВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА
СРСР ТА УРСР НА СТОРІНКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ
КОМУНІСТИЧНОЇ ТА ІНШОЇ ПРОГРЕСИВНОЇ ПРЕСИ
(1934—1939 рр.)**

М. Н. РЕХТМАН

1. Широка популяризація' досягнень в соціалістичному будівництві в СРСР та УРСР, що пропагувалась КПЗУ, була складовою частиною боротьби трудящих Західної України за соціальне та національне визволення і воз'єднання з Радянською Україною.

Комуністи вказували, що «тільки той шлях, на який сміливо стали під проводом партії Леніна наші забручанські брати в героїчні жовтневі дні в 1917 році, забезпечить правдиву демократію, свободу і мир та приведе наші західноукраїнські маси до переможної боротьби з окупацією фашизмом та капіталізмом». (Жур. «Наша Правда» № 4, листопад 1935 рік, стор. 4).

2. Активним помічником КПЗУ в справі пропаганди досягнень соціалістичного будівництва в Радянському Союзі та Радянській Україні виступала західноукраїнська комуністична та прогресивна преса. Це — теоретичний орган ЦК КПЗУ «Наша Правда» (1922—1935 роки), львівські комуністичні газети «До наступу» (1935—1937 роки), «Валька мас» (1935—1937 роки), комсомольські газети «Досвітні вогні», «Голос молодих», «Комсомолец ЗУ», орган ЦК МОДРУ Західної України газета «Червона поміч».

Крім комуністичних та комсомольських видань, які перебували на нелегальному становищі, різні організації, які знаходились під впливом КПЗУ, видавали такі легальні, прогресивні газети, як: «Наш голос» (Дрогобич, 1934—1935 роки), «Праця» (Львів, 1935—1936 роки), «Трибуна робітничача» (Львів, 1934—1937) і «Трибуна молодих» (Львів, 1936—1937 роки).

В м. Коломиї в 1935—1938 роках випускались такі прогресивні газети: «Голос Покуття», «Наша праця», «Селянські вісті».

На сторінках прогресивних видань, під рубрикою «З Радянського Союзу» та «Новини з Радянської України» систематично подавались інформації про господарські, культурні досягнення в СРСР і УРСР, передруковувались матеріали з радянських періодичних видань, у стислому вигляді друкувались окремі роботи класиків марксизму-ленінізму.

Висвітлення успіхів соціалістичного будівництва знайшло своє місце в багаточисленних листівках ЦК КПЗУ і місцевих партійних організацій. Лише в 1934—1938 роках ЦК компартії Західної України надрукував і поширив 102 листівки та звернення.

3. Серед населення Західної України користувались великою популярністю «Правда», «Известия», «Комуніст», «Вісті» та інші видання, що друкувались у Радянському Союзі і попадали сюди різними шляхами. Про це свідчать поліцейські повідомлення та звіти повітових старост. Так, наприклад, Надвірнянський повітовий староста доповідав 19. V. 1938 року у воеводське управління, що в с. Татарові при обшуку у селянина Федора Гайового знайдена комуністична література, яка переправлялась з Чехословаччини до Польщі. Це — 6 брошур під назвою «Чим є для нас Радянський Союз», три брошури «Марксистський підручник науки про комунізм», одна брошура «Жовтень на Україні». Брошури видавались на українській мові в 1933—1934 рр. в Києві. Крім того, при обшуку виявлено 10 примірників газети «Известия» і комуністичних газет «Карпатська правда» та «Народна газета», виданих в Ужгороді (ІФОДА, ф. 2, оп. 1, од. № 2336, арк. 4).

4. Західноукраїнська комуністична та інша прогресивна преса показувала досягнення СРСР, УРСР та інших національних республік в розвитку важкої промисловості. Преса підкреслювала, що Радянська Україна внаслідок індустріалізації перетворилась у високорозвинену, передову державу: в той час як західноукраїнські землі залишились колонією відсталого панської Польщі.

В матеріалах, друківаних в прогресивній пресі, показувалось, що на базі зростання соціалістичної індустрії, змінило свій характер сільське господарство. Колгоспи озброєні передовою технікою. Колективний шлях господарювання, шлях соціалізму є єдиною, правильною дорогою трудящих селян. Колгоспники — господарі свого колективного госпо-

дарства, розпоряджаються всіма засобами виробництва, завдяки застосуванню передових методів на колгоспних полях збирають високі врожаї.

Комуністична та прогресивна преса на своїх сторінках подавала багатий фактичний матеріал для показу культурної революції, що відбувалась на радянських землях. Газети підкреслювали, що в УРСР учні та студенти навчаються на українській мові. Ліквідована неписьменність серед дорослого населення. Створені всі умови для всестороннього розвитку культури і науки на Радянській Україні. Змінився класовий склад тих, що одержують вищу освіту. У вищих учбових закладах навчаються діти робітників і селян, які одержують державну стипендію.

5. Комуністичні та прогресивні видання знайомили своїх читачів з творами радянських письменників. На сторінках преси друкувались уривки з творів М. Горького, О. Толстого, М. Шолохова. В газеті «Знання» за 1935 рік був вміщений уривок з статті М. Горького «О культурах».

6. Багато уваги приділяла прогресивна преса пропаганді демократичних прав, якими користувались трудящі в СРСР. Так, коломийська газета «Голос Покуття» в статті «Зміна конституції в Радянському Союзі» писала про те, що в проекті нової конституції передбачаються рівні, таємні, прямі вибори. Селяни отримують виборче право нарівні з робітниками. Газета підкреслює, «...що радянська демократія є одиноко правдивою демократією у світі. Її сила в тому, що вона признає права в цілому, без виїмків працюючого народу».

7. Значне місце приділяла комуністична та прогресивна преса пропаганді ідей марксизму-ленізму серед трудящих західноукраїнських земель. Газети постійно інформували читачів про діяльність видавничої спілки «Книжка», яка видала в цей період брошури: «Стахановці — герої труда», «Карл Маркс, його життя і наука». Двічі видавалась книга К. Пелехатого «Що таке колективізація». Газети в оголошеннях давали короткі анотації надрукованих брошур. В газетах «Знання» та «Голос Покуття» подавались матеріали про марксистський підхід до вирішення національного питання, в популярній формі розповідалось про науковий комунізм та теорію пролетарської революції.

Значну роль для популяризації марксистсько-ленінських ідей та пропаганди успіхів СРСР та УРСР в соціалістичному будівництві відіграв Маніфест ЦК КПЗУ «За волю, за щасливе майбутнє українського народу» (ЛОДА, ф. 139, оп. 9, од. зб. 2245).

Популяризація марксистсько-ленінських ідей благотворно впливала на піднесення революційного руху в Західній Україні.

8. В 1934—1939 рр. фашистська Німеччина разом з пануючими класами панської Польщі та українськими буржуазними націоналістами готувалась до нападу на Радянський Союз. Комуністична та прогресивна преса провела велику кампанію проти розв'язання антирадянської війни. Прогресивна преса систематично друкувала матеріали під заголовком «В оборону СРСР», «Геть з нападом на Радянський Союз!». Лише за 1934—1936 рр. партійні організації Станіславського воеводства надрукували та розповсюдили серед трудящих 110 листівок антивоєнного характеру з багатотиражним тиражем. В них закликалось зірвати воєнні приготування і не допустити війни проти СРСР.

9. Пропаганда успіхів соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, правильне вирішення національного питання в СРСР та УРСР мало величезне значення для згуртування трудящих різних національностей та партійних відтінків в боротьбі за створення антифашистського Народного фронту в Західній Україні, яка велась в той період під проводом КПЗУ.

10. Правдиве висвітлення досягнень соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, пропаганда ідей марксизму-ленінізму, боротьба за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, яка велась на сторінках комуністичних та прогресивних видань, викликала шалену лютю у панських властей та буржуазних націоналістів, які жорстко переслідували комуністичну та прогресивну пресу. Так, наприклад, прокуратура окружного суду у Львові пропонувала прокуратурі апеляційного суду конфіскувати, та знищити декілька примірників газети «Правда» і заборонити далі поширення цього видання, так як газета має на меті поширення комуністичної пропаганди (збірник «З історії революційного руху у Львові», Л., 1957 рік, стор. 528). В липні 1936 року поліція зробила обшук у працівників прогресивного журналу «Знання» Омеляна Дутського, Я. Галана, К. Пелехатого, підозріваючи їх в переховуванні радянської літератури (там же, стор. 616).

В 1936 р. постановою Коломийського окружного суду була закрита прогресивна газета «Голос Покуття» (ІФОДА, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1846, арк. 3). 25 березня 1937 року за правдиву інформацію про досягнення соціалістичного будівництва в СРСР та захист інтересів українського трудящого населення були закриті редакції прогресивних газет «Трибу-

на робітничача» та «Трибуна молодих», які виходили польською мовою (З історії революційного руху у Львові, Л. 1957, стор. 667).

11. Внаслідок проведеної індустріалізації країни та успішного завершення колективізації сільського господарства, Радянський Союз перетворився в могутню індустріально-колгоспну державу. Пропаганда успіхів соціалістичного будівництва, яка велась Компартією Західної України, комуністичною та прогресивною пресою, були важливим фактором, який обумовлював піднесення революційного руху на Західній Україні, зміцнював прагнення народних мас до возз'єднання західноукраїнських земель в єдину Українську Радянську державу.

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА
ТА ПРОГРЕСИВНА ПРЕСА В БОРОТЬБІ
ЗА ЄДИНИЙ АНТИФАШИСТСЬКИЙ НАРОДНИЙ ФРОНТ
(1934—1939 РОКИ)**

М. Н. РЕХТМАН

1. Встановлення фашистського режиму в Німеччині викликало політичну реакцію в європейських країнах і посилило загрозу нової світової війни. Уряд панської Польщі в цей період проводить реакційну зовнішню та внутрішню політику, яка виражалась в підготовці війни проти Радянського Союзу та наступу реакційних сил на права народних мас. І в цей же час міжнародний пролетаріат веде активну кампанію за об'єднання всіх прогресивних та демократичних сил в широкий Народний фронт боротьби проти фашизму.

КПП та КПЗУ очолювали боротьбу трудящих за створення єдиного антифашистського Народного фронту в Польщі та Західній Україні. Важливе значення для розгортання масової політичної кампанії за створення Народного фронту в західноукраїнських землях мали рішення VII Конгресу Комінтерну та IV з'їзду КПЗУ.

2. Велику допомогу Компартії Західної України в боротьбі за створення антифашистського Народного фронту подивляла західноукраїнська комуністична та прогресивна преса. Висвітлюючи роль газети як колективного пропагандиста в боротьбі за створення народного фронту теоретичний орган ЦК КПЗУ журнал «Наша правда» підкреслював, що комуністична партія в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом за створення єдиного пролетарського фронту повинна вести «...завзяту масову агітацію та боротьбу в пресі і нелегальній літературі за кожного одурманеного націоналістами робітника і працюючого селянина». (Жур. «Наша правда» № 2, 1934 р., стор. 25).

Коломийська газета «Голос Покуття», визначаючи роль прогресивної преси, як активного помічника працюючих в боротьбі за єдині дії проти фашизму, війни та експлуатації,

писала про те, що «...часопис повинен стати політичним осередком, політичною зброєю, ще сильнішого освідомлення, об'єднати маси в одноцілому фронті всіх працюючих» («Голос Покуття», 1 квітня 1935 р.).

3. Комуністична та прогресивна преса Західної України вела боротьбу за створення антифашистського Народного фронту в таких напрямках: пропаганда пресою ідей єдності всіх загонів робітничого класу без огляду на партійну приналежність в боротьбі проти фашизму та війни; висвітлювались завдання партії в справі зміцнення союзу робітничого класу і селянства як умови успіху в боротьбі проти класового ворога; преса закликала трудящих різних національностей вести спільну боротьбу проти націоналістичної буржуазії; комуністичні та прогресивні видання відводили багато місця показу боротьби за створення єдиного антифашистського фронту за рубежом, детально висвітлювали боротьбу іспанського народу проти фашизму, за свободу і незалежність своєї країни.

4. Підкреслюючи важливість єдності пролетарів різних політичних переконань в справі об'єднання всіх трудящих для боротьби проти фашизму та реакції орган ЦК КПЗУ газета «До наступу» писала, що «...об'єднаний робітничий фронт мусить стати ядром, кісткою широкого антифашистського Народного фронту» («До наступу», грудень, 1935 рік).

Преса писала, що працюючі Польщі мимо бажання вождів угодовських партій перетворювали в життя ідеї одноцілого фронту. Комуністи, соціалісти об'єднуються і разом ведуть успішно страйки та інші економічні акції. Так, коломийська профспілкова газета «Наша праця» розповідає про загальний страйк у Варшаві, в якому взяло участь 12 тисяч робітників. Застрільниками цього виступу були трамвайники яких підтримали робітники інших галузей промисловості Варшави та всієї Польщі. Капіталісти змушені були піти на поступки. Економічні вимоги страйкуючих переросли в боротьбу проти існуючої системи нужди та терору. «Наша праця» повідомляла, що «...єдність боротьби є сьогодні найбільш успішною дорогою до перемоги».

Комуністична та прогресивна преса вказує, що ідучи на зближення з рядовими соціалістами та членами інших угодовських партій в боротьбі за встановлення Народного фронту, комуністи повинні разом з тим піддавати гострій критиці вождів угодовських партій, які стоять на позиції реформізму.

5. Велике значення надає комуністична та прогресивна преса висвітленню питання про союз робітничого класу селянства як основи для створення єдиного Народного фронту.

ту всіх трудящих. В процесі боротьби за створення Народно-го фронту комуністи Західної України висунули в цей час лозунг скликання робітничо-селянського конгресу. Цей лозунг зародився серед дрогобицьких та бориславських робітників. Основну роботу по розгортанню масової і політичної кампанії КПЗУ проводила через легальну газету «Праця», яка в 1934 році стала органом «Українського селянського об'єднання» (УСО) — легальної прибудівки компартії Західної України.

Комуністична газета «До наступу» писала про те, що клич єдності, клич союзу з робітничим класом чимраз глибше знаходить відгук у селянській масі. Газета підкреслює, що «...союз робітників і селян — це головний класовий зміст широкого антифашистського Народного фронту». («До наступу», грудень 1935 р.).

Оцінюючи вплив робітничого руху на розвиток селянських виступів, підпільна комуністична газета «Валька мас» в статті «16/IV-36—16/IV-37», присвяченій річниці кривавих подій у Львові, робить висновок, що боротьба пролетаріату знайшла відгук в селянських масах. Вимога волі і демократії розійшлась все ширше і сміливіше по селах і вилилась в сотисячній селянській демонстрації, яка посилила спільний фронт антифашистської боротьби. («З історії революційного минулого Львова», Львів, 1957 р., стор. 674).

6. Важливе значення в боротьбі за створення єдиного Народного фронту мало об'єднання трудящих різних національностей і боротьба проти буржуазного націоналізму, яка велась передовою пресою. Майже в кожному номері комуністичних та прогресивних видань Західної України пропагувалась боротьба за об'єднання спільних дій працюючих української, польської, єврейської національностей, гостро критикувались позиції українських буржуазних націоналістів, польських шовіністів та сіоністів і їх вірних слуг — угодівців з партій Бунду.

Комуністична та прогресивна преса виступала поборником і провідником ідей пролетарського інтернаціоналізму. Член Політбюро ЦК КПЗУ Г. Рваль в статті «За єдиний пролетарський фронт на Західній Україні», надрукованій у журналі «Наша правда», вказує, що перші досягнення в організації єдиного інтернаціонального фронту на Західній Україні були ствержені IV з'їздом КПЗУ. Боротьба за створення єдиного пролетарського фронту — прояв пролетарської солідарності та пролетарського інтернаціоналізму. (Журнал «Наша правда» № 1, 1935 рік, стор. 32).

Прогресивна газета «Знання», яка виходила у Львові у 1935—1936 роках, наводить слова представника компартії Західної України на VII конгресі Комінтерну про те, що партія по-новому розгорнула тактику єдиного фронту і намагається перебороти національний сепаратизм, який підтримує контрреволюційна буржуазія («Знання», 30 вересня 1935 р.).

Питання виховання пролетарського інтернаціоналізму та боротьба проти буржуазного націоналізму була темою багаточисленних листівок, які випускались ЦК КПЗУ та місцевими партійними організаціями. В листівках писалось, зокрема, про те, що партія УНДО намагалась на противагу антифашистському Народному фронту зібрати в 1934 році «Всеукраїнський національний конгрес» з представників українських націоналістичних партій з метою об'єднання націоналістичних сил. Конгрес не був скликаний внаслідок того, що на Західній Україні піднялась хвиля народного руху проти фашистської диктатури («Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною», Луцьк, 1965, стор. 401).

7. Багато уваги приділяла комуністична та прогресивна преса показу боротьби трудящих зарубіжних країн за створення єдиного антифашистського Народного фронту. Так, газета «Голос Покуття» писала про липневі події в Парижі в 1934 році, коли на вулицю вийшло 300—400 тисяч демонстрантів, французькі трудящі ішли з лозунгами: «Фашизм не пройде», «Хай живе робітнича Франція» (газета «Голос Покуття», 6 жовтня 1935 року).

В газеті «До наступу» під заголовком «Росте антифашистський фронт боротьби» надрукована кореспонденція, в якій розповідається про успіх страйкарів у Франції, бойові демонстрації безробітних в США та Венесуелі, де демонстранти виходять під гаслами одноцілого Народного фронту («До наступу», березень 1936 р.).

Комуністична та прогресивна преса гаряче вітала утворення Народного фронту в Іспанії. Наприклад, газета «Наша праця» в березні 1936 року надрукувала передову статтю під назвою «Побіда Народного фронту в Іспанії», в якій робить наголос, що об'єднані сили робітників і всіх трудящих можуть загородити дорогу фашизмові. Коли почалася війна в Іспанії, прогресивна преса почала мобілізацію трудящих Західної України на допомогу іспанським республіканцям, які героїчно боролися проти фашистської навали.

8. Комуністична та прогресивна преса вказаного періоду широко розповсюджувалась серед трудящих західноукраїн-

ських земель. Лише за 11 місяців 1935 року в Ковельському повіті було розповсюджено 2 135 листівок, виданих КПЗУ («Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною», Луцьк, 1965, стор. 259). Матеріали та інформації, в яких розповідалось про боротьбу народних мас під керівництвом комуністів за створення антифашистського Народного фронту знаходили взаєморозуміння серед працюючих Західної України. Польські власті суворо розправлялися з членами КПЗУ та з безпартійними активістами, які поширювали комуністичні та прогресивні видання. Так, відділ слідчої поліції в Станіславі повідомляє повітового старосту, що член КПЗУ столяр Петро Фенишин, який працював у Станіславі і мешкав в Опришівцях, 28 травня 1936 року разом з Олексою Данилюком з Черніїва розповсюджував газету ЦК КПЗУ «Валька мас», в якій була надрукована передова «Під знаком антифашистської боротьби». Крім газет Фенишин і Данилюк поширювали комуністичні листівки та брошури. Серед цієї нелегальної літератури була видана на українській мові невелика книжечка під назвою: «Завдання КППІ в світлі постанов VII конгресу Комінтерну». Брошура була надрукована у Львові в центральній друкарні КПЗУ. (ІФОДА, ф. 69, оп. 1, од. зб. 453, арк. 135).

Матеріали, які друкувались КПЗУ, знаходили своїх читачів серед найширших і найрізноманітніших верств населення. Так, 13 липня 1936 року при обшуку у арештованого члена Станіславського ОК КПЗУ Кнопа була знайдена комуністична газета «До наступу» і брошура з промовою Г. Димитрова «Конгрес широкої мобілізації мас проти фашизму і війни». Як видно з повідомлення повітової поліції, керівник технічного відділу Станіславського ОК КПЗУ Самсонюк Антон і Кноп поширювали нелегальну літературу через Мельника Михайла серед солдат місцевого гарнізону (ІФОДА, ф. 69, оп. 1, од. зб. 627, арк. 2).

9. Пропаганда ідей антифашистського Народного фронту, яка велась західноукраїнською комуністичною та прогресивною пресою, була могутнім фактором, який привів до звільнення Західної України від соціального та національного гніту та возз'єднання всього українського народу в єдину Українську Радянську соціалістичну державу.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ У ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

В. М. МЕЛЬНИК

Історію збирання та дослідження української народної пісні прийнято, звичайно, починати з ХІХ ст. і пов'язувати з ім'ям М. Цертелева¹. Проте відомий історик, етнограф і фольклорист Д. І. Яворницький вважав за потрібне «внести поправки в цю думку і початок дослідження українського пісенного матеріалу відсунути з ХІХ віку на кілька віків назад, в усякім разі, не пізніше, як на шістнадцятий вік»². На доказ він наводить свідчення польського літописця-історика Серницького про козацькі думи. З цього часу щодалі, то збільшувалася література про українську пісню. Проте серйозне дослідження пісенного матеріалу починається таки з ХІХ ст. В той час з'являються як окремі збірки та монографії, так і статті та записи в журналах та газетах. У же в перших роках згаданого століття дослідники в основному розглядають народні пісні як зразки високохудожньої літературної творчості. Одночасно з цим виникає погляд на пісні як на джерело для історії народу у найширшому розумінні цього слова. Саме під таким поглядом проводив свою роботу М. О. Максимович, що ввів багато історичнопісенного матеріалу до своїх збірок, які вийшли у 1827, 1834 і 1849 р. Він був одним з перших дослідників, який вважав, що кожна народна дума присвячувалась якій-небудь історичній події чи особі³. Дотримуючись цієї в основному правильної думки, М. Максимович в оцінці історичних подій опирався на пісні і думи, що дало свої позитивні

¹ Н. Цертелев. Опыт собрания старинных малороссийских песней, СПб, 1819.

² Д. Яворницький, «Про історію збирання та дослідження української народної пісні». Див. З фольклористичної спадщини Д. І. Яворницького. (Підготовка до друку та вступна замітка М. Олійник), журн. «Народна творчість та етнографія», № 1, 1966, стор. 70.

³ Цит. за перевиданим збірником «Українські пісні», видані М. Максимовичем, К., 1962, стор. 10.

результати. Саме ж це дозволило дослідникові розібратись в «Истории Русов или Малой России»¹, що була наповнена безліччю помилок, фантазій і надуманостей її автора. Вивчаючи народні погляди на історію України, М. Максимович почав критично аналізувати джерела і праці своїх попередників, без яких неможливий був дальший розвиток історичної науки.

Погляди М. Максимовича популяризував великий російський письменник М. В. Гоголь. Даючи оцінку українським пісням як історичному джерелові, він писав: «Это народная история, живая, яркая, исполненная красок истины, обнажающая всю жизнь народа... Они надгробный памятник былого, более нежели надгробный памятник: камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью — ничто против этой живой, говорящей, звучащей о прошедшем летописи. В этом отношении песня для Малороссии — все: и поэзия, и история, и отцовская могила»².

Але, коли М. Максимович один з перших звернув увагу на українські пісні, як історичне джерело, а Гоголеві належить заслуга популяризації пісень з погляду історичного, то перша спроба широко використати їх для історії належить М. Костомарову. Цьому питанню була присвячена його магістерська дисертація, що вийшла як монографія в 1843 р.³, а, крім того, Костомаров періодично повертався до цієї теми. Так, в 1874 р. він видав працю «Историческая поэзия и новые ее материалы», а також в 1880 р. вийшла в світ «История казачества в памятниках южнорусского песенного творчества». Важливе місце займає також народна творчість і в його монографії «Богдан Хмельницький», яка вперше була надрукована в «Отечественных записках» в 1857 році.

Не зупиняючись на хибних і недоречних трактовках і міркуваннях М. Костомарова по цілому ряду питань з історії України, що достатньо висвітлене у радянській історіографії, ми звернемо увагу тільки на питання вирішення ним проблеми історичності народної творчості. У III розділі його магістерської дисертації, де розглядається «малорусская историческая народная поэзия», М. Костомаров багато уваги приділяє запорізькому козацтву, його боротьбі проти турецько-татарської агресії і польсько-шляхетського гніту. На

¹ История Русов или Малой России, Сочинение Георгия Конинского, архиепископа Белорусского. М., 1846.

² Н. Гоголь, Полное собрание сочинений Н. В. Гоголя в 3-х томах под редакцией проф. А. И. Кирпичникова, Москва, 1902, т. III, «О малороссийских песнях», стр. 326.

³ Об историческом значении русской народной поэзии. Сочинение Н. Костомарова, Харьков, 1843.

основі усних народних гворів він намагається дати оцінку таким історичним діячам, як Северин Наливайко, Петро Сагайдачний, Яків Остряниця, Богдан Хмельницький, Семен Палій та ін. борцям проти турецько-татарських нападників і польської шляхти. В той же час Костомаров показує, як народ правильно оцінив своїх зрадників — Юрія Хмельницького, Мазепу та ін. Та далі історичного опису подій, які знайшли відображення в усній народній творчості, він не йде. Мало того, він не робить жодного співставлення історичних пісень і народних дум з архівними документами, не аналізує навіть тих пісень, які йому були відомі. Трохи краще ці питання вирішуються ним у монографії «Богдан Хмельницький», де він для вияснення питання початку визвольної війни українського народу проти панської Польщі в 1648—1654 рр. детально розглядає відомі йому варіанти думи «Барабаш і Хмельницький», співставляючи їх з документальним матеріалом. Надаючи певного історичного значення усним народним творам, М. Костомаров однак не дослідив їхню історичність, тобто не розкрив їх історичного підтексту, що має важливе значення для вивчення історії України як історичного джерела. Проте він зробив чимало цінних порад, опублікував кілька десятків дум, які можуть бути використані при вирішенні досліджуваної проблеми.

У такому ж аспекті вели свої дослідження і багато інших істориків, етнографів та літературознавців другої половини ХІХ — початку ХХ ст., які однак як і М. Костомаров виражали інтереси української буржуазії. На буржуазно-націоналістичних позиціях стояли В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов та ін. В. Антонович та М. Драгоманов, видаючи двотомник «Исторических песен малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова» (вип. 1, Київ, 1874 р.) і пропагуючи антинаукову теорію «безкласовості» українського народу, намагалися класову боротьбу селянства і національно-визвольну боротьбу українських трудящих зображувати лише як національну та релігійну.

Але сам зміст народних дум і пісень спростовує антиісторичні твердження націоналістичних коментаторів. Велика заслуга у викритті реакційних антинаукових тлумачень українських дум та історичних пісень буржуазно-націоналістичними істориками і літературознавцями належить І. Франку, який до того ж сам зібрав та опублікував багато народних пісень. Він, як революціонер-демократ, став центральною фігурою у дожовтневій українській фольклористиці. У своїх дослідженнях про історичний епос, зокрема, у «Студіях над українськими народними піснями», І. Франко поставив питання «пока-

чати, скільки в пам'ятках народної творчості, піснях думках та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії, в яким часі повставали вони і які усні і писані традиції входили в їх основу»¹. Така постановка питання є зовсім закономірною і правильною, хоч на жаль в нашій радянській фольклористиці деякі дослідники вважають це «недолікам Франкових «Студій»². А між іншим саме І. Франко, будучи в першу чергу письменником і літератором, звернув увагу на історичність народних дум і пісень, зовсім не принижуючи їхнього літературного значення. Інша справа, що він помилково вважав, наприклад, думу «Хмельницький і Барабаш», як і деякі інші уснопоетичні твори, продуктом писаної традиції. В той же час порівняння історичного підтексту думи «Хмельницький і Барабаш» з літописами і відомими йому на той час документами та даними з історичних праць не дають підстав на безапеляційне твердження літературного, а не народного походження цього першого твору про початок визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Правильне тлумачення народного чи літературного походження усних народних творів, розкриття їхнього історичного підтексту ставало в пряму залежність від ступеня дослідженості в історичному плані даної проблеми. Франкова трактовка думи «Хмельницький і Барабаш» ставала в пряму залежність від розвитку тогочасної історичної науки, а його помилковість є продуктом епохи, в яку він жив і працював.

Проте І. Франко займав найбільш правдиву позицію в оцінці історичності усної народної творчості. Оцінюючи історичні пісні, думи, перекази, прислів'я та приказки, він писав, що «докладної границі» між народною творчістю як історичним джерелом і тими матеріалами, якими звичайно користуються дослідники, фактично немає³. Тому він радив займатись народною творчістю глибше, бо «сама бібліографія, сухий реєстр титулів хоч би й усіх пісень одної за одною не дасть іще ніякої користі для науки. Тут потрібне щось більше, потрібне спеціальне оброблення, виконане по правилах історичної та літературної критики, яке б перебрало текст за текстом, варіант за варіантом, віднайшло й установило їх взаємний зв'язок, вияснило різниці та розгалуження редакцій і дозволило нам пов'язати ті пісні, скільки можна, з

¹ І. Франко, Студії над українськими народними піснями, Львів, 1913, стор. 4.

² Л. Гомін, Визвольна війна 1648—1654 рр. у народній творчості, К., 1960, стор. 19.

³ І. Франко, Студії над українськими народними піснями, «ЗНТШ», т. ХСVIII, стор. 34—35.

певними територіями нашої країни, з певними історичними традиціями, з культурною і політичною еволюцією нашого народу»¹.

І. Франко звернув увагу і на дослідженість усної народної творчості другої половини ХІХ — початку ХХ ст. З приводу цього він писав, що «наукові сили, що бралися до її вивчення та толкування, не все стояли на висоті сучасної науки»². І це тому, що історики і фольклористи даного періоду переважно займалися піснями як пам'ятками історичними і нагромаджували для цього відповідний «матеріал, менш вдаючися в критику їх тексту... А тимчасом немає нічого легшого, як попасти на хибну дорогу, оперуючи чи то в історичних, чи то в літературних, чи в естетичних розвідках неперевіраним критично матеріалом»³. «Наші збірники пісень, друковані й недруковані, — вказував далі І. Франко, — містять таку масу різноманітного матеріалу, дуже часто накиданого безладно, записаного руками мало тямучих збирачів, усного й книжного, що вже саме прочищене сих хащів і внесене якогось ладу в ті проліси може бути корисною роботою. Але слідом за сим елементарним ділом виринають інші, далеко важніші проблеми: зв'язок пісні з життям і його інтересами, зв'язок з історією народа, його національною свідомістю та соціальним чуттям, зв'язок із загальною еволюцією народа, з хронологією його подій, з психологією його творчості. Такі критичні дослідження над поєдиничними піснями дуже часто дозволяють нам заглянути ближше в те, з яких сфер і груп народної маси плили дані пісні, в яких сферах оберталися, яким інтересам чи поглядам служили. Все це вимагає великої збережності в досліді і як найбагатшого матеріалу...»⁴. Як бачимо, І. Франко дуже близько підійшов до марксистсько-ленінського класового розуміння фольклору, що дозволило йому значно вище піднятися в оцінці усної народної творчості, як історичного джерела, від своїх попередників і сучасників.

Велику увагу проблемі історичності народної творчості в дожовтневий період приділяв Д. Яворницький. Крім того, що він зібрав понад 3 000 пісень, частину з яких опублікував, ним було зібрано і опубліковано чимало переказів про козацтво та його роль в історії українського народу. Чимало уваги приділив Яворницький дослідженню та коментуванню фольк-

¹ І. Франко, Вибрані статті про народну творчість, К., 1955, стор. 58.

² І. Франко, Студії над українськими народними піснями, т. 1, Львів, 1913, стор. 5.

³ Там же.

⁴ І. Франко, згадувана праця, стор. 6.

лору. Серед його великої наукової спадщини безперечний інтерес становить, зокрема, уже згадувана стаття «Про історію збирання українських народних пісень». Оцінюючи в ній той погляд на пісні, який виник ще в ХІХ ст., а саме, що вони є джерелом для історії народу, Яворницький писав: «Звичайно, думка про пісні, як джерело історичне, була цілком вірна: раз пісня відбиває сучасність і те соціальне середовище, в якому вона виникла, то тим самим вона вже перестає бути тільки літературним твором, але стає історичним документом епохи, свідцтвом і, критично перевіривши такі свідцтва, можна здобути дуже цінні джерела для вивчення епохи»¹.

Надаючи величезного значення усній народній творчості, як історичного джерела, Д. Яворницький одночасно застерігав дослідників від фальсифікації пісенного матеріалу «з метою знайти нові докази для тих чи інших історичних фактів, для того, щоб обґрунтувати якісь політичні або громадські тенденції — явище широко відоме в історії світової літератури та науки»².

Таким чином, історики і фольклористи в дожовтневий період звернули увагу на фольклор, як історичне джерело, але, на жаль, далі окремих висловлювань або простого опису тієї чи іншої пісні не пішли. Виняток становить І. Франко, який, опираючись на історичні джерела, намагався розкрити історичний підтекст дум і пісень. Проте, це були лише перші спроби співставлення історичних документів з усними народними творами. Та, недивлячись на це, поставлені і частково з'ясовані дослідниками дожовтневого періоду проблеми історичності народної творчості, мають певне значення і в наш час, оскільки вони вказують шляхи, якими потрібно йти, щоб вирішити дану проблему.

¹ Д. Яворницький, згадувана праця, стор. 71.

² Там же.

ПРОМИСЛОВІСТЬ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ І СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

В. І. БОГАЙЧУК

Питання розвитку промисловості і становище робітничого класу Тернопільщини в епоху імперіалізму ще не досліджене в радянській історичній науці. В працях, присвячених соціально-економічному розвитку і революційній боротьбі трудящих Західної України в епоху імперіалізму, питання, яке нас цікавить, локально не досліджувалось, а вивчалось стосовно усіх західноукраїнських земель. А при тім, така постановка питання є цілком виправданою і потрібною. Вона дає можливість більш ґрунтовно вивчати колоніальне становище окремих областей Західної України в складі Австро-Угорщини.

Радянський історик В. Осечинський, користуючись буржуазно-статистичним переписом за 1902 р., один із перших звернув увагу на промисловість Галичини і становище робітничого класу на початку ХХ ст. До речі, на основі згаданого перепису В. Осечинський підрахував, що на 1902 р. в Галичині було 55 491 підприємство; на яких працювало 163 388 робітників¹. І, порівнявши ці дані з метрополією, він довів, що західноукраїнські землі в складі Австро-Угорщини знаходились на колоніальному становищі, а тому розвиток промисловості значно відставав від центральних районів цієї строкатої і по клаптиках успадкованої австрійської монархії.

В свій час ми теж звернули певну увагу на дане питання², але не маючи під руками тих матеріалів, якими користувався згаданий дослідник, змушені були оперувати в основному даними, які він наводить, а тому теж не з'ясували

¹ Осечинський, Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954.

² В. Богайчук, Боротьба трудящих Тернопільщини проти соціального і національного гніту за возз'єднання з УРСР, Станіслав, 1961.

конкретно питання промислового розвитку на Тернопільщині в період імперіалізму і становище робітничого класу, хоч деякі нові дані по даному питанню були нами введені в науковий оборот.

В даному випадку наше завдання полягає в тому, щоб на основі того ж промислового перепису 1902 р., а також на підставі нових матеріалів показати, що Тернопільщина, як складова частина західноукраїнських земель, що входила з 1772 по 1918 рр. до складу Австрійської, а з 1867 р. до Австро-Угорської монархії, була особливо відсталою провінцією, що яскраво підкреслює марксистсько-ленінське вчення про розвиток метрополій і колоній в епоху імперіалізму.

Тернопільщина, як і вся Східна Галичина, що після першого поділу Польщі 1772 р. потрапила під владу Австрійської монархії, була аграрно-сировинним придатком до метрополії, і капіталісти не бажали розвивати тут промисловість, крім тієї, яка була необхідна для експлуатації природних багатств. Тому на початку ХХ ст. великих промислових підприємств, на яких працювало б понад 100 робітників, тут не було. Взагалі на Тернопільщині, як і в усій Галичині, промисловість розвивалась дуже повільно і складалась переважно з дрібних кустарних підприємств з невеликою кількістю робітників.

Промисловий перепис від 3 червня 1902 р. на території Тернопільщини налічує 11 631 підприємство, де працювало 17 779 робітників¹. Критично аналізуючи ці дані буржуазної статистики, ми переконуємось в тому, що рівень промислового розвитку Тернопільщини був значно нижчим. Адже за імперським переписом від 3 червня 1902 р. до промислових підприємств зараховувались також торговельні заклади, транспорт, готелі і ін., а тому з названою цифрою промислових підприємств досліджуваної території погодитись не можна. Відкинувши непромислові об'єкти, що навмисне введені капіталістами в даний перепис, щоб цим самим роздувати промислове будівництво в колоніальних придатках Австро-Угорщини, ми переконуємось, що в 12 повітах Тернопільщини налічувалось 733 промислових підприємства, на яких працювало 7 585 робітників².

При тому переважна більшість промислових підприємств краю була невеличкими кустарними майстернями, на яких працювало від 1 до 10 робітників. Найбільші ж підприємства, на яких працювало від 51 до 100 робітників, були: в

¹ Podrecznik Statystyki Galicyi, t. VIII, cz. II, Lwow, 1908, стор. 217—218—219 (далі—Статистичний річник Галіції).

² Там же, стор. 216—217.

Бережанському повіті — 1, Чортківському — 1, Скалатському — 2 і Тернопільському — 2, тобто усього 6 підприємств. Для кращої уяви, якою була промисловість Тернопільщини в 1902 р., наведемо таблицю¹ кількості підприємств і працюючих на них робітників:

П о в і т и	Кількість підприємств і робітників					
	кількість підприємств	робітників від 1 до 5 ¹	кількість підприємств	робітників від 1 до 10	кількість підприємств	робітників від 51 до 100
Борщівський	12	28	15	123	—	—
Бережанський	35	100	12	91	1	53
Бучацький	23	75	24	179	—	—
Чортківський	23	67	16	116	—	—
Гусятинський	18	49	16	132	1	60
Підгаєцький	35	87	18	142	—	—
Скалатський	16	55	19	143	2	135
Тернопільський	58	176	26	201	2	163
Теребовлянський	30	101	14	103	—	—
Заліщицький	10	28	12	97	—	—
Збаразький	26	77	15	150	—	—
Зборівський	12	38	7	56	—	—

Статистичний річник Галичини за 1902 р. дозволяє розглянути промисловість Тернопільщини по окремих галузях її розвитку. Серед тих, що були в наявності на території краю, слід відмітити такі, як скловарні, глиняні, кам'яноломні, ткацькі, хімічні, будівельні металообробні, паперові та інші промислові підприємства.

В межах Тернопільської області налічувалось 276 скляних, кам'янобудівельних, череп'яних і кахельних підприємств, на яких працювало 732 робітники. Ткацьких підприємств на початку ХХ ст. на території краю було 1937, де працювало 2153 робітники². Особливо відзначалася ткацька фабрика в Бережанах. Тут напередодні першої світової війни вироблялись льняні і бавовняні хустини, полотно, рушники, скатерті та ін. Згідно документів в січні 1913 р. тут на базі згаданої фабрики була відкрита спеціальна ткацька школа³.

¹ Статистичний річник Галиції, т. VIII., ч. II, стор. 216—217.

² Там же, стор. 217—219.

³ Центральний Державний історичний архів УРСР в Львові (Далі — ЦДАУ УРСР у м. Львові), ф. 165, опис 9, спр. 50, зв. 2, стор. 44.

В хімічній промисловості налічувалось 613 кустарних підприємств із 1 166 робітниками. Такими ж кустарними були підприємства по обробці металу. Вони були розташовані в дев'ятох повітах Тернопільщини в такій кількості: в Борщівському повіті їх нараховувалось 30, Бережанському — 100, Чортківському — 93, Гусятинському — 113, Скалатському — 73, Тернопільському — 245, Терехівському — 101 і Заліщицькому — 111. На цих 866 кустарних підприємствах Тернопільщини працювало 1 809 робітників¹.

Підприємств по переробці сільськогосподарської сировини в 1902 р. на Тернопільщині налічувалося 1 577. Найбільш поширеними з них були спирто-горілчані заводи, які переробляли на спирт жито, пшеницю, картоплю і кукурудзу.

Крім того, ще були пивоварні заводи: на Бережанщині — 4, Чортківщині — 3 і в Тернопільському повіті — 10. Всі ці сімнадцять пивоварних заводів в 1903 р. давали продукцію 89 207, а в 1905 р. — 98 723 гектолітрів.

До підприємств по обробці сільськогосподарської сировини належало й ряд млинів, серед яких нараховувалось 8 парових (у Тернополі, Чорткові, Підгайцях, Микулинцях, Підволочиську та ін. містах) крупорушок, олійниць та ін., напівкустарного й кустарного типу, на яких працювало від 2 до 10 робітників. /

Оце фактично всі ті підприємства, що існували, працювали і в дечому розвивалися в той час на Тернопільщині. Вони належали як місцевим, так і іноземним капіталістам.

Як бачимо, тут не було машинобудівельної промисловості, що також підкреслювало колоніальне становище Тернопільщини, як і усїєї Галичини, де ця галузь теж зовсім не розвивалася.

До 1918 р. значних зрушень у бік зростання промисловості і кількості робітників з тими даними, які наводить нам перепис 1902 р., не було. Фактично такий стан промисловості на Тернопільщині був до кінця існування Австро-Угорської монархії.

Як австрійські й місцеві, так і німецькі, французькі та американські капіталісти прагнули по-хижацькому використати на Тернопільщині в першу чергу те, що давало найбільші прибутки при найменших затратах коштів і при використанні дешевої робочої сили тернопільчан. Ось чому вони особливу увагу звертали на розвиток спиртзаводів, пивзаводів та їм подібні галузі, які забезпечували одержання найбільших прибутків.

¹ Статистичний річник Галиції, том VIII. ч. II, стор. 217—218.

Крім того, ці галузі промисловості давали можливість капіталістам забезпечуватись ще в інший спосіб. Вони наклали на спирт і пиво величезні податки, які забезпечували їм прибуток. Так, наприклад, якщо підрахувати за 1901—1907 рр. податки на спирт в трьох фінансових округах Тернопільщини, то вони виглядатимуть так:

Фінансові округи	1901/2	1902/3	1903/4	1904/5	1905/6	1906/7
Бережанський	1,762,294	1,718,646	1,770,191	1,542,117	1,683,614	1,519,238
Чортківський	764,607	828,703	870,438	782,358	828,025	875,746
Тернопільський	713,946	771,521	1,010,363	735,896	712,226	698,070

В тих же фінансових округах Тернопільщини за продаж пива було зібрано з трудящих в 1902—1907 рр. 1 446 945 крон.

Колоніальна політика австро-угорських властей особливо відчувалась в Галичині, що займала 6,1 проц. території всієї Австро-Угорщини і зосереджувала в своїх межах 6,5 проц. всього населення держави, мала всього 2,6 проц. промислових підприємств і 1,1 проц. робітників.

Становище робітників у промисловості Тернопільщини і всієї Галичини з кожним роком погіршувалося. Панівні класи, в ході розвитку імперіалізму, вели наступ на робітничий клас. Вони збільшували робочий день, скорочували зарплату, позбавляли трудящих ряду прав, замінювали робітників — чоловіків жінками і підлітками, які були менш організовані для відечі своїм класовим ворогам і яких можна було більше експлуатувати й менше платити за їх надмірну працю.

В Тернопільщині навіть на найбільших підприємствах, де працювало понад 50 робітників, переважав 12-годинний робочий день, тоді як на цілому ряді дрібних підприємств робочий день доходив до 16 і більше годин.

На ряді підприємств, зокрема на цегельно-черепичних заводах і підприємствах по обробці сільськогосподарської сировини та ін., часто робота починалася о 4—5 годині ранку і закінчувалась пізно ввечері, тобто робітники працювали 15—16 і більше годин.

Під час довготривалого робочого дня наглядачі і майстри намагалися вижати з робітника все можливе, щоб збільшувати виробіток: вони часто прискорювали темпи роботи, карали грошовими штрафами тих, хто не виконував задану нор-

му і т. ін. Заробітна плата робітників залишалася низькою і майже не зростала, а навпаки, знижувалася її реальна вартість.

Справа соціального забезпечення трудящих була вкрай нікудишньою по всій Галичині. Відсутність охорони праці, профілактичних медичних заходів на підприємствах, шкідливих для здоров'я людини, праця в брудних, непровітрюваних приміщеннях, життя в непридатних для цього конурах і бараках — все це викликало масові захворювання робітників.

Отже, становище робітників Тернопільщини, як і всієї Галичини в період імперіалізму, було дуже тяжке і з кожним роком погіршувалося, що викликало протест і масові революційні виступи, які виражались тут в масових мітингах, демонстраціях, економічних і політичних страйках.

НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ ПРО РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКУ ВІЙНУ 1736—1739 РОКІВ І ХОТИНСЬКУ БИТВУ

В. М. МЕЛЬНИК

В історії російського і українського народів було багато спільних виступів проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Однією з таких спільних сторінок в історії цих двох єдинокровних народів-братів була російсько-турецька війна 1736—1739 рр., окремі епізоди якої знайшли своє відображення в усній народній творчості.

Про ці події дійшло до нас близько десятка пісень, що були створені під час боїв з ворогами або у найближчі роки після закінчення війни. Тому вони є цінним історичним матеріалом під час вивчення даного питання. Наше завдання показати, наскільки історичні пісні збігаються з історичними даними і подіями, зафіксованими у документах, висвітлити історичність пісень про події російсько-турецької війни 1736—1739 рр., в яких разом з російськими військами брали участь і українські козаки.

Про початок російсько-турецької війни 1736—1739 рр. в усних народних творах не збереглося ніяких слідів. Хронологічно першою піснею, в якій йдеться про спільні походи та бої російських і українських військ за визволення Перекопу і Криму від турецьких яничар і кримських татар, є історична пісня «Ой, хто в Криму не бував», яка дійшла до нас в двох варіантах. В ній відсутня дата події, але розкриваючи її історичний підтекст і порівнюючи його із документальним матеріалом, можна встановити, що цей похід відбувся у 1738 р.

У пісні правдиво відображено здобуття Перекопу і похід донських і запорізьких козаків у Крим. У цьому поході українські козаки йшли в ар'єргарді війська фельдмаршала Б. Х. Мініха. Про це в пісні сказано:

Перекопський комендант
Запорожцям дає знать:
«Ой годі ж вам, запорожці,
В Калантаї пробувать,
Ой ходімо на Яли
Козаченьків рятовать»¹.

Запорожці, що перебували в Калантаї*, за наказом перекопського коменданта змушені були йти на Яли, або Яйли — у Кримські гори, де під час боїв загинуло багато українських козаків та чимало донських козаків, які прийшли на допомогу.

У пісні згадується Жадченко Степан, очевидно, один з запорізьких командирів, який поліг, як і «московський капітан», у боях з кримськими татарами і турецькими яничарами у 1738 р.

Цікаві доповнення подає про бої за Крим другий варіант пісні. У ньому більш виразно йдеться про місце подій, а саме про кримські гори, річку Самгір та участь у них В. М. Долгорукова. Як і в попередньому варіанті, тут теж перекопський комендант дає наказ запорожцям йти «до Салгірю» рятувати «чумаченьків», які у поході на Крим у складі російського війська перевозили на своїх возах зброю, провіант та ін. Проте в кримських горах запорожців і донських козаків спіткало страшне лихо:

Ой прибігли до Салгірю,
Аж лежать наші чумаки,
Ой лежать наші чумаки,
А де два, де чотири;
А казав князь Долгоруки,
Що не здійме орда рук,
А орда руки ізняла,
(Та) чумаченьків забрала².

В. М. Долгоруков брав участь у спільних походах російських військ і запорізьких козаків на Крим у російсько-турецькій війні 30-х років XVIII ст. і особливо відзначився у боях під Перекопом у 1738 р. Згадки про напад кримської орди на чумаків-козаків досить часто зустрічаються у багатьох чумацьких піснях.

Про штурм Очакова збереглася пісня про Супруна, яка у фольклорних публікаціях вміщена під назвою «Ой не знав

¹ Журнал «Основа», СПб. 1862, № 5, стор. 98—99.

² Там же.

* Так у пісні. Це можливо старовинне м. Коломита, нині Іннерман біля Севастополя.

козак». Пісня відома у багатьох варіантах¹, з яких тільки деякі стосуються воєнних подій 1736—1739 рр., а саме ті, в яких історичні імена і географічні назви дають підстави відносити її до часу російсько-турецької війни 30-х років XVIII ст.

Проте найкраще в усній народній творчості відображена Хотинська битва. Про цю битву, що закінчилася славною перемогою Росії над турками, збереглося декілька пісень. Серед них давно відомою, як писав І. Франко, була пісня «В славнім місті під Хотином»². На неї у свій час звернув увагу М. Драгоманов, який не без підстав вважав, що події відбиті в цій пісні, нагадують події битви 1739 р., що сталася під Ставичанами (нині с. Славичани, Берездівського району, Хмельницької області). Битва була кровопролитною. В пісні про це сказано так:

Коли стали та й москалі
Від рана до ночі,
То не еден турок-баша
Замкнув свої очі.
Коли стали та й москалі
Як у половині,
Нехай знає турок-баша,
Которий день нині!

Переконавшись в безуспішному опорі, турецьке командування чакатує відступити:

Коли крикне турок-баша
Та на свої турки,
Голос гуде: «Досить, буде
Погинемо тутки!
Утікаймо в Волощину
В волоськеє місто,
Від москалів міцно!».
Ачей би нас боронило

Кінчається пісня типічним описом кінця всякої битви, коли над вбитими трупами кружляють чорні ворони. Автор — палкий прихильник росіян — навмисне подав у пісні тільки жертви турків, щоб цим самим підкреслити славу перемогу російських солдат.

¹ «Збірник народних українських пісень. Зібрав і у ноті завів М. Лисенко», п'ятий вип., К., б. р., стор. 5; В. Д. Гринченко, *Пісні, «Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», т. III, Чернигов, 1889, стор. 585; журн. «Киевская старина», т. XVIII, стор. 584: «Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874—1894 годах», 1894, № 12 та ін.*

² І. Франко, *Студії над українськими народними піснями*, т. 1, Львів, 1913, стор. 189.

Чорні кави, чорні врони
Круту гору вкрили, —
Гей, молодих турків-башів
Москалі побили.

З усіх пісень про хотинську битву 1739 р. найбільш правдиво відображає ці події «Піснь о війні»¹, яка була знайдена і вперше опублікована А. Петрушевичем. І. Франко вважав цю пісню віршем², хоч уже сам заголовок свідчить про те, що це не вірш, а пісня. Починається вона описом подій, які мали місце в Речі Посполитій після смерті короля Августа III, коли у шляхетській Польщі настав період так званого безкоролів'я. На польський престол Франція висунула кандидатуру тестя французького короля Станіслава Лещинського, але Росія з цією кандидатурою не погоджувалась. Її прибічники в Польщі проголосили королем сина покійного Августа III. З тих пір між цими двома партіями почалась боротьба, про яку в згаданій пісні сказано так:

Ох нещастная година,
Котра прийшла зла новина:
Кроля в Польщі не достало
І на світі зле ся стало.

При аналізі можна встановити, що автором пісні був якийсь житель Західної України, який належав до привілейованого стану і вважав себе польським підданим. Як сучасник російсько-турецької війни 1736—1739 рр. він ввів у пісню і точну дату хотинської битви. В пісні про це сказано так:

Тисяч сімсот тридцять дев'ятого года
Ідет фелдмаршал з охотою
Хотин місто розорити,
Бусурманов побідити.

Далі в пісні йдеться про наступ російських військ, форсування Дністра і наступ на Хотин. Перед штурмом російське командування почало розвідку місцевості і кількості турецьких військ у Хотині:

Гди поїхав виглядати,
Бусурмана расмотряти,
Як моць може, войска бити
Аби его побідити, —

Та турки в цей час розпочали контрнаступ, і тому російське командування віддало наказ «огню дати», після якого сам «солтан старший став утікати». В полон до росіян потрапило чимало турків, а з ними і «баша хотинський».

¹ А. Петрушевич, Сводная галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772, ч. I, Львов, 1887, стр. 146.

² І. Франко, згадувана праця, стор. 189.

Автор прославляє російські війська, що розгромили турків і визволили м. Хотин і Яси. До речі, другий варіант даної пісні, який знайшов і вперше опублікував М. Возняк, значно доповнює перший. У ньому більш виразно показані політичні погляди автора, який засуджував бусурман, під час панування яких «Волощина пустует», а православні церкви «пусти стали». Він змальовує росіян як захисників християнської віри, на яку іздавна наступали бусурмани. Взагалі ті пісні XVIII ст., творцями яких був не простий селянин-кріпак, а письменний дяк чи священник, мають релігійне забарвлення, хоч це аж ніяк не применшує їх цінності як історичного джерела і як творів, в яких вказувались народним масам їхні політичні противники і будили в них патріотичні почуття. Характеризуючи ідеологію середньовіччя, Ф. Енгельс писав, що в той час «всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму»¹. В даному випадку ця теологічна форма виразилась у пропагуванні тріумфу православних росіян над бусурманами.

Закінчуючи аналіз і розкриття історичного підтексту пісень про події російсько-турецької війни і хотинської битви, слід звернути увагу на історичну пісню «Ой над Бугом над рікою», яка відома досі в двох варіантах. З точки зору історичного джерела вона цінна тим, що в ній йдеться про спільні походи та бої російських і українських військ за визволення Причорномор'я від турецько-татарських загарбників, зокрема про криваву сутичку з ворожим військом на р. Південний Буг. В пісні згадуються пікінери-воїни, озброєні піками, що походили з колишніх українських козаків, та компанійці — легкі кінні полки, що набиралися з добровольців і утримувалися коштом наймача. Вони, як підкреслюється в пісні, стояли над р. Бугом в зелену неділю, очевидно, 1739 р., коли турецько-татарські орди напали на них і в сутичці між російськими і турецькими військами загинуло багато пікінерів і компанійців. В пісні про це сказано так:

Іде орда із-за Бугу
І в Буг не знобиться;
Стали бідні пікінери
В буг-ріку топиться².

¹ Ф. Енгельс, Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії; К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, Держполітвидав, К., 1953, стор. 345.

² «Українські народні думи та історичні пісні», упорядкували П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах; за ред. М. Г. Рильсько-го і К. Т. Гуслистого, вид. АН УРСР, К., 1955, стор. 159.

Ця сутичка могла статися тоді, коли після хотинського походу виснажене військо полководця Б. Х. Мініха поверталося на Україну. Переслідуючи кар'єристичні цілі, Мініх не зважав на людські втрати.

Таким чином, в історичних піснях XVIII ст. російсько-турецька війна 1736—1739 рр. знайшла своє висвітлення з документальною точністю. Це пояснюється тим, що більшість з цих пісень була створена під час воєнних подій. Саме тому ці пісні дають можливість відтворити такі важливі історичні факти російсько-турецької війни 1736—1739 рр., які, до речі, і у спеціальних історичних дослідженнях не знайшли ще свого належного висвітлення.

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В. І. БОГАЙЧУК

Колоніальне становище Східної Галичини, до якої входила і Тернопільщина, не могло не впливати негативно на розвиток місцевого сільського господарства. Слаборозвинута промисловість була не в стані повністю поглинути зайве сільськогосподарське населення. Крім того, вона не могла забезпечити сільськогосподарській продукції відповідного ринку збуту. Тому воно знаходилося в стані неймовірної відсталості.

Відставання двох найважливіших галузей народного господарства спричинялося до повільного розвитку інших його галузей, надавало розглядуваному краю рис загальної господарської відсталості, зумовлювало його економічну залежність від індустріальних провінцій і країн.

Тернопільщина, що була аграрно-сировинним додатком до метрополії, найбільше з усіх західноукраїнських земель була відсталою, а отже в ній переважало сільськогосподарське населення, яке становило більше, як 90 процентів.

Найбільш негативним фактором на шляху розвитку сільського господарства було засилля поміщиків. За відсутністю окремих даних по Тернопільщині, користуємося загальними даними про поміщицьке землеволодіння по всій Галичині. І так, згідно з даними 1902 року маєтки понад 5 тис. га займали 899 989 га (85,1%), від 2 до 5 тис. га — 408 165 га (4,6%), від 500 до 2 тис. га — 652 654 га (6,7%), до 500 га — 268 661 га (3,6%). Крім того, в масштабах Галичини державі і релігійному фондові належало понад 7,5% всієї табулярної власності¹. Серед найбільших галицьких землевласників були такі, як барон Лібіга і Спілку, що володіли 113 400 моргами

¹ J. Bizek. Własność tabularna w Galizji według stanu z koncem roku 1902, str. 9, 52.

землі, Р. Потоцький — 84 885 моргів, архієпископ Стефан — 79 967, Гендель-Задіка і Спілку — 68 726, Поппер — 58 468, А. Потоцький — 45 239, Дідушицький — 42 829, Бадені — 40 745 і греко-католицькому метрополиту — 64 800 моргів¹.

Згідно з наступними переписами, а саме з 1907 року вдалося встановити соціальний склад населення Галичини, що жило на селі і було зв'язане з сільським господарством. На загальне число близько 800 тис. хліборобських господарств в Галичині припадало більше як 80% на карликові (пролетарські) і дрібні (напівпролетарські) господарства, близько 15% — на середні, 10% — на куркульські і тільки 0,4% — на поміщицькі господарства. Відносно кількості землі, що належала цим класам і прошаркам сільськогосподарського населення, то на перший прошарок карликових і дрібних селянських господарств припадало неповних 30% всієї землі, на другий — близько 20%, на третій—10%, четвертий—близько 40% землі².

Переглядаючи дані перепису та архівні матеріали відносно кількості землі, що належала господарствам згаданих прошарків і класів, можна приблизно встановити, що на карликові і дрібні селянські господарства, сім'ї яких в середньому становили 5—6 душ, припадало всього 2,3 десятини, а на одне поміщицьке господарство близько 570 десятин (567) землі³. З цього випливає, що в Галичині переважна більшість селянських сімей не могла прогодувати себе працею своїх рук тому, що в них, як зазначається в документі, «не було... верстату праці», а тому величезна кількість бідняцьких малоземельних і безземельних селян змушена була покидати свій рідний край і йти в світ за очі, шукаючи собі заробітку в Америці і Пруссії⁴.

Австрійська статистика не подає кількості безземельних і малоземельних по окремих повітах. А тому для того, щоб відтворити хоча б загальну картину цих категорій селянських господарств Тернопільщини, ми змушені були користуватися пізнішими даними, а саме тими, що проводились революційними комітетами в селах, визволених Червоною Армією в період її наступу в кінці липня на початку серпня 1920 року. Вивчення цих документальних даних показує, що число безземельних в селах Тернопільщини становило 25—30% всього сільського населення. Головними категоріями безземельного селянства були комірники, халупники і загородники. Правда, в останніх були невеличкі клаптки городів, але це не вносило істотних змін у їх соціально-економічне становище.

¹ Газ. „Przyjacieł ludu від 11 лютого 1900 р.

² Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, од. збер. 610, стор. 2.

³ Там же, стор. 3.

⁴ Там же, стор. 3—4.

Досліджуваний період характеризується постійним розкладом селянства, що є наслідком розвитку капіталістичних відносин. Українські буржуазно-націоналістичні історики грубо фальсифікували історичну дійсність, намагаючись довести, що начебто все західноукраїнське селянство являло собою спролетаризований клас, який пригноблювали лише іноземні експлуататори. Не применшуючи ролі останніх в експлуатації трудящих мас, необхідно пам'ятати, що люто пригноблювали їх «свої» куркулі і поміщики. В. І. Ленін вказував, що з розвитком капіталізму на селі старе селянство «диференціюється», внаслідок чого створюються нові типи сільського населення. «Ці типи — сільська буржуазія (переважно дрібна) і сільський пролетаріат, клас товаровиробників у землеробстві і клас сільськогосподарських найманих робітників»¹. Ця характеристика цілком може бути віднесена до сільських господарств Тернопільщини, зокрема і до західноукраїнського селянства розглядуваного періоду взагалі. Для прикладу візьмемо класове розшарування в окремих селах Тернопільщини. Так, наприклад, в с. Денисів, Тернопільського повіту за майновим становищем селянські господарства розподілялись так: один господар мав в своєму розпорядженні 60 моргів поля, 40,5 господарства володіли від 20 до 30 моргами, 20 господарств володіли 12—20 моргами і 40 господарств були повністю безземельні. Решта господарств була малоземельною. Крім того, священику належало 99 моргів землі². Подібну картину спостерігаємо в с. Івачів Долишній, Івачів Горішній.³ Тернопільського повіту, с. Антонів, Свидові, Мухавці, Бичківці, Сосулівці, Долина, Колиндяни⁴, Чортківського повіту і взагалі в усіх селах Тернопільщини.

Групуючи господарства Австрії за їх площею, В. І. Ленін відносив до капіталістичних господарств господарства з площею понад 20 га⁵. Виходячи з цього, до куркульських господарств в згаданому с. Денисів слід віднести 2, які володіли відповідно 60 і 40 моргами землі. Далі йшло 25 середняцьких господарств, що володіли від 15 до 30 моргами землі і, нарешті, напівпролетарські і пролетарські господарства, до яких відносимо малоземельні господарства з площею до 2 га, та повністю безземельних селян.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 141.

² Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. Р-2369, оп. 1, од. збер. 28, стор. 8.

³ Там же, стор. 16, 18.

⁴ Там же, ф. Р-2309, оп. 1, од. збер. 4, стор. 32, 35—37, 41, 43; од. збер. 9, стор. 2.

⁵ В. І. Ленін, твори, т. 19, стор. 244.

Звертає на себе увагу високий процент пролетарських і напівпролетарських господарств, які для того, щоб прожити змушені були найматись на роботу. Переглядаючи документальні матеріали, можемо встановити різні категорії сільськогосподарського пролетаріату — постійні, сезонні і мандрівні робітники. Характерна для Тернопільщини перевага сезонних робітників над постійними обумовлювалась, як нам здається, загальною відсталістю місцевої економіки і, зокрема, сільського господарства, сезонністю сільськогосподарських робіт, постійною наявністю величезного резерву робочої сили і відносно слабкого попиту на неї. Селянська біднота, що не в стані покрити своїх витрат за рахунок своїх господарств, змушена була вдаватися до сторонніх заробітків¹.

Таким чином, на початку ХХ століття на Тернопільщині, як і в усій Галичині, сільське населення зазнало класового розшарування і його найбідніший прошарок малоземельних і безземельних селян був найближчим до промислового пролетаріату своїм важким соціально-економічним становищем.

Цікаві з приводу неоднорідного складу сільського населення свідчення знаходимо в пресі. Хоч вони стосуються кінця ХІХ століття, але такий стан, а навіть більш крикливий спостерігався на початку ХХ ст. Газета «Батьківщина» від 16 жовтня 1892 року писала: «У Вікні Скадатського повіту лише три господарі мають до 30 моргів, а більша часть селян має 4 до 8 (моргів), але багато є таких, що мають 1 до 2 моргів, а кількадесят зовсім безрільні. У безрільних халупників дома велика біда, нагі стіни і кілька дошок замість ліжка. Ні постелі, ні білля, ні знярядь домашніх»²).

Цікаві дані про структуру галицького сільського населення наводила соціал-демократична газета «Воля». Вона вказувала, що всього в Галичині 842 тис. сільських господарств, власники яких були не в стані прожити без сторонніх заробітків.

Еволюція капіталізму в землеробстві Тернопільщини в 1900—1920 рр. визначала тривалий процес безперервного погіршення економічного становища селянства. В умовах найбільш реакційного капіталізму, яким був поміщицький, напівфеодальний капіталізм, становище селянських мас було вкрай важким. Особливо розорював і зубожував селянські господарства торгово-лихварський капітал, який підпорядковував працю селян і часто привласнював собі значно більше їх додаткової вартості, ніж промисловий капітал у міських робіт-

¹ М. Кравець, Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст., Львів, 1964, стор. 73—74.

² Там же, стор. 75.

ників. Хоч цим він не обмежував своєї діяльності. Найбільшу наживу приносив йому продаж з молотка господарства його жертви, і це була завітна мрія кожного лихваря.

Правлячі кола Галичини залишались вірними своїй політиці національної дискримінації українського населення і в питанні податків. Вони свідомо збільшили земельний податок у Східній Галичині порівняно з Західною Галичиною. На Тернопільщині, у Чортківському і Заліщицькому повітах він був підвищений більше ніж у три з половиною рази, в Гусятинському — в 3 рази, в Скалатському — майже в 3 рази і т. д.

Переглядаючи список податків в Галичині за 1910 рік, ми спостерігаємо три типи оподаткування сільського населення: земельний, будинково-класовий і будинково-чиншовий. При тім, як про це свідчать архівні документи т. зв. кадастральні комісії, що складались в період перегляду кадастру в 1896 році і в які входили переважно поміщики, кваліфікували землю так, що цілком однакові землі селян і поміщиків відносили до різних категорій, завжди вважаючи селянські землі кращими від поміщицьких. Відповідно зростали податки. Такий же класовий підхід спостерігався і в двох інших податках. Так, наприклад, будинково-класовий податок сплачувався власниками повністю або частково замешканих будинків, які не підлягали будинковочиншовому податку. При тім величина податку вимірювалась не майновим станом оподаткованого, а кількістю житлових кімнат. Внаслідок цього халупник платив стільки податку, скільки куркуль або міський буржуа, якщо тільки вони посідали однакову кількість кімнат.

Крім прямих податків селяни змушені були платити і цілий ряд непрямих податків, які йшли головним чином на утримання крайових адміністрацій. Так, наприклад, повітові податки в 1900 році становили до 30 крейцерів від золотого ринського, а крім його оплачувались громадські податки, що становили до 15 крейцерів¹).

Дуже дошкуляли селянам різного роду оплати та обов'язок по будівництву і ремонту більшої частини місцевих доріг та податки і повинності на користь попів і дяків.

Внаслідок важкого соціально-економічного становища сотні тисяч селян постійно голодували. Вони, не маючи можливості знайти собі роботу на рідній землі, змушені були шукати її за межами Тернопільщини. Друга частина, що залишалась на місцях, змушена була знемагати у важких злиднях і вести постійну боротьбу за краще життя.

¹ Газ. «Воля» від 1 лютого 1900 р.

УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКО-ПОДІЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ

В. О. ДУХНІЧ

Питання про військові поселення в Київській і Подільській губерніях в історичній літературі ще не висвітлювалось. Навіть в «БСЭ» про них немає жодної згадки. Разом з тим ці поселення мали свою специфіку і виникли не на вказаних землях, як це було з рештою поселень, а на землях, конфіскованих в учасників польського повстання 1830—1831 рр.

Виникнення Київсько-Подільських поселень було ще одним свідченням того факту, що уряд Миколи I не відмовлявся від реакційної політики Олександра I і, не рахуючись з економічною невивідністю і політичною небезпекою, яку таїли в собі військові поселення, вперто намагався створити собі опору в поселених військах для боротьби з селянськими рухами в Росії, а також нарощував на кордонах країни сили для міжнародних авантур.

Для утворення вищеназваних поселень уряд виділив з числа конфіскованих у польських поміщиків, учасників повстання 1830—1831 рр. 246 сіл, міст і містечок, в яких жило 80 752 ревізські душі і указом від 4 квітня 1836 р. передав їх у розпорядження новоствореного військового поселення. Решта земель і селян, конфіскованих у учасників повстання 1830—1831 рр., передано міністерству державних маєтностей. Дбаючи про розширення земельних угідь для нового поселення, уряд купив у поміщиків ще ряд сіл разом з селянами і передав їх в поселення. В результаті прикупів і приписок у вересні 1841 р. в Київсько-Подільських поселеннях нараховувалось 273 села, міст та містечок, яким належало 353 815 дес. землі і де жило 86 982 ревізські душі кріпосного населення. З цієї кількості землі в 1848 р. використовувалось під землеробство 288 305 дес.

Враховуючи високу концентрацію населення, уряд частину поселян переселив у Херсонські військові поселення, ін-

ших — на землі міністерства державних маєтностей, частину віддав у солдати. Після цього в Київсько-Подільських поселеннях залишилось 60 726 чоловіків та 62 964 жінки, що разом становило 123 690 душ. З них обробкою землі займалось безпосередньо лише 89 077 душ обох статей.

У названих поселеннях концентрація діючих військових підрозділів була значно вища від звичайної, передбаченої положеннями 1817 та 1827 рр. Замість 5 поселених полків (норма: один поселений полк на один округ) тут розмістили 4 легкокінні полки і одну кінноартилерійську дивізію. Це викликалось тим, що даний район був прикордонним, а також тим, що на Україні і в Польщі в той час були особливо сильні селянські рухи. На Київщині і Поділлі залишалось ще багато польських поміщиків, яким тоді російський уряд не дуже довіряв. Утримання такої кількості військ лягало важким тягарем на плечі поселян.

Після введення військових поселень всі землі, які придатні для землеробства, розділено на «громадські», фактично казенні поля і селянські ділянки. Про розмір казенних полів точних відомостей не знайдено, але про них можна судити з того, що за офіційними звітами 1848 р. для їх засіву витрачено 390 981 четв. посівного матеріалу. Згідно з нормами висіву цього посівного матеріалу вистачило б на 264 299 десятин землі. Для засіву ж селянських ділянок, за цими ж звітами, використано 1 017 392 четв., що вистачило б на 752 267 дес. землі. Хоча ці цифри звіту про використання посівного матеріалу явно завищені, бо такої кількості орної землі у Київсько-Подільських поселеннях не було, але з них можна зробити, принаймні, приблизний висновок про співвідношення землі в казенних і селянських полях: казенні поля становили більше третини всіх орних земель Київсько-Подільського поселення, в той час як для користування поселян виділялось менше двох третин придатної для обробки землі.

Орні землі, виділені для користування поселян, в свою чергу, ділились на різні розряди, хоча більшість земель відводилась для господарів 1-го та 2-го розряду. Земельні ділянки для господарів-поселян нарізались однакового розміру, незалежно від кількості членів сім'ї.

Ще до введення військових поселень на Поділлі і Київщині значна частина селян-кріпаків не мала свого господарства, отже, не мала свого реманенту і не обробляла землі. До них належали 1 000 ревільських душ дворової челяді, а також певна кількість селян-бідняків. Всіх їх зарахували у робочі роти

чи віддали в діючі підрозділи. Поселяни, зараховані в робочі роти, власного господарства не вели, а одержували провіант і одяг з комори поселення, таким чином, вони фактично працювали на харчі і одяг. Та ж частина поселян, яка мала маленьке господарство, але в них не вистачало реманенту і робочої худоби, не могла справитись з поселянськими повинностями. Для того, щоб забезпечити поселення робочими руками, треба було дати таким поселянам реманент і робочу худобу. Командування поселеннями роздало поселянам реманент і худобу, конфісковану у поміщиків — учасників повстання. Крім того, закупили на ринку 7 000 волів і також роздали їх поселянам. Роздача робочої худоби і реманенту проводилась примусово і за гроші, які поселяни змушені виплачувати у розстрочку. При цьому командування поселеннями взяло під свій контроль ведення господарства не тільки тими поселянами, які одержали реманент і робочу худобу, а всіма поселянами взагалі. Контроль цей був настільки суворий, що поселянин без дозволу командування не мав права витратити жодної копійки і продати жодної речі з свого господарства. Це привело до того, що поселяни розглядали «своє» господарство як «чуже», «казенне» і в зв'язку з цим втратили будь-яку зацікавленість в праці як на казенних, так і на власних полях.

Правове становище Київсько-Подільських поселян, в основному, було таке ж саме як і решти поселян України. Але тут були й свої певні особливості. В життя цих поселян і поселень могли втручатись громадянські власті, чого ніколи не допускалось в інших поселеннях. Спірні питання майнового порядку тут вирішувались, принаймні формально, не начальниками військових поселень, а громадянським судом. Таке особливе правове положення цих поселень продиктоване тим, що колишні власники цих земель мали великі казенні і приватні борги і без втручання громадянських властей всі спірні питання такого роду вирішити було неможливо. Але втручання цих властей в життя поселень для поселян суттєвої ролі не грало. Вони були такими ж безправними, як і решта поселян України. Про це яскраво свідчать численні судові процеси того часу. Зловживання службовим становищем з боку керівників військового поселення надзвичайно погіршувало і без того важке становище поселян.

Для поселян Київсько-Подільських поселень повинності були такі ж самі, як і для решти військових поселян України 40—50 рр. XIX ст. Так само як і в інших поселеннях, а можливо ще в більш грубій формі, місцеві командири різних ран-

гів змушували поселян працювати на свою користь за півціни, або й зовсім безкоштовно. Так, генерал-майор Траскін (начальник Київсько-Подільського поселення) завів у м. Умані тютюнову фабрику, на якій працювали військові поселяни, деякі зовсім безплатно. Не відставали від нього й начальники округів і інші офіцери. Багато поселян працювало без жодної оплати на користь начальника 4-го округу підполковника Гана, ротмістра Стригунова, майора Кременецького, ротмістра Пузанова і багатьох інших. Фактично в поселеннях важко було знайти офіцера чи навіть унтер-офіцера, який би не зловживав своєю владою і не змушував поселян безкоштовно працювати на свою користь.

Офіцери дуже часто порушували навіть ті положення, які затверджувались урядом і в якійсь мірі регламентували права поселян і їх обов'язки. Про які права поселян може йти мова, коли офіцери часто не мали можливостей захистити свої права від сваволі вищестоящих начальників. Прикладом адміністративної сваволі вищих начальників може бути справа Малиновського. Штаб-ротмістр Малиновський, будучи обійденим по службі, зібрав великий матеріал про зловживання службовим становищем багатьох офіцерів 4-го округу Київсько-Подільських поселень, в тому числі і з боку начальника округу підполковника Гана. 4 травня 1846 р. він офіційно, «по команді», подав рапорт про все те, що бачив він, самому Гану і тут же був заарештований за «неправдивий донос». Хоча слідство підтверджувало правоту Малиновського і викривало великі злочини з боку як самого Гана, так і його підручних Кременецького, Пузанова, Стригунова, Балеева і багатьох інших, Малиновського тримали під арештом майже 10 років. За цей час він втратив сім'ю, здоров'я і зрештою «за подачу неосновательного доноса своєму начальнику»; «за ложный оговор майора Балеева», «за разные неосновательные доносы, жалобы и просьбы» його позбавили чинів, дворянства і присудили записати в рядові. Лише після того, як розкрито зловживання Траскіна, зацікавились долею Малиновського. За розпорядженням Олександра II 9 травня 1856 р. його звільнили з-під арешту. Отже, якщо офіцер не міг довести своєї правоти, причому вона була видною всякій незацікавленій людині зразу, то про які права можна було говорити рядовому поселянину. Він був просто безборонною особою, яку в поселеннях навіть не рахували людиною.

Слідством доведено, що Гана у с. Копистані заходив в церкву в головному уборі з цигаркою в зубах, він і його під-

ручні крали казенний хліб і у великих кількостях продавали стороннім людям, вигодовували на казенному хлібі свиней, корів, коней, і потім все це продавали на ринку, змушуючи при цьому поселян безкоштовно доглядати худобу і працювати на їх користь, знущались над поселянами як хотіли, при чому Стригунов забив до смерті двох денщиків без всякої вини з боку останніх — всіх цих злочинців, а злочин їх доведено слідством, лише звільнили від служби.

Побої поселян офіцерами і унтер-офіцерами у поселеннях були звичайною справою і здебільшого не оформлялись ніякими документами. Поселяни не мали права навіть поскаржитись на зловживання свого начальника, бо сама скарга вважалась для поселянина і, як ми бачили навіть для офіцера, уже злочином. Фактично і скаржитись не було кому, бо ті, хто мав розглядати поселянські скарги, завжди підтримували начальників.

У зв'язку з таким важким економічним і юридичним становищем військових поселян, особливо розповсюдилась така форма протесту, як втечі поселян. До повстань справа не доходила тому, що тут була надзвичайно велика концентрація військ, а деспотичний режим у військових поселеннях виключав всяку можливість поселянам підняти на відкриту боротьбу.

ІВАН ФРАНКО ПРО ОПРИШКІВСЬКИЙ РУХ

Я. С. МЕЛЬНИЧУК

1. Питання вивчення і визначення ролі опришківського руху в історії західноукраїнських земель має надзвичайно важливе значення. Опришківський рух, який не припинявся в Карпатах та прилеглих місцевостях на протязі XVI — першої половини XIX ст., відіграв важливу роль в розгортанні антифеодальної боротьби в цей час. Однак українські (Ю. Целевич, Б. Барвінський) та польські (А. Беловський, В. Лозинський, А. Прохаска, О. Бальцер), шляхетсько-буржуазні історики розглядали цей рух переважно як грабіжницький, розбійницький. Його джерела вони шукали в характері гірського населення або в зарубіжних районах Карпат тощо.

Лише радянські історики (Д. Е. Дракохруст, В. В. Грабовецький, В. М. Мельник, Е. М. Косачевська, Ф. І. Стеблій, Д. М. Драгнев та інші) і сучасні польські (С. Щотка, В. Охманський) та чехословацькі (А. Меліхерчик, Ю. Ставровський, В. Халоупецкі), угорські і румунські історики на великому фактичному матеріалі з позицій марксистсько-ленінської методології визначили справжню роль опришківського руху як однієї з найбільш активних форм антифеодальної боротьби.

2. Успішному справді науковому вивченню опришківського руху в марксистській історіографії у великій мірі сприяла творча спадщина видатного українського революціонера-демократа І. Я. Франка. До теми опришківства він звертався в своїх художніх творах і наукових працях та дав досить чітку і об'єктивну оцінку опришківському рухові. При його участі була значно розширена джерельна база для вивчення опришківського руху за рахунок фольклорних матеріалів та записів спогадів.

3. Літературознавці М. Нечиталюк та І. О. Денисюк уже займались вивченням художніх творів І. Я. Франка на опришківську тематику. На важливість того, що саме І. Франко

націлив дослідників опришківського руху на вивчення такого джерела, як фольклор, неодноразово вказували етнографи. Досить добре використана спадщина Франка про опришків у працях істориків-дослідників опришківського руху В. Грабовецького та Ф. Стебля. Побіжно відзначається відношення І. Франка до опришківського руху в історіографічних статтях Л. А. Коваленка та І. О. Гуржія¹. Тим не менше зазначена тема ще далеко не вичерпана. Заслугове на увагу вивчення еволюції в поглядах Франка на опришківський рух, його місця в історіографії опришківського руху тощо.

4. В художніх творах І. Франко показував опришківський рух ще в 70-х роках XIX ст. на початку своєї діяльності. В його наукових працях з історії найбільш чітко визначено суть і значення опришківського руху в роботі «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», написаній в кінці XIX ст. Дотримуючись поширеної тоді в історичній літературі назви опришківства як «розбійництво» І. Я. Франко пише:

«Розбійництво було з давен-давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений, підданий, не можучи знайти ніде полегші, ані справедливості, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвилі загрозу смерті, все таки рад був хоч під тою загрозою прожити свобідно, а надто ще мститися на своїх кривдниках. Інші селяни, що сиділи на ґрунті, не дивилися тоді на розбійника як на ворога суспільного порядку; вони бачили в нім «вільного козака», героя, завидували йому: хоч самі не раз мусили від нього терпіти, все ж таки готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою, порадити та дати вказівки до нападу на панський двір»².

Вже з цього уривку видно, що І. Франко добре розумів соціально-економічні причини опришківського руху, його тісний зв'язок з селянськими масами та його антифеодальну спрямованість. Також в цій праці робиться спроба прослідкувати етапи розвитку опришківського руху.

5. В своїх художніх творах І. Я. Франко відображає найбільш характерні і яскраві епізоди з життя опришків. При цьому з великою теплотою говорить він про найбільш видатного керівника опришківських загонів Олексу Довбуша:

«...Хто був недавно князем і владиков тих гір, орлом того воздуха, оленем тих борів, паном тих панів аж ген по Дністрові води? Довбуш! Перед ким дрожали смілі і сильні, корилися горді? Перед Довбушем! На кого надіялися слабії, біднії

¹ Див. збірник: «І. Я. Франко як історик», К. 1956

² І. Я. Франко, Твори в 20-ти томах, т. 19, стор. 594.

і утисненії? На Довбуша! Хто був красою наших гір, начальником наших легінів? Довбуш! Той сам Довбуш, котрого рука в молодости садила тії буки, видобула з кременя отсю воду, той сам Довбуш, котрого рука забрала безмірнії скарби від панів і вельмож, уділяючи здобутого бідним браттям...»¹.

З наведеного уривку з ранньої повісті І. Франка «Петрії і Довбушуки» видно, що письменник показує опришківського ватажка так, як він оспіваний в народних легендах і піснях.

б. Саме велика заслуга І. Я. Франка і полягає в тому, що він розглядає опришківський рух не тільки на основі доступних йому досліджень, написаних на підставі односторонніх за своїм походженням архівних матеріалів, але й бере до уваги багатий фольклорний матеріал, підкреслюючи його вірогідність і правдивість. Революційно-демократичний світогляд І. Я. Франка, використання ним різноманітних матеріалів дало можливість визначити досить всебічну оцінку опришківського руху як складової частини антифеодальної боротьби селян. Тим самим він підготував ґрунт для марксистських досліджень історії опришківського руху.

¹ І. Я. Франко, Твори в 20-ти томах, т. 8, стор. 115.

«ДАЛМАТИНСЬКЕ МІСТО» ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОГО СВІТУ (ІХ—ХІІІ СТОЛІТТЯ)

Є. І. ЧУДИНОВСЬКИХ

Розвиток «далматинського міста» набагато відрізнявся від розвитку багатьох середньовічних міст Західної Європи. Специфічні риси історії «далматинського міста» не є випадковістю, ані простим відбиттям його географічного положення. В умовах феодального суспільства, незважаючи на панування натурального господарства, було неможливим обійтися без наявності хоч би поверхового обміну: для відновлення виробництва у колишніх розмірах потрібними були метали, сіль, барвники.

Серед пануючого класу феодалів великим попитом користувалися предмети розкоші, що стимулювало ріст відповідних ремесел і сприяло розвиткові обміну. Товарне виробництво повинно було обслуговувати феодальне суспільство. Частина предметів розкоші, розрахованих на задоволення потреб феодалів вироблялася на місцях, у ремісничих майстернях. Інші ж, як шовк, парфюмерія, барвники, самоцвіти і т. д., одержували шляхом обміну з найвіддаленіших країн. Тому цілком закономірним явищем було виникнення у географічно зручних пунктах великих центрів — міст-емпоріїв. Саме до таких міст-емпоріїв, розташованих на далматинському побережжі, відносяться Дубровник (Рагуза), Котор, Задар, Трогир, Спліт, Шибеник.

Середземноморська торгівля предметами розкоші у період генезису феодалізму створювала найсприятливіші умови для втягнення далматинських міст у торговельні зв'язки з країнами Леванту. Пізніше для розвитку торговельної діяльності приморських далматинських міст велике значення мало загальне піднесення господарства Західної Європи, що почалося в XI і продовжувалося у XII ст., яке у значній мірі збільшило попит на східні товари.

На користь далматинських міст склалась і політична обстановка у середземноморському світі. З кінця X ст. посилювалася економічна і політична роль Венеції. Економічні зв'язки Візантії у міжнародному масштабі все більше послаблювалися. Після втрати Єгипту, Сирії, Палестини, а пізніше і південної Італії (2 пол. XI ст.), де виникла держава норманів, Візантія втратила не лише райони, багаті на продукти місцевого ремесла і сільськогосподарського виробництва, що забезпечували столицю хлібом і виробами ремісників, але також й численні важливі пункти транзитної торгівлі розташовані у вказаних провінціях.

З XI ст. центр середземноморської торгівлі переміщується на Захід — Північну Італію, Балканський півострів. Далматинські міста, що займали тут ключові позиції на стику найважливіших історичних шляхів Балканського півострова, мали можливість розвивати торговельні зносини з найвіддаленішими країнами середземноморського світу, будучи одночасно природним ринком для всіх навколишніх земель. З однієї сторони, торгові операції далматинських міст опирались на великий слов'янський гінтерланд, який постачав їм велику кількість різноманітної сільськогосподарської продукції, а також вироби гірничих промислів, а з другої, — до їх послуг були морські простори, що вели їх купців до берегів Єгипту, Сирії. Всі ці переваги зробили далматинські міста центрами великої транзитної торгівлі. Справді, можливість збуту товарів у великому центрі, без необхідності везти їх далі на Захід, приваблювала купців. У далматинських містах для посередницької торгівлі збиралась велика кількість іноземних купців.

Велике значення для далматинських міст як центрів посередницької торгівлі мало заохочення з боку їхніх урядів торговельної ініціативи купців, забезпечення і захист торговельних інтересів. Уряди далматинських міст організовували регулярні рейси озброєних галер на найбільш важливих торговельних напрямках (італійські міста, Сирія, Єгипет та інші). На торговельних шляхах з метою охорони поселень купців створювались опорні пункти (Сребрениця, Брсково, Авлона, Олександрія і інші).

Швидке економічне зростання далматинських міст зробило їх серйозними торговельними суперниками для сусідніх держав, особливо Венеції. Тому венеціанці намагалися підкорити собі приморські далматинські міста і задати їм самостійний розвиток. З кінця X ст. починається довга боротьба між далматинськими містами й Венецією за панування на Адріатиці.

Агресивна політика Венеції супроти далматинського побережжя викликала й боротьбу з хорватськими королями, які також намагалися оволодіти цими землями. Звідси декілька війн Венеції з Хорватією, які вона вела з перемінними успіхами до кінця XI ст. У цей час на берегах Адріатики появився новий противник Венеції — Угорщина, яка зуміла використати феодальні міжусобиці у Хорватії і заволодіти нею. В особі Угорсько-Хорватського королівства далматинські міста здобули ніби спільника у боротьбі з Венецією.

Без особливого опору з боку Венеції, зайнятої у цей час справами на Сході, у перші роки XII ст. Угорщина захопила Біоград, Задар, Спліт, Трогир, а згодом підкорила Шибеник і Нін. Угорщина зовсім не втручалася в економічне життя далматинських міст, залишаючи їм у цьому необмежений простір для діяльності, чого саме не могла й не хотіла зробити Венеція. Для Угорщини, основою економіки якої було сільське господарство, торгові далматинські міста не були конкурентами. Для Венеції ж, все життя якої повністю було на морі, далматинські міста були небезпечними конкурентами і в морській торгівлі і у морських промислах. Тому економічна політика Венеції була прямо протилежною політиці Угорщини й життєвим потребам далматинців. Саме у цьому й причина швидких успіхів Угорщини у Далмації у XII ст. Встановлення влади угорських королів співпало з початком економічного розквіту далматинських міст (XIII—XIV ст.).

ІІІ. С Е К Ц І Я
МОВОЗНАВСТВА ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

**ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА В ПРОЗОВІЙ ТВОРЧОСТІ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

Л. М. ТРЕТЯК

В українській літературі ХІХ ст. історичне минуле було предметом зображення різних за суспільно-політичними та літературно-естетичними поглядами і силою таланту письменників. Шляхи поетичного освоєння минулого знаходились в тісній залежності від світогляду та хисту тих, хто брався за історичну тему. В другій половині ХІХ ст. поряд з іншими жанрами розвивається історична проза, яка, однак, зазнавала важких мук при народженні, перенесла багато хвороб, властивих дитячому віку. Історична проза ХІХ ст. не відзначалась великою тематичною різноманітністю. Крім того, тут проявилась певна закономірність: якщо письменники тієї частини України, що входила в склад Росії, переважно звертались до часів Запорізької Січі, то в Галичині надавали перевагу відображенню княжих часів.

Галицькі письменники тяжіли до тем з життя князів, бояр, не дбали про художнє відтворення дій і боротьби народу. Вони не хотіли бачити, як вдало висловився О. Терлецький «того моря народної крові, у котрім купалися оті паволоками та золотом одіті князі та бояри, не хотіли бачити, що за тими князями усюди ішли пожарища та руїни убогих хлопських хат...»

У творах Б. Дідицького, І. Шараневича, І. Левицького, Е. Грушкевича, В. Ільницького (Дениса) старанно обминалось питання класового розшарування в минулому, зокрема в епоху раннього феодалізму. Одним з перших прозових творів про історичне минуле була повість В. Ільницького «Рогніда Горислава» (1860). Письменник ставив перед собою мету «дати образ тодішнього життя на Русі». Однак Ільницькому не вдалося відбити епоху Київської Русі, тому що відносини між князем Володимиром і його дружиною

Рогнідою, навколо яких концентрується вся дія повісті, не могли мати визначального впливу на її характер. Змальовуючи свого Володимира, Ільницький ішов за літописом, який накладав чорні барви на Володимира-язичника, щоб потім показати його перевиховання під впливом християнської релігії. Письменникові не вдалося створити повнокровний образ одного з видатніших руських князів.

На початку 80 рр. XIX ст. появився в Галичині ряд історичних повістей: «Гальшка, княжна Острожська» І. Шараневича, «Марта Борецька» І. Грабовича, «Марія, княжна руська» Е. Грушкевича. Темою для цих творів служили любовні інтриги, сімейні незгоди князів, а не важливі історичні події. Історичне оповідання І. Грабовича «Марта Борецька» ґрунтується на фактах боротьби Новгородської республіки за свої вольності. В центрі повісті — образ Марти Борецької. Марта Борецька — історична постать, але вона позбавлена в повісті історичної та художньої правди. Проголошуючи патріотичні слова про любов до батьківщини, вона в той же час може в найскладніші моменти життя народу спокійно займатися звичайною хатньою роботою і менш всього думати про долю народу. Якщо автор хотів ідеалізувати давні новгородські порядки, то слід було б створити яскравий образ народу. А цього в повісті немає. За своїми історичними та художніми якостями твір Грабовича значно слабший навіть від таких творів, як «Марфа Посадница» М. Погодіна і «Государь — великий Новгород» Д. Мордовця.

Основою для написання повісті Е. Грушкевича «Марія, княжна руська» послужили події початку XII ст. Але насправді письменник не подав ні одного важливого факту з історичного життя народу. Центральний образ повісті — княжна Марія. Вона нічого не зробила для прославлення Русі, але письменник вважає її гідною зайняти місце в історії України. На прикладі цієї повісті особливо помітно, які випадкові історичні згадки часом ставали основою творів про минуле.

Чимало похвальних, хоч і незаслужених, відгуків в пресі другої половини XIX ст. дістала повість І. Шараневича «Гальшка, княжна Острожська». За своїми стильовими особливостями і розумінням автором специфіки історико-художнього жанру цю повість не можна назвати ні художнім твором, ні історичним дослідженням. Як історик І. Шараневич не мав права внести такої кількості дрібних, вимислених деталей, а як письменник не повинен був проводити надто копіткого дослідження окремих історичних фактів. В повісті слабо виписані головні постаті. Не вмючи малювати гостро-

конфліктних ситуацій, письменник часто заступає їх таким поясненням: «Не будем розводитись над всіма тими прикрими подробностями сцени...» і т. д.

Плазуючи перед австрійською монархією, деякі письменники Галичини пов'язували героїчні сторінки минулого України з діяльністю Габсбургів та інших західних королів і принців, що нібито несли свободу і незалежність руському народові (Денис, «Князь руський Роман Данилович та жена його австрійська принцеса Гертруда»). Такі письменники, як І. Левицький, в напівбелетризованих історичних оповіданнях прославляли польських королів, зокрема Казимира III, який начебто обороняв руські землі від татаро-монгольських нападів («Дмитро Детко, руський воевода»).

Тогочасна галицька історико-художня література не могла задовольнити естетичних смаків навіть не дуже вибагливого читача. Ні справжньої історії, ні талановитого домислу не було на її сторінках, про історичне та естетичне осмислення минулого годі й говорити.

Зовсім новим явищем в галицькій белетристиці була повість І. Франка «Захар Беркут». Письменник звернувся до теми, яка раніше ніколи не була предметом художнього відображення. Історична повість І. Франка була своєрідним ви^дкликом сірості, безідейності історичної белетристики. Іван Франко обирає темою повісті важливі події з життя народу, виявляє глибоке розуміння історії, дбає, щоб його твір мав виховне значення для сучасників. Досить порівняти повість І. Франка «Захар Беркут» з повістю Дениса «Князь руський, Роман Данилович...», щоб зрозуміти, як по-різному ставились ці письменники до завдань історичної белетристики. Коли Франко прагнув, щоб в його творі можна було найти «не одне таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів», Денис обмежувався тирадою пустодзвонних слів типу «не упадай, духу руський...» і т. п. По-різному розуміли минулу славу революціонер-демократ Франко і народовець Денис. Франко, як і Шевченко, пов'язував історичний прогрес в першу чергу з діяльністю трудових мас, він умів побачити, що в минулому сприяло розвитку суспільства і що заважало. Денис бачив історичну славу тільки в діяльності князів та й то найчастіше — чужоземних.

Повість І. Франка «Захар Беркут» — це твір письменника, який твердо стоїть на революційно-демократичних позиціях, вміє талановито осмислити життя народу в минулому. Звертаючись до історичної теми, великий Каменяр, зумів надати їй сучасного звучання. У всій українській історичній белетристиці XIX ст. не знаходимо повісті більш сучасної та

історично правдивої, ніж «Захар Беркут» Івана Франка. Це твір, який і в гарячий полудень ХХ століття, ніхто не назве застарілим, нецікавим.

В кінці ХІХ ст. відбувся літературний дебют західноукраїнського письменника А. Чайковського. В його творчості значне місце посідає історична тематика. До революційно-демократичного світогляду І. Франка Андрій Чайковський не піднявся, але він багато зробив для розширення тематичних обріїв історичної белетристики.

В даному повідомленні вперше в українському літературознавстві з'ясовані шляхи розвитку історико-художньої прози в Галичині у другій половині ХІХ ст. В зв'язку з тим, що це питання раніше не досліджувалося, автор не претендує на повне його розкриття. Це тільки перша спроба.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ФРАНКА-КРИТИКА

М. Т. ДОНЧЕНКО

Широка ерудиція і майстерність аналізу літератури — головна зброя критика. Іван Франко блискуче володів цією зброєю. Він, як ніхто інший з українських критиків, умів глибоко проникати в суть життєвих і літературних явищ, в психологію творчості, безпомилково визначати своєрідність світогляду і таланту письменників, йти від фактів і текстів до загальних законів і висновків. Оце уміння «проникати в глиб душі поета»¹, в його свідомість і почуття і на основі аналізу творів передбачати перспективи його творчості є однією з найсильніших сторін Франкової критики. В цьому проявляється геніальність Франка як філософа і психолога, соціолога і художника, а водночас — і його майстерність як літературного критика.

Відомо, що Франко, як поет і критик, зростав і розвивався під впливом Т. Шевченка і російських революційних демократів. Його наукові принципи підходу до життя і літератури ґрунтувались на матеріалістичному розумінні дійсності, на принципах реалістичної естетики Белінського, Чернишевського і Добролюбова. Але він був не тільки учнем. Як і кожен великий мислитель, Франко талановито перетоплює у своїй голові усе прогресивне з класичної спадщини, виробляє й формулює нові вимоги, обґрунтовує нові теорії і положення, які відповідали рівню сучасної йому науки та потребам суспільного життя епохи, в яку він жив і творив.

Само собою зрозуміло, що критичні судження і оцінки Франка безперервно поглиблювались і вдосконалювались, як і його світогляд і талант. Але з перших кроків своєї діяльності він твердо дотримується матеріалістичного вчення про

¹ Іван Франко, Вибрані твори в двадцяти томах, т. 17, К., 1955, стор. 66.

відношення мистецтва до дійсності, про предмет і зміст поезії. Ще в 1876 році Франко доводив, що зовнішній матеріальний світ — природа і суспільство, їх явища і процеси — існують об'єктивно, поза людською свідомістю і незалежно від неї. А «світ внутрішній, ідеальний» — духовне життя людей, їх уявлення, поняття, ідеї, теорії і т. д. — є своєрідною формою відображення реальної дійсності. Свідомість і різні ідеали людей, за висловом Франка, є ніщо інше, як «відгомон і відблиск предметів зовнішнього світу»².

Розглядаючи літературу як специфічну форму людської свідомості, форму відображення дійсності, насамперед суспільного життя, Франко писав: «Безперечна се річ, що життя у всіх своїх безчисленних проявах і відносинах є найвищим, ба навіть виключним предметом поезії. Життя — то поезія, а поезія — то життя»³. Цю думку в іншому лише формулюванні він не раз повторює в численних статтях, зокрема «Критичні письма о галицькій інтелігенції», «Література, її завдання і найважливіші ціхи», «У нас нема літератури», «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних», «Леся Українка», «Михайло П. Старицький» та інших.

У статті-передмові до перекладу «Фауста» «У нас нема літератури» критик обґрунтовує положення про те, що головним предметом «поезії, штуки, так як і науки, є чоловік, правдивий, живий чоловік, людська одиниця і людська громада»⁴. Ще виразніше про це він писав у передмові до збірки «Вибір декламацій для руських селян і міщан», що вийшла в 1902 році. Поезія, «як те зеркало, показує нам людську душу в її найкращих поривах і найстрашніших заблудах, вона старається передати нам на хвилю почуття, болі й радощі найрізніших людей, віддалених від нас сотнями миль і сотнями літ часу».

Виходячи з матеріалістичного вчення про відношення мислення до буття, мистецтва до дійсності, вчення про предмет і зміст поезії, Франко суворо дотримувався і певних методологічних принципів аналізу й оцінки літератури. Які ж ці принципи і в чому їх суть?

Твори мистецтва він розглядає в нерозривному зв'язку з суспільним життям, в світлі передових ідей, з «узглядненням того загального настрою і пруду умів суспільности, котро-

² «Друг», 1876, ч. 3, стор. 47.

³ Там же, стор. 45.

⁴ Іван Франко, Вибрані твори в двадцяти томах, т. 16, К., 1955, стор. 44.

го впливом вони були»⁵. Художній твір, вказує Франко, повертає увагу критика не лише як естетичний вплив, результат творчості поета, а й як образний вираз поглядів і переконань, почуттів і мрій, психологічного і соціально-культурного стану суспільства. Адже художник живе в певних соціально-історичних умовах, в певному середовищі, зв'язаний з певним класом та обставинами його життя. Все це відбивається в його світогляді і творчості. Тому правдиві художники у своїх творах завжди дають «знаменитий матеріал до характеристики того народу, серед котрого живуть, і того часу, в котрім і для котрого працюють»⁶.

Як бачимо, перший принцип Франкової критики — принцип історизму. Про конкретно історичний підхід до суспільних і літературних явищ Франко не тільки дав глибокі теоретичні міркування, але й показав практично, як саме треба аналізувати і оцінювати твори, світогляд і творчість письменників і літературний процес у зв'язку з суспільним, життєвим процесом. Блискучим прикладом історичного підходу до літератури, дійсно наукового з'ясування живого зв'язку творів з життям автора, його поглядами і переконаннями, із суспільним життям, в якому той автор жив, у зв'язку з суспільно-політичними подіями є статті і розвідки Франка: «Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність», «Микола Джеря», повість Івана Нечуя», «Польський селянин в освітленні польської літератури» і особливо стаття «Темне царство». В процесі аналізу творів Франко ніби ілюструє матеріалістичне положення про те, що реальна дійсність формує поета, дає йому матеріал для творчості і визначає її зміст і характер. Разом з тим він показує, як можна утверджувати закони суспільного розвитку великими явищами художньої творчості.

Франко-критик історичний принцип аналізу літератури органічно поєднує з принципом класовості, революційно-демократичного підходу до оцінки літературних явищ. Він виходить з того, що надкласової, надпартійної літератури немає і не було ніколи. Кожен письменник відображає дійсність з певних філософських, естетичних і політичних позицій, виражаючи у своїх творах погляди, настрої, почуття й інтереси або трудящих, або експлуататорів. Тому Франко прагне всебічно проаналізувати погляди письменника, класовий характер його творчості, розкрити ті суспільні позиції, з

⁵ Вибір декламацій для руських селян і міщан, Львів, 1902, стор. 13

⁶ Іван Франко, Вибрані твори в двадцяти томах, т. 17, К., 1958, стор. 117—118.

яких автор малює й оцінює життя. Критик не обмежується аналізом змісту творів, він завжди прагне проникнути в ідейно-естетичну концепцію автора, з'ясувати його зв'язок з народом, з суспільним рухом, показати, яку роль відіграють його твори у визвольній боротьбі. Інакше кажучи, Франко як критик розглядає літературу з точки зору того, кому вона служить, за чиї інтереси бореться письменник, з ким він іде: з народом чи проти нього. Цей класовий, партійний підхід до аналізу й оцінки будь-яких явищ літератури виявляється у всіх його статтях і рецензіях, а найбільш послідовно здійснено цей принцип в статтях: «Хуторна поезія» П. А. Куліша», «Іван Гушалевич», «Темне царство», «Леся Українка», «Українська література в Галичині за рік 1886».

Аналізуючи твори у зв'язку з суспільним життям, з класовою боротьбою, Франко виступає як критик-соціолог, критик-ідеолог, критик-пропагандист революційних поглядів та ідей. А це означає, що він критику поєднує з публіцистикою. Пишучи про поезію, він підносить і прагне розв'язати політичні проблеми свого часу. Тому-то його критика невіддільна від публіцистики, гостро проблемна, спрямована проти всього реакційного і в літературі, і в політиці. Розуміється, він не обходить і питань естетики, естетичної сторони твору. В найкращих своїх статтях Франко досяг найбільшої висоти в сполученні філософсько-історичних, естетичних і публіцистичних принципів аналізу як окремих творів, так і літературного процесу в цілому. Він, так би мовити, зблизив і з'єднав в щось єдине ціле мову критики і мову публіцистики.

Принцип поєднання критики і публіцистики проявляється в тому, що Франко в статтях і рецензіях ставить перед літературою і громадськістю актуальні теоретичні і суспільні питання, які вимагали свого вирішення. Уміння своєчасно помічати нові тенденції, найбільш наболілі питання сучасності і ставити їх, намічати шляхи для їх розв'язання можна продемонструвати майже кожним критичним виступом Франка. Він, як і російські революційні демократи, вважав, що літературна критика тому й називається «рухомою естетикою», що її висновки ґрунтуються не тільки на літературних фактах та теоретичних положеннях, але й на фактах життя, живих ідеях сучасності, що вона своїми судженнями про поточні явища літератури накопичує матеріал для розвитку літературної теорії, для естетики.

У Франка, зрозуміло, чимало критичних статей, в яких переважає публіцистичний струмінь, де переважно йдеться про суспільні явища, де твори розглядаються як ілюстрація до життєвих подій, але й в суто літературно-критичних сту-

діях, в теоретичних статтях, наприклад, «Література, її завдання і найважливіші ціхи», «Тополя» Т. Шевченка», «Із секретів поетичної творчості», поряд з теоретичними проблемами літератури і естетики Франко ставить актуальні політичні проблеми сучасного життя. Його естетичні судження і міркування про художні твори, про особливості їх змісту і форми переплітаються з роздумами про життєві події, класову й політичну боротьбу своєї епохи. В цьому принципі поєднання соціологічного аналізу з естетичним і виявляється сутність Франкової критики як критики соціальної, критики історичної.

В своїй критичній діяльності Франко завжди рішуче відстоював істину, суворо об'єктивно оцінював як окремі твори, так і творчість письменників. Він рішуче боровся проти вульгарно-соціологічного і суб'єктивістського підходу до літератури. Досить нагадати його критику «естетичного доктринера» О. Огоновського, С. Єфремова, Леметра, Германа Бара та ін. Він вважав, що письменник, як і критик, повинен зображати правду і тільки правду, незважаючи на те, чи вона кому подобається, чи ні. Відомо, з якою нещадністю він критикував П. Куліша, І. Гушалевича, І. Верхратського, К. Устияновича за фальшиву тенденційність, за перекручення життєвої правди. Ось оця об'єктивність і принципіальність в підході до літератури та її оцінки є одним з найважливіших принципів Франка-критика. Цього принципу він дотримується при розгляді творів усіх без винятку письменників. Критик нікому не прощає неправди, помилок, а тим більше тенденційних перекручень дійсності. Водночас його критичні судження зігріті теплом його серця, коли йдеться про ідейних спільників і друзів, і ненавистю, в'їдливим сарказмом, коли аналізує недолугі виплоди ідеологів експлуататорів.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ І ЙОГО ПРОСВІТИТЕЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

В. В. ТВАРДОВСЬКИЙ

І половина ХІХ ст. в Галичині — це перш за все доба розкладу кріпосницьких і формування капіталістичних відносин. Суспільний рух цього часу за своїм змістом був буржуазним, а також і прогресивним за своїми конкретними завданнями. Кращі представники цього руху боролися проти кріпосництва, виступали за розвиток рідної мови, зрозумілої і близької широким народним масам, за єдність українського народу, за його союз з великим російським народом, за братерські відносини з усіма слов'янськими народами.

Діяльність передової галицької молоді 30—40-х років ХІХ ст. відповідна тій оцінці, яку В. І. Ленін дає передовим західноєвропейським і російським діячам кінця ХVІІІ—початку ХІХ століть. Мова йде про просвітительство. В. І. Ленін вказує, що погляди російського просвітителя нагадують погляди економістів ХVІІІ століття, «...розуміється з відповідним переломленням їх крізь призму російських умов»¹.

Отже, галицьке просвітительство теж треба вивчати крізь призму галицьких умов. Загальні риси просвітительства, на які вказує В. І. Ленін, властиві і галицькій українській просвітительській групі «Руська трійця». Просвітителя «одушевляє палка ворожість до кріпосного права», друга його характерна риса — «є палкий захист освіти, самоврядування, свободи», третя — «обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян (які не були ще цілком звільнені або тільки звільнялися в епоху просвітителів)»². Усі ці риси спостерігаються і в діячів «Трійці». Ядром «Руської трійці» були три юнаки, студенти Львівського університету (одночасно

¹ В. І. Ленін. Тв., т. 2, стор. 453.

² В. І. Ленін. Тв., т. 2, стор. 453—454.

вони ж і вихованці духовної семінарії) — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич.

Душею «Трійці» був Маркіян Шашкевич, за характеристикою Івана Франка, — «людина наскрізь симпатична, щира і проста, огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у мистецтві, так і в житті».

Разом з своїми товаришами, членами «Трійці», Маркіян Шашкевич в 30-х роках ХІХ століття розгортає культурну і літературно-громадську діяльність, яка мала яскраво просвітительське спрямування, була натхненна ідеями єдності українського народу, його спільності з російським народом, героїчною визвольної боротьби українського народу в минулому і гарячою вірою в його сили і світле майбутнє.

Великою заслугою «Трійці», і перш за все Маркіяна Шашкевича, був його виступ у зв'язку із спробою Й. Лозинського перевести українську літературу на латинський алфавіт. В зв'язку з цим Маркіян Шашкевич написав статтю «Азбука і абецадло» — полум'яний публіцистичний твір, спрямований на захист української культури в Галичині, на доказ необхідності зв'язку її з Росією і Україною, возз'єднаною з Росією.

Яскравим прикладом цього єднання є вірш «Згадка», в якому Маркіян Шашкевич протиставляє славне минуле слов'ян їх сумному сучасному, закликає до єдності слов'янські народи:

Із Русина щирою груди
В побратимій летить край,
Побратимі де суть люди
Поза Волгу за Дунай.

В кращих творах Маркіяна Шашкевича звучить бадьорий заклик до боротьби з кривдниками:

...Гей, хто Русин, за ратище!
В кріпкі руки меч ясний...

Маркіян Шашкевич був одним із перших провісників возз'єднання всього українського народу в єдину братню сім'ю. Літературна і громадська діяльність Шашкевича сприяла розвитку національної самовідданості народу на західно-українських землях, була внеском в історичну підготовку возз'єднання українських земель.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «БУКОВИНА»

В. Г. МАТВІШИН

Вперше ім'я видатного французького письменника-реаліста Е. Золя (1840—1902) зустрічаємо на сторінках «Буковини» в статті В. Щурата «Кілька слів про літературні напрями у Франції» (1896, ч. 93), продовження якої було поміщене в наступних двох номерах газети під заголовком «Еміль Золя в борбі з молодими». Автор тепло відгукується про творчість «невтомного велит-писателя», який саме в той час закінчив двадцятитомну епопею «Ругон-Маккари» і по цій «Геркулевій роботі» взявся за трилогію «Лурд—Рим—Париж». Для повнішої характеристики Золя критик перекладає виступ французького письменника на сторінках газети «Фігаро» від 7 лютого 1896 р. «До молоді», спрямований проти тих молодих літераторів, яким був не до вподоби творчий метод Золя і, які всіляким способом намагалися його очорнити. Однак стаття В. Щурата дещо однобоко висвітлювала творчість Золя, від якої, за словами критика, «віє надмірною воною деяких плодів грубого натуралізму».

Найбільшу увагу газета приділила автору памфлету «Я звинувачую» в період відомого ганебного процесу Дрейфуса. «Буковина» докладно інформувала своїх читачів про роль, яку відігравав в цій справі Е. Золя («Процес Золі», 1898, ч. 14—18, 84). Посилаючись на результати проведеної анкети на тему «Яку подію XIX віку належить уважати найзнаменнішою і найхосеннішою для людськості», «Буковина» цитує відповідь ряду читачів, які вважали, що найбільшу справу зробив Золя своїм відкритим листом до президента Франції, «бо дав ним почин до увільнення світу від найбільшої язви, якою являється антисемітизм» (1899, 13 (25) січня).

В ту пору творчістю Золя зацікавлюється Марко Черемшина, який надрукував переклад оповідання Золя «Банкрот» (точніший переклад «Безробіття», 1897, ч. 273). Саме цим перекладом «співець Гуцульщини» почав свою перекладацьку

діяльність. Зауважимо, що названий переклад ніколи не згадувався дослідниками М. Черемшини, а, між тим, вибір цього твору для перекладу свідчить, що автор «Карбів», розпочинаючи свою письменницьку діяльність, не тільки захоплювався модернізмом — його глибоко хвилювало перш за все реалістичне зображення нужденного життя трударів.

Роком пізніше (1898, ч. 102) газета передрукувала з «Літературно-наукового вісника» бездоганно зроблений І. Франком переклад гостро публіцистичної статті Золя «Жаба», спрямованої проти реакційного критиканства. «Буковина», однак, не обмежується лише передруком цього памфлету, а супроводжує його саркастичною припискою, в якій зауважує, що переклад редакція присвячує всім своїм «приятелям» в особі церковних, москвофільських і австро-угорських органів, тобто тих газет, які неодноразово виступали з нападами на прогресивну «Буковину».

Трагічна смерть Золя глибоко засмутила все прогресивне людство. З приводу цього «Буковина» надрукувала анонімний некролог, в якому називає Золя «одним з найвизначніших писателів сучасної доби». Враховуючи велике зацікавлення читачів до творчості мужнього борця проти сваволі і беззаконня, редакція опублікувала в п'яти номерах газети велику анонімну (А. Крушельницький) — статтю, де автор всебічно висвітлює всю багатогранну діяльність Е. Золя (1902, ч. 115—119). «Твори Е. Золя, — читаємо в статті, — додавали бодрості і душевної сили, будили надію в будучність науки.., а своїм стремлінням до правди, із чоловіколюбною душею був завжди любимцем інтелігентного світу». Зупиняючись на окремих творах Золя, критик особливу увагу звертає на останні романи «Плодючість» і «Праця», які, на думку автора, Золя написав в ім'я чисто абстрактних і глибоких ідей справедливості, правди і моралі.

Останньому із згаданих романів «Буковина» (1901, ч. 24) присвятила окрему анонімну рецензію. Критик високо цінить твір Золя, бо він (Золя — В. М.) робить те, що повинен робити кожний чесний артист-письменник: він каже читачеві заглянути в глибоке багно змальованого зла життя, він впевняє в тім, що суспільність стоїть на краю бездни, він перестерігає, він поучає».

Ці слова можна в повній мірі віднести до змісту перекладу О. Світлика «Нантас» — оповідання Золя, сповненого гострим протестом проти жорстокої капіталістичної дійсності (1903, ч. 68—71).

Як бачимо, для популяризації творчості автора «Ругон-Маккарів» на Україні, «Буковина» відіграла чималу роль, звертаючи увагу читачів перш за все на найбільш майстерні і ідейно спрямовані твори Золя та на його мужню боротьбу за справедливість, за краще майбутнє трудящих, яким він присвятив всю свою багату літературну спадщину.

М. ПАВЛИК І ЗОЛЯ

В. Г. МАТВИШИН

М. Павлик почав знайомитися з творчістю Е. Золя з того часу, як М. Драгоманов в своїх листах до редакції журналу «Друг» (1875 р.) «звернув увагу галицької молодіжі й усієї читаючої громади на нього (Золя — В. М.) й на цілу новішу реалістичну школу»¹.

Маючи на увазі російський журнал «Вестник Европы», який, як відомо, широко популяризував творчість Золя в Росії, М. Павлик писав 3 травня 1876 р. М. Драгоманову: «Читаю листи Золя — дуже мені сподобалися. Мені видиться, що він таки пише по-великоруськи, так то плавно йде у нього». Тут же М. Павлик просив настановчих порад щодо перекладів, які б могли йому «прояснити голову — бо тут нема кого порадитися»².

Через кілька днів (18 травня) Павлик знову пише М. Драгоманову, погоджуючись з поняттям Золя, що літературний твір — це «куточок в природі», пропущений через призму темпераменту писателя», від якого вимагається глибоке знання життя, бо «А найже би я скарикував то життя»³.

Однак сама теорія «експериментального роману» Золя була справедливо засуджена М. Павликом. В листі від 19 жовтня 1876 р. до Драгоманова він писав: «Золя видався мені тепер слизький на словах, хоть все таки мітко характеризує французьку літературу. Я думаю, що ліпше давати взірці натуральної школи, як писати за неї розправи»⁴.

Ці останні слова Павлика чітко характеризують Золя як талановитого митця, який наперекір своїм теоретичним на-

¹ Літературно-науковий вісник, 1898, т. 5, стор. 56.

² Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, Чернівці, 1910, т. II, стор. 23. Далі — «Переписка...».

³ Там же, стор. 28.

⁴ Там же, стор. 94.

становам писав глибокореалістичні твори. Франко і Павлик бачили в них відповідний соціально-політичний матеріал для пропагування своїх власних ідей.

Так, в квітні 1878 р. в революційному журналі «Громадський друг», який з пристрасним обуренням розвінчував в художніх творах церковні догми, М. Павлик надрукував уривок з роману Золя «Провина абата Муре» під заголовком «Природа а церков» в перекладі І. Франка. В цьому ж номері журналу було надруковано також поему Франка «Невольники» і оповідання Павлика «Ребенщуків Тетяна». Ці гостро сатиричні твори були небезпечними для урядових кіл і стали причиною конфіскації «Громадського друга» за «напасти на священство, церков, блаженство на бога»⁵, а Павлика, як редактора, було засуджено до шести місяців ув'язнення.

В своїй статті «Мій процес за «Ребенщуків Тетяну» Павлик говорить, що його було звинувачено за публікацію вищезгаданих творів, а в самому уривку «Природа а церков» Золя прокурор вбачав злочин образи релігії з § 122 к. з. і проступки проти публічного супокою й порядку § 302 к. з.

Захищаючись на процесі, Павлик відкинув зроблений йому закид образи релігії й римсько-католицького духовенства в уривку «Природа а церков». «В інкримінованій статті, — говорить М. Павлик, — я не бачу зовсім образи релігії, бо наука стверджує, і по-моєму переконанню, се факт незвалимий, що сили природи більші й могутніші, ніж догми всякої релігії, значить й християнської — отже й тут молячися абат Муре... доходить аж до заперечення існування бога».

Виступ Павлика, який ще зазначив, що «Природа а церков» є лише малим уривком з роману Золя, котрий в австрійській державі публічно продається і перекладений на різні мови, змусив судові власті відступити від оскарження Павлика за злочини § 122. Його було звинувачено тільки за злочини §§ 302, 303, 305 і 516 к. з. (за «Невольники» і «Ребенщуків Тетяну»)⁶.

В своїй роботі «Українська революційно-демократична журналістика (вид-во АН УРСР, К., 1959) О. Дей, зупиняючись на конфіскації «Громадського друга», зазначає, що в актах судового процесу не сказано про те, що причиною конфіскації послужив уривок «Природа а церков» Золя. Однак приведені вище слова М. Павлика є вагомим доказом того, що твір Золя тут також зіграв свою роль і тільки сміливий та переконливий виступ Павлика змусив прокурора відступити від попереднього звинувачення.

⁵ «Газета школьна», 1878, ч. 9, стор. 72.

⁶ М. Павлик, Оповідання, Чернівці, 1909, стор. 42—47.

Перебуваючи в еміграції, М. Павлик продовжував цікавитися творчістю Золя. 21 лютого 1882 р. він писав з Відня до Л. Драгоманової: «...Хотів піти на драматичну переробку Золеваго» «L'Assommoir» («Пастка»—В. М.), котрий раз за разом дають Wiener-Stadt — Theater. Критики тутешні дуже неприхильно приймили цю штуку, та публіки завжди повнісінсько і їй чим раз більше подобається штука... Жаль, що я вже не попаду...»⁷.

Згаданий твір Золя був перекладений в Галичині О. Рошкевич і мав великий успіх серед читачів. Цей переклад, який вийшов в 1879 р. під назвою «Довбня» в «Дрібній бібліотеці» був прихильно зустрінутий М. Павликом. «Переклад мені, галичанину, дуже сподобався, хоть само то суть, не знаю, чи викличе, які-небудь ідеї в Галичині. Та вона буде школою для літераторів in spe», — писав він М. Драгоманову 15 липня 1879 р.⁸.

Однак сумнів М. Павлика був безпідставний, що бачимо з листа одного з ідеологів народоців, який був глибоко схвилюваний успіхом «Дрібної бібліотеки»: «...Що то буде з тих дітлахів, — писав він, — що начитаються таких повістей як «Пропащий чоловік» або «Довбня» Золя?... Де ж подінеться наше народовство...?»⁹.

Як бачимо з багатой епістолярної спадщини М. Павлика, творчість Золя цікавила українського письменника протягом всього його життя. Будучи важко хворим (1893 р.) Павлик прочитав і високо оцінив останній твір Золя «Доктор Паскаль» з його двадцятитомної епопеї «Ругон-Маккари»¹⁰.

Щире захоплення М. Павлика творчістю Золя ми бачимо в чернетці телеграми, написаній ним з приводу сметрі «найліпшого француза й чоловіка, поборника світла й правди в літературі й житті, відродителя французького народу, невсипущого робітника, титана пера...»¹¹.

Ці глибокозмістовні слова якнайкраще виражають відношення Михайла Павлика до творчості видатного французького письменника Е. Золя.

⁷ «Переписка»..., т. IV, стор. 23.

⁸ Там же, т. III, стор. 78 (in spe — в надії).

⁹ Див. зб. «Творчість Івана Франка», вид-во АН УРСР, 1956, стаття М. Д. Бернштейна, стор. 96.

¹⁰ «Переписка»..., т. VII, стор. 339.

¹¹ В. Несен, «Телеграма в Париж», Зміна, 1958, № 8, стор. 11.

ПРОБЛЕМА ЖІНКИ В ТВОРАХ ЕВРІПІДА

І. Я. КОЗОВИК

Евріпід був великим майстром у зображенні жіночої душі. Для Піндара, Сократа і більшості його прибічників проблема жінки не існувала. В класичній літературі вперше це питання підняв Евріпід. З дев'ятнадцяти драм, які збереглися до наших днів, тринадцять названі жіночими іменами і у восьми з них головною дійовою особою є жінка. В «Іоні» жінка теж виконує головну роль і тільки п'ять драм можна вважати сучасними «чоловічими».

Евріпід на сцені показав жінок в їх повсякденному житті, прагнучи зобразити їх в різних обставинах.

В його творах жіночі образи представлені в таких різнобіжних відтінках в їх характеристиці, що чоловіки в порівнянні з ними залишаються далеко в тіні. «Дрібничкові вади» жіночого характеру прикували увагу Евріпіда, і він завжди вводив їх в сюжет своїх творів. Так, наприклад, Єлена відтинає і кладе в жертву на могилу сестри тільки маленький локон, а не косу, щоб не зіпсувати своєї краси; племінниця Електра («Орест» 128 наст.) не забуває на це звернути увагу, оскільки пустий характер Єлени дуже її обурює. В недолі жінки шукають полегшення в наріканнях («Андромаха» 93-5), взаємно себе очернюють (Фенікіянки 198—201); заздрісні («Андромаха» 621 наст.), підступні інтригантки (Єлена, Медея, Гекаба).

Евріпід часто зображав героїв з урахуванням своїх політичних поглядів і цілей. Під час Пелопоненської війни, з метою розпалювання ненависті до спартанців і підготовки зближення з персами, він перекручував міфологічне минуле спартанців, представляючи Мегелая боягузом, а його жінку Єлену — розпусницею. В «Троянках» він зобразив Єлену розпусницею, яка стала причиною всіх нещасть Троянської війни. Три роки пізніше ту ж саму Єлену в одноіменній трагедії Евріпід

зобразив уже ідеальною жінкою, а це тому, щоб задобрити спартанців, які розбили дощенту афінян у т. зв. Сіцилійській експедиції.

Поряд з негативними жіночими образами, які вражають своєю жорстокістю і аморальністю, Евріпід змальовує ідеально чисті жіночі образи. В «Ув'язненій Меланніпі» (фрагмент 6, 25 наст.) читаємо: «Чи можна однаково ганити всіх жінок, якщо є між ними одна погана... нема нічого гіршого від злої жінки, нічого кращого від доброї...».

Евріпід так чітко підкреслив ненормальність соціального становища жінки, що його можна вважати першим, хто порушив питання про жінку як члена суспільства. В своїх творах він показав, що життя афінської жінки не відповідало її здібностям, прагненням і почуттям. Він зобразив тонкість жіночих почуттів, терпеливість, здатність на самопожертви і навіть на героїзм. Евріпід першим яскраво показав відданість жінки дітям і чоловікові. В «Медеї» борються між собою жадоба помсти і материнська любов. Зрівноважена Алькмена ненавидить Ерісфея за те, що він переслідує її сина. Кмітеметра не прощає своєму чоловікові те, що він пожертвував життям її дочки. Андромаха погорджує жінкою, яка після смерті чоловіка може ще когось кохати. Евадна спалює себе на багатті, бо не може перенести загибелі чоловіка. Макарія жертвує своїм життям за братів і сестер, Іфігенія — за батьківщину і батька.

Ставлення Евріпіда до жінок суперечливе. Він визнавав заслуги жінок, часто підкреслював, що природа жінки нічим не поступається природі чоловіка, але сам ставився до них скептично і з недовір'ям. Евріпід, як ніхто з класичних авторів, приділив жіночій справі виняткове місце у своїх драмах. тим самим він допомагав жінкам в їх боротьбі з тим принизливим становищем, яке вони займали в той час в Афінах.

ЕЛЕМЕНТИ БОЖЕСТВЕННОСТІ І ОЛЮДНЕННЯ ЄЛЕНИ В «ІЛІАДІ» ТА «ОДІССЕЇ»

І. Я. КОЗОВИК

Єлена, старомінойське божество рослинності і пелопонеське божество родючості і світла, в пізніших переказах — дочка Зевса і Леди, жінка Тиндарея, сестра Діоскурів і Клітеместри, була найпопулярнішою героїнею в старогрецькому епосі.

В поезії античної грецької літератури знаходимо властиво два образи Єлени: один — гомерівський, який хоч і не є центральним в творі, але все ж є одним з найчарівніших образів Гомера; другий образ створений вже пізнішими поетами, риторами і вченими.

«Іліада» і «Одіссея» — твори двох різних епох; в кожній з цих поем знаходимо поруч з стародавніми описами і пізніші доповнення.

Згідно з Гомером, Єлена є дочкою Зевса (Од. IV, вірш 227, 569), сестрою Кастора і Полідевка (Іл. III, 237), матір'ю Герміони (Од. IV, 14), дружиною спартанського царя Менелая, пізніше Паріса, після його смерті — Деїфоба (Од. IV, 227). Під час відсутності чоловіка Єлени Менелая, Паріс прибув у Спарту і за допомогою богині Афродіти викрав Єлену разом з рабнями і скарбами (Іл. III, 174, Од. IV, 261), що й було безпосередньою причиною війни між греками і троянцями. Ця звичайна версія про викрадення Парісом Єлени, яка належить гомерівському епосу «Іліаді» та «Кіпріям», містить у своєму сюжетному плані такі риси, які характеризують відповідний історичний етап розвитку античного суспільства. Цариця зваблена чужоземним царевичем Парісом, за яку схрещують мечі і ламають списи ахейські і троянські князі-басилевси.

Образ Єлени увійшов у поезію рапсодів професіоналів, які художньо обробляли древні міфи, при цьому часто змінювали перекази як композиційно, так і ідеологічно шляхом свідомого або невольного їх переосмислювання.

В «Іліаді» помітна тенденція зобразити в образі Єлени любові «гідну» жінку з її «слабостями» і помилками.

З третьої пісні «Іліади» дізнаємось, що Елена, як жінка, дуже болюче переживає наслідки свого вчинку, але не знаходить в собі сили, щоб якимось змінити своє становище. Елена стала слухняною дружиною свого звабника.

За Гомером Елена, хоч була дочкою Зевса, але вона стоїть нижче небесної Афродіти, у всьому їй підкоряється.

В загальному Елена зображена Гомером не як богиня, а як людина: вона пішла за Парісом за потягом серця. В Трої її серце наповнюється тяжкою тугою, очі заливаються сльозами, коли вона згадує про свою батьківщину і дім (Іл. III, 140 і наст.).

Елена усвідомлює свою провину, жаліє і кається (Іл. XXIV, 762). Все це — фактори її олюднення. Елена докоряє богині Афродіті, що вона (Елена) змушена була піти до Трої через любов Афродіти до Паріса. Це свідчить про те, що авторові поеми була відома одна з версій фабули, яка зв'язувала викрадання Єлени з надприродним втручанням.

Відгуки про божественність Єлени можна вбачати в «Іліаді» (II, 590) в словах Менелая, який відправляється помститись за тугу і зітхання Єлени. Ці слова можна розглядати, як відгомін тих часів, коли Елена була викрадена не як звичайна жінка, а як богиня.

Пізніше поети в «Одіссеї» теж приписують Єлені божественні властивості. Доказом цього є ті місця з IV пісні «Одіссеї», де зображено гостинне прийняття Менелаєм і Еленою Телемаха. Їх розмови підкреслюють вищість Єлени, що в певній мірі переходить людські межі.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ПІСЕННОЇ ТВОРЧОСТІ ІЗ ПІСЕННОЮ ТВОРЧІСТЮ СУСІДНІХ НАРОДІВ

О. Ю. МЕЛЬНИК

Закарпаття — край надзвичайно багатий своєю народною пісенною творчістю, яка народжувалася на протязі багатьох століть, переходячи з уст в уста, відображаючи визначні події, думки і прагнення трудящих. Закарпатський фольклор завжди привертав увагу збирачів народного творіння. Історики, літературознавці і етнографи зібрали величезний матеріал про українську закарпатську народну пісню. Протягом ХІХ і першої половини ХХ ст. були надруковані збірки пісень Н. Нодя (Відень, 1851), Я. Головацького (Москва, 1878), Т. Де-Воллана (С-Петербург, 1885), А. Дешка (С-Петербург, 1867), М. Врабеля (Ужгород, 1890 та Будапешт, 1901), В. Гнатюка (Львів, 1900), Ф. Колесси (Ужгород, 1923, 1938), Д. Задора, Ю. Костюка та П. Милославського (Ужгород, 1944) та інших. Частину фольклорних записів знаходимо на сторінках журналів «Наш рідний край», «Пчілка», «Подкарпатська Русь», «Літературна неділя» та інші, що виходили на Закарпатті у 20-х і на початку 40-х років ХХ ст.

І. Франко, В. Гнатюк і Я. Головацький не тільки залишили нам наукові праці про місцевий фольклор, але й зробили цілком вірний висновок про те, що закарпатці — це невід'ємна частина українського народу. Грунтовне вивчення народної творчості Закарпаття почалося після возз'єднання його з Радянською Україною. Про це свідчить надрукування кількох цінних збірників: «Закарпатські народні пісні», які упорядкував і видав М. Кречко (Ужгород, 1959), коломийки, зібрані і упорядковані В. Піпашем-Косівським і, нарешті, збірник закарпатських народних пісень, що вийшов у видавництві АН УРСР в 1962 році.

В силу історичних умов народна творчість Закарпаття має свої особливості, вивчення яких дає можливість встановити, що, не дивлячись на багатівікове перебування цього краю у

складі Угорської, Австро-Угорської і Чехословацької держав, закарпатці зберегли історичну правду про події не лише місцевого характеру, але й про ті, що відбувалися в Росії, Україні, Угорщині та інших країнах. Специфіка Закарпаття, його стик з угорською, словацькою і румунською етнографічною групами — все це не могло не накласти певний відбиток на пісенну творчість Закарпаття. І тому не дивно, що ми зустрічаємо чимало закарпатських пісень з мелодіями або текстами, спільними для угорського, чеського і словацького фольклорів. В бібліотеці Московського університету зберігається збірник духовних і світських пісень колишньої Підкарпатської Русі із XVIII ст., в якому вміщено кілька пісень, мова яких є напівсловацькою. А в словацькому пісеннику, виданому Яном Колларом в Будапешті в 1834—35 рр., зустрічаємо одну з цих пісень в іншому варіанті. Подібні випадки зустрічаємо і в сучасних українських закарпатських народних піснях. Так, наприклад, мелодії «Чорні очка, як терен», «Перелаз, перелаз», «Ой на горі огонь горить» запозичені з чеських пісень, а «Співаночки мої» відома в чеському, словацькому і польському фольклорі. Спільну мелодію мають закарпатська пісня «Через поле широкее» і угорська «Széles mező», «Дала мені мати корову» і «Csak azt az egyet tudhatnám» та інші. Дуже цікавим є приклад спорідненості мелодій української народної пісні «Іхав козак за Дунай», яка була поширена на Закарпатті уже здавна, і угорської пісні «Kis madár dalol az ágon». З цього можна зробити висновок, що багато пісень, які попадали на Закарпаття від інших народів або були ними запозичені від закарпатців, виконувались часто з різними варіантами тексту чи навіть мелодії. В багатьох піснях до возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною ми помічаємо сліди впливів не тільки чеської та словацької, але й угорської мов. Наслідком історичних та економічних взаємозв'язків Закарпаття з сусідніми країнами є і спільність пісенних форм та інтонаційно-ритмічних елементів. Відомий дослідник угорської народної пісні Бейла Барток у праці «Наша народна музика і народна музика наших сусідів»¹, поділяє угорські народні пісні на «старі» і «новіші» і вказує на їх вплив на пісні сусідніх народів. Серед закарпатського пісенного фольклору мало зустрічаємо пісень, які були б створені під впливом «старих» угорських пісень, для яких характерний п'ятиступеневий лад — пентатоніка і чотирирядкова будова мелодії (з однаковою кількістю складів у

¹ Bãrtok Béla: «Népzeneék és a szomszéd népek népzeneje».

кожному), вільний ритм. Але все ж таки можна навести приклад, в якому відчувуються ознаки давньої пентатоніки.

2

Tempo giusto

Ой НЕ ЗА-ТО СПИ-ВА-Ю, ЖЕ Я СЯ ДОБ-

РЕ МА-Ю. ЛЕМ ЗА ТО СПИ-ВАЮ ЖЕ БИ-ДУ ЗМА-ГА-Ю.

На стародавнє походження закарпатської і угорської народної пісні вказує також побудова мелодій в середньовічних ладах, найчастіше в дорійському або еолійському, менше в міксолідійському і рідко у фрігійському. Видатний фольклорист Ф. Колесса про це говорить так: «До старшої верстви треба безперечно причислити мелодії, побудовані на середньовічних церковних ладах, головною ознакою котрих є те, що становище тоніки не є в них так ясно означене, як у новітніх мелодіях, зложених по октавній системі дурової чи мажорної скали... Получение квари з квінтою у різних комбінаціях дає в результаті цілий ряд середньовічних церковних ладів, уживаних в українських піснях давнішої верстви³.

Ось приклад пісні, складеної в найбільш поширеному в українських, а також словацьких і угорських піснях — дорійському ладі:

4

Allegretto

КО-ЛИН І-ШОВ ДО МИ-ЛО-Т, ТА БИ-ЛИ НА У ПРО-ГО-НИ

І ПИЯ-КУ МИ ПО-ЛА-МА-ЛИ, І ХО-ЛОШ-НИ ПО-БА-ЛІ-ЛИ.

Аналізуючи мелодійну будову закарпатських народних пісень, робимо висновок, що переважна більшість їх звучить у сучасному мажорному і мінорному ладах. І саме в цій групі

² Horváth Lajos: «Népünk dalai», стор. 88.

³ Ф. Колесса: «Народні пісні з південного Підкарпаття», Науковий збірник товариства «Просвіта», Ужгород, 1923, стор. 138.

⁴ Там же, стор. 16, приклад № 28.

пісень, особливо між мажорними мелодіями зустрічаємо такі, які відходять від українського типу і вказують на сліди чужих впливів, а саме: словацьких, чеських і так зв. «нових угорських народних пісень».

5

Moderato

Тро-пом ко-ли тро-пом го-ри тин-но-го-ком
 за-ла че-дів-чи-на за-тин е-де-на-ком

Типовим для угорської мелодики є затримання, так зв. «fermato», що часто зустрічається в закарпатських народних піснях. Спільною рисою словацького, угорського та закарпатського пісенного фольклору є також синкопований і пунктирний ритм та чотиричастинна будова мелодії, що надає куплетові «кільцевої» форми. Таким чином, схема куплету має різний вигляд:

ААВА; АВВА; АА₁ВА; АВВ₂А та інш.

6

Andante

A

Ой у лу-зі ка-ли-на, ка-ли-на, де-рес-

B

B₁

та-ла-ня лю-би-ти дів-чи-на то-ту на-ли-ну ні-тер-на-ли-

A

на-є, а-ме-ні-ся сер-це з-ка-ли-на-є

⁵ Записано мною в с. Перечин Закарпатської області.

⁶ Там же.

Цікаво відмітити, що дуже часто в закарпатських народних піснях і піснях вищезгаданих народів поширена така музично-поетична конструкція, в якій друга музична фраза будується на квінту від першої в секвенційному відношенні (деколи у зміненому виді). Третя фраза характерна розгортанням мелодії з певними змінами. Четверта — повторення першої фрази. Взірцем такої побудови можуть служити пісні «Чи чули ви, миле браття», «Серед села дичка» та інші.

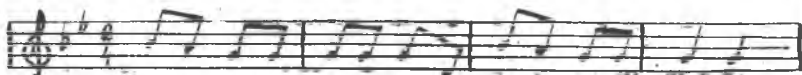
Найбільш поширеною музичною формою закарпатських народних пісень являється так звана «коломийка» — коротенька мелодія, текст якої має сталу ритмічну формулу: (8+6) + (8+6). Метрична схема коломийки така:

Прикладом коломийки може послужити така мелодія, яка за своєю структурою і ритмом є танцювального характеру.

7

Allegretto

Ой бі-ля-ва бі-ля-ви-но, бі-ля-ва, бі-ля-ва,

бу-де ма-ти ба-но-ва-ти, що ми тя не да-ла.

Коломийка є спеціальним українським витвором, що дуже подібна до коротеньких пісень інших народів і вражає своєю поетичністю, фантазією, легкістю і багатством тем.

Видатний фольклорист знавець угорської пісні Бейла Барток справедливо відмічає вплив закарпатської коломийки на угорську пісню пастухів, так зв. «kanasznóta» які, на його думку, зв'язані між собою давніми історичними вузлами.

Видатний дослідник Л. Горват теж допускає можливість впливу коломийки на угорську пісню пастухів. Він говорить, що кожної весни угорські пастухи гнали свиней в карпатські ліси пастися. Тут вони зустрічалися з своїми закарпат-

⁷ Записано мною в с. Колодне Тячівського р-ну Закарпатської області.

ськими колегами, навчилися від них багато мелодій, засвоїли ритми коломийок, які застосовували при створенні нових текстів або нових мелодій своїх пісень. Сама назва «коломийка» («kalatajka») зустрічається у словаків і угорців як назва різновидності танцювального жанру. Трактуючи коломийку не тільки як пісню, але і як танець, ми можемо сказати про її зв'язок з угорськими танцями пастухів *pásztorátás*», особливо з «гайду-танцем» — *hajdutánc*» — різновидністю воєнного танцю, музика якого і характер хореографії вказує на те, що він не може бути типічно угорським, а навпаки, був створений тільки під впливом якого-небудь сусіднього народу.

Ще одна деталь, яка вказує на взаємозв'язок закарпатських пісень з угорськими, чеськими і словацькими — це вживання на початку, всередині чи в кінці вставних слів, приспівок та вигуків: ейя-гой; гія-гой; ой дана, дана; гей; ой; шіді-ріді і т. д.

М. Кречко в передмові до зб. «Закарпатські народні пісні (Ужгород, 1959 р.) пише, що «ці вирази дійшли до нас після вікової шліфовки народом своїх пісень як емоційний згусток веселого настрою виконавця. Приписувати їм іншого значення не маємо ніякої підстави».

На нашу думку, це не цілком вірне твердження про вживання подібних вигуків тільки для підкреслення веселого настрою пісні. Багато є випадків, що на відому вже ту чи іншу мелодію народ складає новий текст і у випадку відсутності одного—двох складів вживає той чи інший вигук, вираз незалежно від характеру пісні. Наприклад, «На горі, на горі всі дзвони дзвонили», «Дубраво, дубраво», «Мамко моя, мамко» і т. д. — пісні, про які не можемо сказати, що вживання в них вигуків «гей-гой», «ейя-гой» та «гея-гой» вказує на їх веселий характер.

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРІВ АНТУАНА ДЕ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

Л. В. ВОЛОШИНА

Творчість класика французької літератури ХХ ст. Антуана де Сент-Екзюпері насичена значним ідейним і художнім багатством.

Його твори являють собою переплетення різних літературних жанрів. Лише перші дві книги «Південна пошта» (1929) і «Нічний політ» (1931) об'єднані сюжетною композицією. «Земля людей» (1939) і «Військовий пілот» (1942) написані в найбільш характерному для письменника жанрі філософсько-узагальненого нарису. Байку «Маленький принц» (1943) і незавершену «Цитадель» можна віднести до категорії алегоричних творів.

Сент-Екзюпері був не тільки талановитим письменником, а й одним з піонерів французької авіації. Але зображення професійного досвіду, суворих буднів пілотів було лише засобом, з допомогою якого письменник піднявся до висот філософського узагальнення.

Секрет привабливої сили творчості Сент-Екзюпері в своєрідності художнього стилю, в умінні втілити ідейний зміст великого гуманістичного накалу в поетичній формі, головна чарівність якої в рухові узагальнюючої думки.

Поетичність його прози є не тільки оболонкою, зовнішньою формою, а найістотнішим проявом світогляду письменника, всієї його ідейно-художньої концепції життя.

Внутрішня дія творів письменника — це усвідомлення змісту життя, людських цінностей.

Сент-Екзюпері використав незвичайну гнучкість і стилістичну пристосованість слова. Він вживає звичайні слова розмовної мови, відкриваючи між ними нові співвідношення. У контексті ці слова виявляють глибоку своєрідність значень, всі свої скриті можливості створювати образи. Наприклад,

таке конкретне слово як «лампа» набуває значень: «сімейне щастя», «пилність», «пастка», «внутрішнє світло». Незвичним змістом наповнюються слова: «дерево», «вода», «хліб», «зерно».

Мисленню письменника була властива здібність до синтезу, до узагальненого охоплення конкретних проявів реальної дійсності. Ця якість мислення знайшла своє відображення в стилі його художньої творчості, де думка і форма нерозривно пов'язані, бо кожний словесний образ знаходиться в прямій залежності від того, як автор сприймає навколишній світ. Творчому методу письменника характерне узагальнення, він уникає деталізації.

Письменник виражає свої філософські ідеї не стільки в прямій, відкритій формі, підпорядкованій суворим законом логіки, скільки в самій поетичній манері сприймати і бачити, яка кристалізується в цілому ряді слів — образів: *arrivoiser, lier, fonder; coeur, communauté, densité, don de soi, esprit, Etre, étendue, noeud, présence, trésor* і багато інших.

Це ключові слова всієї творчості Сент-Екзюпері. Значення їх заключається не в тому, які предмети і дії вони звичайно виражають, письменник наділяє їх символічним змістом, і вони стають категоріями його мислення. В цих словах — головна доля ідейного накалу. Автор, порушуючи принцип неповторності, безперестанку їх вживає і не може без них обійтись, тому що вони визначають одну з самих істотних сторін його творчого методу. Ці ключові слова переходять з одного твору в інший, часто розширюючи своє значення. Як категорії мислення письменника вони стають ударним центром фрази, одним таким конденсованим словом-образом підводиться підсумок довгих роздумів. Ключові слова таять у собі цілий «скритий світ» («*Univers latent*»), без проникнення в який не можна зрозуміти творчість Сент-Екзюпері.

На жаль, ці слова не завжди вдається повністю донести в перекладі. Боячись незвичних словосполучень, перекладачі обходять ці слова, і щось дуже істотне втрачається в тексті.

Людина — головна тема творчості письменника, центр його художнього мислення. Приділяючи вирішальне значення в розвитку людини і її творчій діяльності духовному життю, Сент-Екзюпері розрізняє в своїй філософській концепції поняття «дух» і «розум». Така на перший погляд ідеалістична концепція носить у творчості письменника гуманістичний характер. Це протиставлення «духу» і «розуму» в творчості письменника відбувається тому, що в своє поняття «дух» він включає велику долю сердечності. Як уже відмічали радянські критики, в цій концепції немає нічого ірраціонального.

Зміст поняття «дух» повністю розкривається при розгляді його в усій системі ключових слів. Сент-Екзюпері зовсім не заперечує завоювань розуму і досягнень науки і техніки, що характерно для представників інтуїтивізму і інших ідеалістичних течій буржуазної філософії ХХ століття. Навпаки, він одним з перших поетично відобразив на сторінках своїх книг літак; чудесний винахід нашої епохи, що дав людині крила і націлив її на підкорення космічного простору. Антуан де Сент-Екзюпері — противник сухої розсудочності, позбавленої людської теплоти, розсудочності, давліючої над суспільною думкою в світі, підкореному законам бізнесу. Основною якістю «духу» у письменника є здібність любити все людське, і таким чином, поняття «дух» виступає синонімом «серця».

Як знайти людині вихід з морального тупіку, в який завів її світ користолюбства? Єдина надія і опора письменника — серце людське. В цьому ідейному підсумку переплітаються сила і слабкість філософської концепції Сент-Екзюпері. Сила в тій великій душевній теплоті і людяності, яка освітлює всю творчість письменника і робить її близькою і зрозумілою радянському читачеві. Слабкість в тому, що Сент-Екзюпері, обходячи соціальні проблеми, як і більшість письменників ХХ століття, обирає шлях морального самовдосконалення, шлях безплідний в умовах експлуататорського суспільства.

СИСТЕМА БІНАРНИХ ОПОЗИЦІЙ В ГРАМАТИЧНІЙ СТРУКТУРІ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

С. П. БУКАВИН

1. Мова в цілому є система взаємодіючих та взаємозв'язаних підсистем. Мовні опозиції, наявність яких з часів Трубецького ніким не заперечується в фонології, мають місце також на інших мовних рівнях, зокрема, на морфологічному та синтаксичному. В передмові до російського перекладу книги Трубецького «Основы фонологии» вказується, що «...логическая классификация противопоставлений (оппозиций) в принципе приложима не только к фонологии, но и к другим областям языковой структуры»¹.

2. В даній доповіді автор намагається показати, що системність мови, система граматичних категорій побудовані на контрастах, на внутрісистемних та міжсистемних опозиціях. Головна увага приділяється привативній опозиції на морфологічному та, зокрема, синтаксичному рівні.

3. Граматична категорія як система — це сукупність декількох (щонайменше двох) однорідних підсистем (підсистем одного парадигматичного ряду) з протилежним значенням. Між підсистемами граматичної категорії існує антонімічний зв'язок (опозиція). Так, система граматичного роду в німецькій мові представлена трьома однорідними, але протилежними підсистемами: чоловічий — жіночий — середній рід. Категорія дієслівного стану охоплює в німецькій мові три дієслівні стани: актив, пасив та статив, які утворюють трихотомічну систему опозиції. Просте речення в залежності від мети висловлювання (комунікативної установки) розподіляється на розповідне, питальне, наказове; тобто в простому реченні в залежності від комунікативної установки констатуємо трихотомічну опозицію: повідомлення — спонування — питання.

¹ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М. 1960, стор. 5.

Таким чином, вираження декількох однорідних, але протилежних відношень, тобто відношень, між якими існує антонімічний зв'язок (опозиція), є головною ознакою граматичного значення.

4. В лінгвістичній науці, зокрема в фонології, відомі різні типи опозицій. Тип опозиції визначається характером, природою її членів, а також їх співвідношенням. Серед різних типів опозицій найважливішою є привативна опозиція, суть якої полягає в асиметричній бінарності. Перший член привативної опозиції є прикметоносним, а це означає — семантично специфікованим. Другий член — безприкметний, в ньому відсутня семантична специфікація. Якщо символічно позначити перший член опозиції (прикметоносний) символом В, а другий (безприкметний) — символом А, то відношення між ними виражається В:А, причому $V = a + v$, де «а» є А, а «v» є якісною специфікацією (тим плюсом, який володіє В і який відсутній в А). Інваріантні значення неспеціалізованого члена опозиції зв'язані з параграматичними та синтагматичними відношеннями, вони реалізуються в парадигматичному та синтагматичному планах. Через це привативні опозиції особливо розповсюджені на синтаксичному рівні, де чітко виступають парадигматичні та синтагматичні відношення, хоч констатуємо їх також і на морфологічному рівні.

На морфологічному рівні протиставлення по лінії роду в системі *nomen agentis* (*die Lehrer—die Lehrerinnen*) носить привативний характер. Перший член (*die Lehrer*) може відноситись до осіб чоловічого та жіночого роду, що дає право розглядати форму *die Lehrer* безприкметним членом, а форму *die Lehrerinnen*, яка відноситься виключно до осіб жіночого роду, прикметоносним членом опозиції.

Привативні опозиції на синтаксичному рівні. В системі німецького пасиву констатуємо протиставлення до двох ліній: а) одночленна пасивна конструкція: дво-, тричленна пасивна конструкція, основою якого служить наявність чи відсутність смислово повноцінного підмета в реченні; б) одночленна (безагентна) та двочленна пасивна конструкція: тричленна пасивна конструкція, в основі якої лежить наявність чи відсутність граматично вираженого агента. Одночленні пасивні конструкції обмежені семантичною специфікацією, яка полягає в тому, що у висловленні вони висувають процес дії на передній план, ці конструкції ніколи не виражають відношення дії до підмета, бо смислово повноцінний підмет в них відсутній.

Дво- і тричленні пасивні конструкції семантичною специфікацією не характеризуються, тому що у висловленні можуть висувати на передній план як об'єкт, який підлягає процесу, виражаючи при цьому відношення цього процесу до підмета (Auch dieser Posten wurde zurückgezogen), так і сам процес, відношення якого до підмета залишається невираженим (Hier wird offen und harmlos Krieg geführt und geliebt).

Протиставлення — одночленний пасив: дво- і тричленний пасив носить привативний характер, одночленний пасив є спеціалізованим, а дво- та тричленний — неспеціалізованим членом опозиції. В опозиції одночленний (безагентний) та дво-членний пасив: тричленний пасив прикетноносним є другий член, безприкетним — перший член опозиції.

На асиметричній бінарності побудована опозиція пасив: ставив. Конструкція werden + Partizip II (пасив) обмежується семантикою процесуальності, що дає можливість трактувати її семантично специфікованою. Конструкція sein + Partizip II (ставив) потенціально багатозначна: вона охоплює свою семантикою як значення стану, так і значення завершеності процесу в залежності від характеру синтагматичного плану. Отже, в опозиції пасив: ставив перший член є прикетноносним, другий — безприкетним членом опозиції. Цим пояснюється, що конструкція з sein як неспеціалізований член опозиції може в окремих випадках заступати конструкцію з werden, але ніколи навпаки.

Привативні опозиції констатуємо далі в системі дієслівних часів між підсистемами презенс (безприкетний член): футурум (прикетноносний член) та презенс (безприкетний член): претеріт (прикетноносний член); в системі дієслівного способу — дійсний спосіб (безприкетний член); наказовий спосіб (прикетноносний член); в системі граматичного числа — одинна (безприкетний член); множина (прикетноносний член) і т. д.

5. Аналіз граматичних систем при допомозі бінарних опозицій дозволяє точніше визначити зміст відповідних граматичних категорій, виявити ці інваріантні значення, які розрізняють підсистеми в середині відповідної граматичної системи, об'єктивно пояснити взаємодію та взаємообумовленість граматичних підсистем.

ДВОМОВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ І БОРОТЬБА ЗА КУЛЬТУРУ РІДНОЇ МОВИ

О. М. ШЛЯХОВ

1. Серед основних, найбільш актуальних проблем радянського мовознавства теми розвитку і взаємозбагачення мов народів СРСР, двомовності соціалістичних націй і культури рідної мови привертають увагу не лише лінгвістів, але й філософів, істориків, літераторів і представників інших галузей науки.

2. Високі темпи і масштаби комуністичного будівництва, успішно здійснюваного радянським народом, зокрема спорудження потужних гідротехнічних і енергетичних систем, що виходить за межі можливостей однієї, окремо взятої республіки, вимагають найтісніших міжреспубліканських зв'язків, взаємної матеріальної допомоги, обміну професійними кадрами. А це в свою чергу викликає значні міграції населення, сприяє розширенню взаємного єднання народів Радянського Союзу.

3. Економічна, політична і культурна єдність радянських людей різних національностей створює умови для формування нової історичної спільності, більш високої і широкої за характером суспільних відносин, ніж народність і нація. Ця нова історична спільність, що об'єднує в собі кращі традиції всіх народів СРСР, має назву *радянський народ*.

4. Об'єктивний процес економічного розвитку викликає потребу володіти, поряд з своєю рідною мовою, єдиною спільною мовою, зрозумілою для всіх націй і народностей нашої Батьківщини. Такою мовою міжнаціонального спілкування стала мова великого російського народу. Вона стала другою рідною мовою для інтелігенції всього радянського народу.

5. Процес добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови має позитивне значення для кожної нації і народності; постійне використання другої мови як засобу спілкування в межах республіки приводить до двомовності даного народу. Вже сьогодні двомовність становить собою

одне з найхарактерніших явищ мовного життя неруських народів нашої країни.

6. Двомовність української нації — закономірне явище соціалістичної дійсності. Між українською і російською мовами відбувається позитивний процес взаємозбагачення і удосконалення обох мов. Російська мова поповнила свій словниковий склад такою, наприклад, українською лексикою, як парубок, хлопцы, девчата, хата, хлебороб, назвами українських страв і т. п. Під впливом української акцентуації набуває літературних норм в російській мові наголос деяких слів (український — украинский). Українська мова також безперервно збагачується за рахунок різних елементів російської мови, зокрема термінологічної лексики, специфічних словосполучень тощо. Через посередництво російської мови вона запозичила багато інтернаціональної лексики, слів іншомовного походження.

Таке взаємне збагачення і зближення обох споріднених мов відбувається повсякчасно і диктується потребами співжиття соціалістичних націй. Національна самобутність мов при цьому повністю зберігається.

7. Паралельне функціонування української і російської мов іноді через байдужість або недосвідченість окремих мовознавців, приводить до порушення природної закономірності у розвитку цих мов.

Розмовна українська літературна мова засмічується невмотивованим вживанням фонетично українізованої російської лексики (одіяло, воротник, минута, участувати, міроприємство, пожалуйста), порушенням норм наголосу (найчастіше у таких словах, як новий, прости́й, ім'я, одина́дцять, чо́тирна́дцять). Досить часто помилки трапляються при невдалому перекладі російських словосполучень: принима́ть участие — брати (а не прийма́ти) участь; броса́ться в глаза — впа́дати в око (а не кида́тись у ві́чі), заклю́чить догово́р — укла́сти (а не заклю́чити) догово́р; счита́ть долго́м — вважа́ти (а не рахува́ти) за обов'язок і т. д.

8. Боротьба за чистоту, за культуру рідної мови повинна проходити шляхом досконалого оволодіння обома спорідненими мовами — українською і російською.

Висока мовна культура полягає насамперед в умілому використанні лексичних і фразеологічних багатств національної мови, у бездоганному дотриманні граматичних та орфоепічних норм літературної мови.

Мова стає справжнім дійовим засобом комуністичного виховання, коли вона характеризується такими основними якостями: чистотою, ясністю, короткістю, доречністю і красою.

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАКТУВАННЯ НІМЕЦЬКОГО МОВОЗНАВЦЯ ГЕРМАНА ПАУЛЯ

(На основі праці Г. Пауля «Prinzipien der Sprachgeschichte»)

Р. В. МОРОЗ

1. Одним з основних питань мовознавства є проблема предмету — природа та суть мови. Як відомо, природа мови дуже складна і тому вона є предметом вивчення різних наук. Суть мови в розумінні психолога буде відрізнятися від суті мови в розумінні лінгвіста. Навіть в межах мовознавства суть і природа мови розуміється по-різному, залежно від того, до якої лінгвістичної школи належить дослідник.

2. Нам хочеться дослідити і показати, як розумів суть та природу мови відомий німецький мовознавець і германіст Герман Пауль (1846—1921). Г. Пауль належав до молодогограматичного напрямку, який виник в Німеччині в 70-х роках 19 ст. Молодограматики відіграли в історії мовознавства позитивну роль. Основні теоретичні положення молодогограматиків викладені в праці Г. Пауля «Принципи історії мови» (I вид. — 1880).

3. В питанні про завдання та методи лінгвістичного дослідження Г. Пауль виходить з принципу історизму. Він вважає, що мова, як і інший витвір людської культури, є предметом історичного дослідження. Але Пауль не заперечує описового мовознавства і необхідності описувати окремий стан мови.

4. Як же розуміє Пауль суть мови? «Справжнім об'єктом для мовознавця, — пише Пауль, — є всі прояви мовної діяльності у всіх індивідів в їх взаємодії одне з одним»¹. Але Пауль гадає, що всі прояви мовної діяльності виходять з темної сфери підсвідомого в душі людини. Тут знаходяться усі мовні засоби людини. Ці мовні засоби являють собою дуже складні

¹ Н. Paul «Prinzipien der Sprachgeschichte» 4. Aufl. 1909, S. 24.

психічні утворення, вони складаються з різних груп уявлень. Організм груп уявлень, який відноситься до мови, у кожного індивіда розвивається своєрідно і в кожного з них має свою особливу форму. «Безконечна мінливість мови...», — пише Пауль, — обумовлена фактом безконечної мінливості і своєрідності кожного окремого організму... Описані психічні організми є дійсними носіями історичного розвитку»².

5. Психічний мовний організм, за Паулем, являє собою складну сітку акустичних, моторних, мовних уявлень, які відклались в пам'яті почутого і вимовленого. Акустичні і моторні уявлення асоціюються одне з одним, а також з уявленнями предметів, синтаксичних зв'язків. В цю сітку включаються відмінки, часи, особи, словотворчі елементи і т. д. Пауль вважає, що завдання мовознавців — вивчати не вимовлені і почуті факти мови, бо це лише «абстракції», а «психічні організми». Але тому, що ці «психічні організми» знаходяться в сфері підсвідомого, то їх вивчення, пов'язане з великими труднощами. Безпосереднє спостереження тут взагалі неможливе. «Психічний організм» можна виявити і дослідити лише по його проявах, в окремому акті мовної діяльності, тобто тоді, коли він вступає в поле свідомості. За допомогою умовиводів можна одержати уявлення про сукупність ідей в сфері підсвідомого. Таким способом, вважає Пауль, треба б було вивчати кожний окремий індивідуум, а результати дослідження співставити. Але в дійсності задовольняються багато меншим: на основі матеріалу, одержаного при вивченні мови декількох осіб, виводять середню величину «мовний узус» (Sprachusus).

6. Чим же викликані зміни мови, на думку Пауля? «Причиною зміни мовного узусу, — пише він, — є не що інше, як звичайна мовна діяльність»³. Конкретно мислить собі Пауль ці зміни мовного узусу так: мовна діяльність визначається мовним узусом, але не цілком, він допускає якусь долю індивідуальної свободи. Ця індивідуальна свобода проявляється і впливає, в свою чергу, на психічний організм і того, що говорить і його співбесідника. В окремих організмах виникають відхилення від узусу. Зміна мовного узусу має місце тоді, коли ці відхилення в окремих організмах мають однаковий характер. Але дуже часто відхилення мають різний напрямок і тоді зміна узусу не настає.

² Н. Paul «Prinzipien der Sprachgeschichte» 4. Aufl. 1909, S. 27.

³ Н. Paul «Prinzipien der Sprachgeschichte» 4. Aufl. 1909, S. 32.

7. Отже, теоретичну концепцію Г. Пауля можна було б стисло виразити так:

а) До вивчення мови, як предмету дослідження, Пауль підходить з позицій діячності. Але він не протиставляє синхронічного мовознавства діячності, як це робив, скажімо, Ф. де Соссюр. Пауль правильно розуміє співвідношення синхронії і діячності. Він вважає, що деякі факти діячності взагалі неможливо виключити з синхронічної лінгвістики (напр., різниця форм продуктивних і непродуктивних). Ці погляди були підхоплені і розвинуті вченими Празького гуртка Н. Трубецької, Р. Якобсон та ін.). Питання синхронії та діячності актуальні в радянському мовознавстві в наш час, особливо після дискусії 1957 р. про співвідношення синхронного аналізу та історичного дослідження мови.

б) Суть мови Пауль розуміє як сітку потенціальних мовних уявлень («Психічний організм мовних уявлень»). Пауль розуміє, що мова, як засіб спілкування, не є явищем чисто психічним. Але в співвідношенні фізичної і психічної сторін мови він надає перевагу психічній: «Психологічний елемент є найбільш суттєвим фактором у всякому розвитку культури..., а психологія є найважливішим фундаментом всякої науки про культуру...»⁴. В цьому полягає психологізм Пауля. Психологізм Пауля викликаний його нерозумінням різниці між мовознавством і психологією мови.

в) Пауль розрізняє окремі акти мовлення «індивідуальна мовна діяльність» і мову «мовний узус» (Sprachusus). В поняття мовного узусу Пауль вкладає поняття загальнонародного, загальноприйняту норму вжитку. Основним питанням, навколо якого концентрується все вчення про принципи історії мови, на думку Пауля, якраз і є співвідношення «мовного узусу» і індивідуальної мовної діяльності. Отже, не можна говорити, що Пауль не признавав реального існування мови, як суспільного явища, як це йому закидають деякі дослідники⁵. Але в співвідношенні двох сторін мови, соціальної і індивідуальної, він дає перевагу індивідуальній. В цьому індивідуалізм Пауля, в поглядах на суть мови. Він пише: «Ми повинні розрізнити власне стільки мов, скільки існує

⁴ Н. Paul «Prinzipien der Sprachgeschichte» 4. Aufl. 1909, S. 6.

⁵ Див. Б. Кобилянський «Короткий огляд історії мовознавства» К. 1964, стор. 74; С. Кацнельсон «Вступительная статья к кн. Г. Пауля «Принципы истории языка» Изд. иностр. л-ры, М. 1960.

індивідуумів. Кожний індивідуум має свою власну мову і кожна з цих мов має свою власну історію...»⁶.

г) Зміна мови є, за Паулем, загальним підсумком цілого ряду окремих відхилень в окремих організамах при умові, що ці відхилення мають однаковий напрямок. Але така умова може і не настати. Процес розвитку мови у Пауля — це хаотичний процес коливань, які то нейтралізуються, то співпадають в одному напрямку і зрушують загальноприйнятую норму — «мовний узус». В самому узусі Пауль не бачить нічого тенденційного, спрямованого до якоїсь мети.

Така оцінка мовних змін пояснюється станом мовознавства того часу і, зокрема, атомістичним підходом молододограматиків до явищ мови. Пауль, як і всі представники молододограматичної школи, розумів розвиток мови не як розвиток системи. Він вважав, що кожне явище мови має власну історію, незалежну від історії інших явищ. Не розуміючи мови як системи, Пауль не міг зробити висновків про те, що причини змін мови криються, головним чином, в самій системі, в синхронічному стані мови⁷.

8. Отже, в теоретичних поглядах Г. Пауля є багато позитивних моментів, але в цілому його погляди на мову та її суть невірні. Для них характерні психологізм, суб'єктивізм та атомізм. Пауль був далекий від розуміння, що суть мови та її закони розвитку можна зрозуміти правильно лише в тому випадку, якщо вивчати її у нерозривному зв'язку з історією суспільства, з історією народу, якому належить ця мова:

⁶ Н. Paul «Prinzipien der Sprachgeschichte» 4. Aufl. 1909, S. 37.

⁷ Див. Гухман М. М. «Понятие системы в синхронии и диахронии» В. Я. № 4 1962, стор. 35.

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ СЛОВА П Р А В Д А В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В. Т. ПОЛЄК

Праслов'янське слово **правда** відоме всім слов'янським мовам (рос. правда, білор. прауда, болгарське правда, польське prawda, чеське pravda). Воно утворене від прикметника правъ — «правильний» за допомогою суфікса -ъда-. Вже у давньоруській мові дана лексема була багатозначною (І. І. Срезневський наводить 22 різні значення. Див. також М. Н. Брицын. Из истории восточнославянской лексики, К., 1964, с. 83—90). На думку І. І. Срезневського і А. Мейє, первісно це слово виступало у значенні «істина», «справедливість». Дослідник «Руської правди» П. М. Мрочек-Дроздовський також думає, що саме термінологічний, юридичний «смісл слова, будучи найдавнішим, був первісним, прямим». Ця думка підтверджується матеріалами законодавчих пам'яток Київської Русі, а також — чеськими (Суд Любуші) і південнослов'янськими (Винодольський і Полицький статути).

У давньоукраїнській мові слово **правда** також було багатозначним. В юридичних пам'ятках воно могло виступати у значенні «закон»: «Аже вчиниться пеня гостю въ Литвь Псковському коньчатъ по Великого князя правдъ и по цьлованію; аже вчиниться пеня нашымъ или Литвину, или Полочанину, или Витъблянномъ, или Смолняномъ въ Пскове, кончати по Псковской правде и целованію...» (XV ст., Гол. 55).

Дане слово могло також передавати поняття «договір», «умови договору»: «а што той грамоте писано тую жь **правду** литовьскимъ княземъ держати...» (XIV ст., Роз. 7).

Як і в документах Київської Русі, у юридичних давньоукраїнських пам'ятках слово **правда** вживалося у значенні «суд» «...елижъ бы первой от пана, который кривду вчиниль, **правда** пожадана была...» (XV ст., ЗА 10).

Часто у законодавчих актах лексема **правда** виступала з семантикою «присяга»: «Се язъ Федоръ Данильевичъ съ братомъ своимъ Михайломъ дала есво **правду** нашему великому королю...» (XIV ст., Роз. 30): «...и ты намъ передъ тыми нашими послы **правьду** свою далъ со всеми князи...» (XV ст., ЛМ, 453); «...князь же велький Ягаило переступивъ свои шлюбъ и **правду**...» (XV ст., ПСРЛ, т. 17, с. 197, в іншому списку — присягу).

У дальшій своїй історії слово **правда** втрачає всі юридичні значення і вживається в етимологічному — «істина», «справедливість», «добродіяння». Втрата термінологічного значення пояснюється появою нового слова **право**, що більш відповідало новим **правним** нормам. Наведемо приклади: «Судъ для грунтовнейшого виведованя **правды** (істини) допустилъ Степановъ.. абы ехалъ...» (XVII ст., Е. Тим, т. I, с. 380); «одны багатеють люде **правдовъ**..., а другыи кривдовъ...» (XVII ст., Е. Тим., т. I, с. 352). «Синоніма славеноросская» пояснює слово **правда** як «істинна», а Памва Беринда у своєму «Лексиконі» дає відповідник — «справедливость».

Починаючи з XVI ст. можна спостерігати використання слова **правда** як модальне слово, що дорівнює «дійсно»: «И они рекли передъ нами: **правда**, знаемъ ся къ тому, ижъ есмо стали винни...» (XVI ст., Метрика, 45); «**Правда**, тое ест... же ми втройзе бика Головенкова з левади взяли...» (XVII ст., Е. Тим., т. I, ст. 352).

У сучасній українській літературній мові слово **правда** виступає у значенні «істина» або як модальне слово із змістом «дійсно». В історико-юридичній літературі «**правда**» функціонує з термінологічним значенням. Середньовічні збірки законів народів Західної Європи, як-от: *Lex Angliorum*, *Lex Baiuvariorum*, *Lex Saxonum*, *Lex Salica*, тощо перекладаються не сучасним терміном **право**, кодекс законів, а давнім юридичним терміном «**правда**»: «Правда Англійська, Правда Баварська, Правда Саксонська, Правда Салічна тощо (пор. «Руська Правда»). У цьому ж значенні дане слово використав на поч. XIX ст. декабрист Пестель, назвавши свій проект нової конституції «Руською Правдою» (т. Зв. «Правда» Пестеля). З стилістичних міркувань цей іменник виступає з архаїчним змістом в історико-художній літературі, напр., в історичному романі С. Скляренка «Святослав» («...вчинить суд по закону, по **правді**...», стор. 41).

ОБРАЗ В. И. ЛЕНИНА В ПОЭЗИИ Д. БЕДНОГО

Н. А. ВОЙТКО

Одной дороги с Лениным
Я с давних пор держусь

Д. Бедный.

Русские советские поэты в период гражданской войны и особенно в двадцатые годы создали ряд произведений, в которых стремились запечатлеть образ великого вождя социалистической революции В. И. Ленина. Было написано множество стихотворений о Ленине. Некоторые из них не выдержали проверки временем и ныне забыты. В те годы о Ленине писали: В. Александровский, В. Брюсов, А. Безыменский, В. Маяковский, А. Жаров, Н. Полетаев, В. Кириллов, М. Герасимов, А. Дорогайченко, В. Инбер, С. Есенин, С. Городецкий, Н. Тихонов, И. Ионов, В. Казин, И. Филипченко, Е. Нечаев, И. Садофьев, М. Зенкевич, П. Радимов, Н. Сафронов, С. Третьяков, Р. Ивнев и др. Центральное место среди произведений, посвященных гению революции, принадлежит очерку А. М. Горького «В. И. Ленин» (1924) и поэме В. В. Маяковского «Владимир Ильич Ленин» (1924). Ленину посвятил ряд волнующих стихотворений Демьян Бедный.

Товарищеская связь между В. И. Лениным и Д. Бедным установилась задолго до Великого Октября. В. И. Ленин высоко ценил политически острые басни Д. Бедного¹, «характеризовал его произведения, как весьма остроумные, прекрасно написанные, меткие, бьющие в цель»². «...Оно (т. е. творчество Д. Бедного) действительно пролетарское творчество, оно близко рабочей массе, которая его прекрасно должна понимать»³).

¹ См. Сборник «Из эпохи «Звезды» и «Правды» 1911–1914 гг.», выпуск III, Гиз, М.-Л., 1924, стр. 183.

В. И. Ленин, Соч., изд. 4-ое, т. 35, стр. 66.

² В. Бонч-Бруевич, «Ленин о поэзии», журнал «На литературном посту», 1931, № 4, стр. 5.

³ В. Бонч-Бруевич, «Ленин о поэзии», журнал «На литературном посту», 1931, № 4, стр. 6.

Большой интерес представляет переписка Д. Бедного и В. И. Ленина в 1912—1913 гг. Первое письмо В. И. Ленину Д. Бедный написал 15 ноября (ст. ст.) 1912 г. В. И. Ленин ответил поэту письмом от 22 ноября (ст. ст.) 1912 г., в котором спрашивал о работе редакции газеты «Правда», о противниках «Правды», о «Луче»...⁴). Ранее 12 февраля (ст. ст.) 1913 г. Ленин направил Д. Бедному письмо, в котором указывал на необходимость «коллегиально-марксистских» способов действий в работе редакции «Правды»⁵). 12 февраля (ст. ст.) 1913 г. Д. Бедный писал В. И. Ленину о подготовке реорганизации работы редакции «Правды»⁶). 23 апреля (ст. ст.) 1913 г. в письме Д. Бедный информировал В. И. Ленина о работе «Правды». «... Ильич! Говорят, Вы — «хороший мужик». Это очень хорошо: мужик. И я вот — мужик. И чертовски хотелось бы Вас повидать. Наверное, Вы простой, сердечный, общительный. И я не покажусь Вам тяжелым, грубым»⁷). 27 мая 1913 г. Ленин писал в редакцию «Правды»: «Насчет Демьяна Бедного продолжаю *быть за*»⁸). Письма В. И. Ленина к Д. Бедному оказали влияние на партийно-политическое направление поэзии Д. Бедного.

Впервые стихи о Ленине встречаем в повести Д. Бедного «Про землю, про волю, про рабочую долю» (1917)⁹). В годы гражданской войны Д. Бедный посвятил В. И. Ленину стихотворения «Вождю» (1918), «Земля! Земля!» (1919), «Рабочий привет» (1920), вспоминает о Ленине в стихотворениях «Под Казанью» (1918), «Правда-матка» (1919) и др. Впечатления простого крестьянина-бедняка о встрече с Лениным нашли отражение в стихотворной повести «Рабоче-крестьянская власть. Отчет деда Софрона о съезде Советов в конце 1919 года» (1919). О беспримерном героическом подвиге Ленина и партии большевиков, о самоотверженной борьбе за дело рабочего класса, об огромных трудностях на пути к победе писал поэт в стихотворении «Вождю». В стихотворении «Рабочий привет» Ленин представлен как великий капитан, умело и уверенно ведущий корабль социалистической революции «среди стихий враждебных». В 20-е годы Д. Бедный посвятил

⁴ «Исторический архив», 1960, № 2, стр. 6.

⁵ В. И. Ленин, Пол. Собр. Соч., изд. 5-ое, стр. 405 и 588.

⁶ В. Т. Логинов, «Ленин и «Правда» 1912—1914 годов», ГИПЛ, М., 1962, стр. 113.

⁷ Цит. по статье: А. Прялков «Певец революции», Сб. «День поэзии», М., «Сов. писатель», 1963, стр. 248.

⁸ В. И. Ленин, Соч., изд. 4-ое, т. 35, стр. 68.

⁹ Д. Бедный, Собр. Соч. в пяти томах, ГИХЛ, М., 1953—1954, т. I, стр. 433, 434.

В. И. Ленину 16 стихотворений¹⁰). Наиболее популярными стихотворениями о Ленине являются: «В тумане», «Любимому», «Ленинскому набору», «Снежинки», «Факел», «Оправданная», «Никто не знал...», «Живой образ Ильича» и др. Поэт разносторонне показал образ вождя. Ленин — капитан, ведущий в непогоду, в тумане, неизведанными путями корабль — Советскую страну к социализму («В тумане», 1921), Ленин — великий труженик («Разве я не прав?», 1922), Ленин — освободитель угнетенных масс («Факел», 1925), Ленин — величайший революционер («Оправданная», 1926; «Никто не знал...», 1927). Д. Бедный сумел передать глубокую скорбь народа по поводу безвременной кончины В. И. Ленина в задушевном стихотворении «Снежинки»:

Забуду ли народный плач у Горок,
И проводы вождя, и скорбь, и жуть,
И тысячи лаптишек и опорок,
За Лениным утапывавших путь!¹¹).

Д. Бедный перевел на русский язык и литературно обработал узбекские устно-поэтические народные легенды о В. И. Ленине, превратив их в поэмы «Счастье земли» (1929) и «За горами» (1929). Эти произведения — горячее слово народа и поэта о величии Ленина, о его героической жизни, о бессмертии его учения, которое указывает путь угнетенным к свободе, к счастью. Д. Бедный перевел на русский язык и литературно обработал ойротскую (горноалтайскую) устно-поэтическую народную песню-легенду «Зажглась золотая заря» (1937) и армянскую народную песню «Парень Хачо» (1937). Обе песни посвящены В. И. Ленину. В ойротской легенде образ Ленина представлен в героико-романтическом плане: народ рисует величие и могущество Ленина — богатыря, героического защитника и освободителя угнетенного народа.

В своих произведениях 30—40-х гг. Д. Бедный нередко обращался к образу В. И. Ленина («В защиту басни», 1936; «Правда», 1937; «Ленин с нами», 1944 и др.). Поэт утверждает непреходящее значение Ленина:

Живое ленинское слово
Звучит сегодня, как вчера¹²).

Произведения Д. Бедного, посвященные В. И. Ленину, ценны как одна из первых попыток в русской советской поэзии создать живой образ великого вождя пролетариата.

¹⁰ Произведения Д. Бедного, посвященные В. И. Ленину, вошли в сборник «О любимом», ГИЗ, М.-Л., 1926; 2-ое издание в 1928 г.

¹¹ Д. Бедный, Собр. Соч. в пяти томах, т. 3, стр. 208.

¹² Д. Бедный, Собр. Соч. в пяти томах, т. 5, стр. 180.

ЭПОС ДЕМЬЯНА БЕДНОГО ПЕРИОДА ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

Н. А. ВОЙТКО

Судьбою нам дано лишь два исхода:
Иль победить, иль честно пасть в бою.

Д. Бедный.

В поэзии Д. Бедного периода гражданской войны отразилась великая историческая борьба трудящихся нашей страны против многочисленных классовых врагов. Сам поэт рассматривал свое художественное творчество как выполнение революционно-коммунистического долга перед народом. Он писал: «...приятнее, полезнее и почетнее своими стихами участвовать в революции, нежели писать стихи о революции. Участвовать в революции — это значит: выполнять любое задание революции, не брезгуя никакой темой и формой, варясь, так сказать, в творческом соку революционной жизни, шагая нога в ногу рядом со своим читателем, революционным пролетариатом и крестьянином, а не пребывая от него на дальнем расстоянии, «на горе», «у алтаря»¹).

Своим творчеством Д. Бедный дал высокий пример служения великому делу — социалистической революции. Боевую поэзию Д. Бедного В. И. Ленин назвал «его революционной работой».

Из эпических произведений Д. Бедного 1918—1920 гг. наиболее популярны были стихотворные повести «Земля обетованная» (1918), «Красноармейцы» (1918, XII), «Мужики» (1919, I), «О Митьке-бегунце и об его конце» (1919, VII), «Беседы» деда Софрона, сказка «О батраке Балде и о страшном суде» (1918, XI), «Вещая сказка» (1919, II) и др.

¹ Д. Бедный, Собр. соч. в пяти томах, М., ГИХЛ, 1953—1954, т. 5, стр. 293.

Все эти эпические произведения сыграли большую агитационно-пропагандистскую роль: звали пролетариат и трудовое крестьянство на борьбу за завоевания Великого Октября, за укрепление Советской власти, на смертный бой с иностранными интервентами и внутренней контрреволюцией.

Агитационно-публицистический характер носит повесть «Красноармейцы». Сюжет повести прост, почерпнут из конкретной действительности: поэт в реалистической манере повествует о том, как кулак Пров Кузьмич и поп Ипат агитировали крестьян-подкулачников поднять бунт против Советской власти в одной из русских деревень в 1918 году. Как многие произведения Д. Бедного 1918—1920 гг., повесть «Красноармейцы» дидактична: поэт учит крестьян классовой сознательности, указывает на конкретного классового врага, который еще не уничтожен, а энергично действует против Советской власти. Д. Бедный учил крестьян-бедняков политической бдительности, призывал к борьбе. Д. Бедный в повести раскрывает классовую сущность кулачества и духовенства тех лет. Образом положительного героя в повести выступает красноармейский отряд, олицетворяющий мощь революционного народа. В газетном тексте повести, как девятая глава, была песня «Проводы». Она была написана в ответ на призыв В. И. Ленина: «Старой песне противопоставить новую песню. В привычной своей, народной форме, — новое содержание»²). Песня «Проводы» — новая песня, воспитывавшая молодежь в революционно-патриотическом духе, убеждавшая в том, что защита социалистической родины — священная обязанность гражданина.

Большую роль в политическом воспитании крестьянских масс сыграла повесть «Мужики» (1919; I). В первой редакции повести Д. Бедный допустил серьезные идейные ошибки: русская деревня была изображена отсталой, косной, а мужики — ленивыми лежебоками. После партийной критики поэт внес существенные исправления в главы II, III, VII, X, XIII, XIV, XV. В повести показана ожесточенная борьба непримиримых сил — кулачества и защитников завоеваний Великого Октября.

Поэт создал образ положительного героя-революционера, убежденного защитника Советской власти, выходца из крестьян, прошедшего школу кадрового рабочего в Питере, Петра Кострова. Поэт подчеркивает, что политические взгляды Петра Кострова формировались под влиянием идей научного коммунизма. Вернувшись из немецкого плена в деревню, Петр

² Д. Бедный, Собр. соч. в пяти томах, т. 5, стр. 287.

Костров становится пламенным борцом за завоевания Великого Октября, активно борется с контрреволюционным кулачеством.

Петр — талантливый, страстный, остроумный агитатор и пропагандист. Он вскрывает антинародную сущность царизма и всех старых порядков. Горячим призывом звучит речь Петра:

«Стройте сами вашу долю,
Укрепляйте вашу волю.
Стойте, милые, горой
За советский вольный строй»³).

Повесть «О Митьке-бегунце и об его конце» (1919, VII) разоблачала паникеров, трусов, шкурников, призывала дезертиров раскаяться и вернуться в ряды Красной Армии и честно выполнить священный долг перед Родиной.

Всемирно-историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции в высоком героико-патетическом стиле Д. Бедный отразил в поэме «Главная Улица» (1922, XI). По идее и особенностям стиля она примыкает к пафосным произведениям поэта, созданным в период революции и гражданской войны.

«Главная Улица» — революционная поэма о героической борьбе рабочего класса России. В ней отразился основной конфликт эпохи — антагонистическая классовая борьба пролетариата и буржуазии, которая завершилась решающей победой трудящихся. Борьба классов рисуется в самые ответственные моменты истории (1905—1907 гг; октябрь 1917 г.), она до предела насыщена подлинным драматизмом и героикой угнетенных масс.

Революционный порыв, наступательное движение, решительность, энергичность, организованность масс переданы поэтом с большой художественной силой.

Поэт сатирически изображает на смерть перепуганных буржуа. Д. Бедный воспитывал трудовой народ в духе оптимизма, прививал гордую веру в непоколебимость завоеваний Великого Октября. Вдохновенно писал поэт о перспективах революционной борьбы мирового пролетариата («Вслушайтесь в дальний рокошущий шум: Это резервы идут закаленные... Идут на последний всемирный редут!...»).

Повести Д. Бедного 1918—1920 гг. тесно связаны с русским народным творчеством. Поэт использовал частушки, исторические песни, лирические необрядовые песни, плясовую песню, пословицы и поговорки. Поэт пользовался ямбом,

³ Д. Бедный, Собр. соч. в пяти томах, т. 2, стр. 192.

хореем («Красноармейцы»), хореем («Мужики»), дактилем («Главная Улица»), народным раешником (сказка «О батраке Балде и о страшном суде»).

Эпос Д. Бедного периода гражданской войны воспитывал читателя в духе социалистической идеологии, коммунистической партийности.

К ПРОБЛЕМЕ: ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЙ ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ

О. Б. РАЙКОВСКАЯ

Проблема создания образа положительного героя — одна из значительнейших проблем искусства и вследствие этого, естественно, всегда является предметом пристального внимания критики, предметом исследований, споров, дискуссий. Вопрос о герое времени в жизни и в литературе занимал немаловажное место в работах и литературно-общественной борьбе писателей-декабристов, великих революционных демократов В. Г. Белинского, Н. Г. Чернышевского, Н. А. Добролюбова, критиков-марксистов конца XIX — начала XX века. Непреходящи его значение и актуальность и для советской критики.

Последнее десятилетие разговор о герое современности и о проблеме положительного героя в искусстве почти не прекращается, вновь и вновь вспыхивают споры: каков он, нынешний герой, кого можно считать действительно положительным героем, и даже — нужен ли вообще искусству положительный герой. Довольно шумно и многогласно выступили приверженцы «обыкновенного человека» в качестве главного героя произведений искусства. Спор о герое приобрел своеобразный ракурс: об обыкновенном-необыкновенном, необыкновенном-обыкновенном человеке.

На том, что обыкновенный человек не так уж прост, критики дружно сошлись. Не прост. Спор же о том, какой герой должен быть главным объектом внимания художников — не стихает. Как не стихают споры о том, что такое правда образа, жизненная правда в искусстве, что такое мелкотемье и легероизация.

Защита жизненной правды в искусстве подчас сводится некоторыми критиками к утверждению правды факта, признание жизненности, достоверности образа оборачивается защитой слабости, незначительности героя того или другого произведения.

Так, И. Золотусский в выступлении «Правда жизни» («Вопросы литературы», 1966, № 2) утверждает значительность книг, воссоздающих правду факта. О повести В. Семина «Семеро в одном доме» он пишет: «Когда нет философских книг, когда нет обобщений, такая книга — наш черный хлеб». «Документальной прозой», «очерками быта» считает критик и «Конспект романа» В. Пановой.

Отстаивая правомочность бытописательства в литературе, И. Золотусский говорит, что «в русской литературе всегда были физиологические очерки, очерки физиологии быта. И они делали свое дело». Но нельзя все-таки не признать, что задачи художника социалистического реализма, видимо, никак не могут быть ограничены лишь физиологией быта.

Вскоре после выхода на экраны кинофильма «Вступление» (по сценарию Веры Пановой) в журнале «Искусство кино» (1963, № 4) была опубликована статья А. Свободина «Круг жизни». Об одной из героинь фильма (матери Володи Якубовского) там говорилось: «Милая, мягкая женщина, добрая, прежде всего, добрая, работающая, совестливая, однако и не стойкая. Из тех, что живут по течению, скорее даже по течению времени, нежели по течению событий. Знаете, так — день за днем, день за днем». И далее: «Каким ханжеством, какой жестокостью надо обладать, чтобы в чем-то винить этих женщин! Их можно жалеть, как это и делают порой режиссеры фильма и актриса, но еще лучше — им помочь, не осуждая».

Явлением того же рода представляются рассуждения М. Кузнецова о героине фильма «Летят журавли» Веронике (в книге М. Кузнецова, «Герой наших фильмов», М., «Искусство», 1965).

Страницы, посвященные здесь анализу фильма «Летят журавли», и прежде всего те, на которых рассматривается образ Вероники, представляют блестящий образец конкретности в критике. Пожалуй, никто из осуждавших Веронику критиков не разоблачал ее столь обстоятельно и доказательно.

М. Кузнецов пишет: «Вероника любит «беззаветника» Бориса, а внутренне тяготеет к мещанству» (стр. 62); «Война сломала слабую Веронику, сломала еще и потому, что были тому предпосылки в самом характере девушки» (стр. 63).

И в то же время автор заявляет: «Необычный гуманизм этой картины был в том, что заставил нас сочувствовать, раскрыть свое сердце этой «аморальной девчонке» (стр. 73).

Что же не только привлекло симпатии М. Кузнецова к Веронике, но и побуждает его негодовать: «Некоторые люди,

заматеревшие в своих догматических шорах, и поныне пышут злобой на эту героиню: «...нашли, кому сочувствовать» (стр. 73). В чем же видит он право Вероники, которую сам же именует: «слабенькая девушка, неверная невеста, шаткое, нелепое существо», на сочувствие?

Оказывается, все дело в том, что Вероника — «девочка, в существование которой веришь».

Так происходит явное смещение понятий: жизненность и достоверность образа становится предлогом для защиты права подобных «негероев» не только на внимание художника, но и на сочувствие и симпатии читателей и зрителей.

Конечно, и такие «негерои», как Валька («Иркутская история» А. Арбузова), Вероника («Летят журавли». Автор сценария В. Розов, режиссер-постановщик Н. Калатозов), мать Володи Якубовского («Вступление». По рассказам В. Пановой «Валя» и «Володя». Автор сценария В. Панова; режиссер-постановщик И. Таланкин), Мария и Леонид Плещеевы («Рабочий поселок» В. Пановой), Костя Прокопенко («Конспект романа» В. Пановой) могут вызвать участие, сочувствие. Но умиляться их слабости или первым, робким порывам выпрямляющейся души не приходится.

Человечность таланта художника не должна иметь ничего общего со снисходительностью к «обыкновенному» человеку.

Как жизнь, так и литературное произведение красят все-таки положительные герои — созидатели, борцы, честные, стойкие, человеческие люди. И наибольшей популярностью пользуются произведения, авторам которых удалось воссоздать богатство и красоту духовного и нравственного мира советского человека, создать образ героя своего времени — положительного героя.

Андрей Соколов М. Шолохова и Саня Григорьев В. Каверина, герои последних романов К. Симонова, Г. Бакланова, Ю. Бондарева, Ю. Трифонова не просто персонажи, действующие лица, а именно положительные герои. И едва ли не главная причина огромного успеха трилогии Юрия Германа «Дело, которому ты служишь», «Дорогой мой человек», «Я отвечаю за все» в том, что она плотно населена настоящими людьми, «делателями и созидателями», борцами и активными строителями коммунистического общества.

**ГЕРОИ «СЕНТИМЕНТАЛЬНОГО РОМАНА»
В. ПАНОВОЙ СЕВАСТЬЯНОВ**

О. Б. РАЙКОВСКАЯ

Немолодым уже человеком, после тридцатилетнего отсутствия, заезжает Севастьянов, возвращаясь с юга в столицу, в родной город. На день, от поезда до поезда. Воспоминания нахлынули на него, и как бы сквозь призму этих воспоминаний, возникают перед нами приметы жизни двадцатых годов, красочный облик большого южного города.

Безработица. Нэп. Беспризорность. Биржа труда. Поэтические цеха. Комсомольские диспуты... Мелькают, как в сделанном в ультрасовременной манере фильме, наплывы, отдельные кадры. Предельно свободная композиция романа определена тем, что все повествование представляет собой воспоминания главного героя, поток картин и образов, возникающих в его воображении произвольно, непоследовательно.

Кто же такой Севастьянов? О чем он вспоминает? О том, кто он теперь, говорится вскользь: работал в «Комсомольской правде», «рассказал в своей первой книге» — журналист, писатель, автор не одной книги.

Что собой представляет герой сейчас — не показано. Мы видим лишь человека, который при случае остановился в краях, где не был с давних пор и не без элегического чувства бродит — узнавая и не узнавая — по улицам и бульварам, по которым ходил когда-то другим: молодым и влюбленным.

А каким он был тогда, в юности? Хотя роман написан именно о нем, Шуре Севастьянове, характер Севастьянова в романе вырисовывается расплывчато, маловыразительно. То есть, отдельными чертами характера Севастьянов, конечно, наделен, но они не создают целостного, живого облика. Собственно, из героев «Сентиментального романа», как это ни парадоксально, наиболее безликий его главный герой.

О Севастьянове говорится, что он был комсомольцем-активистом, но ни он, ни его друзья по ячейке, как общественники, не показаны.

Чем жила ячейка? Что запоминается читателю? Дружили ребята. Встречались. Спорили. Овладевали политграмотой. Каждый где-то работал.

И Севастьянова влекли и работа и дружеские споры, пока не нахлынула на него любовь — «немыслимая, небывалая». Явилась перед ним Зоя в сиянии молодости и ликующей красоты, заслонила все и едва ли не на всю жизнь.

Однако не красит Севастьянова его сакраментальная любовь: слишком ничтожна его избранница.

В критике писали, что в лице Зои Большой В. Панова развенчивает мнимую красоту, обличает философию мещанства.

Но пусть и беспощадно было авторское отношение к мещанству, пусть нашла писательница выразительные детали для раскрытия неприглядности своей красивой героини, развенчание Зои в романе не состоялось. Ведь весь роман — о любви главного героя, Севастьянова, к ней, ослепительной и необыкновенной.

В «Сентиментальном романе» в авторском повествовании все время слышится голос Шурки Севастьянова тех давних дней, голос взрослого Севастьянова ясно различим, лишь когда речь идет о настоящем. Но он ли, автор ли чуть иронично повествует о его юношеском сентиментальном романе? Скорее всего, все-таки автор.

Именно автор беспощадно отбирает все, что делает чуждой нам эту красавицу с залитого помоями подворья, что делает даже ее красоту непривлекательной, какой-то нечистой.

Севастьянов же сохраняет память о ней, как о лучшем, что было в его жизни.

Велика была его обида на Зою, но сама она осталась для него прежней: и через тридцать лет она «явилась ему» в блеске красоты, «в цветении и ликовании, с розами в руках».

Но то, что Севастьянов так и не освободился от власти зоиных чар, приводит к некоторым неутешительным мыслям и о нем самом, и об авторской концепции.

В восемнадцать лет он не заметил, как, предав подругу, Зоя отторгла его от Зойки Маленькой. Теснит Зойку в его душе она даже и теперь. Ведь и теперь для него «храм оставленный — все храм, кумир поверженный — все бог!».

Впрочем, повергнут кумир и не был.

Уж на что неприглядны скоропалительные романы Зои, но и в них она видится покинутому юноше, да, кажется, и се-

годняшнему Севастьянову, а может быть и самой писательнице? — в некоем ореоле победительницы.

Из-за Зои теряли голову... Нет, это не роняло ее в глазах Севастьянова.

Что ж она? «Легкая, веселая», «беспечная»...

Даже в те дни, когда так сильны были его обиды, его горе, он видел в Зое лишь наглупившую девчонку:

«Несчастливая моя дура. Набитая моя дура. Что это ты сделала, зачем ты так сделала!».

Замечательно найдено писательницей это «моя»: упреки обретают звучание любовной жалобы.

Критики, берущие под защиту Севастьянова, исходят из неоспоримого положения, что большая любовь всегда вызывает уважение, сочувствие. Однако забывают при этом, что дело не только в силе чувств, но и в их характере. Неприятельность, безыдеальность в любви принижают любящего.

Сойдясь с Зоей, Севастьянов стал эгоистичнее, мельче, зауряднее. Комсомолец 20-х годов, он растроганно, чуть не уважительно думает о ее страсти к тряпкам, стремлении красоваться.

Приносившая столько радости «самая лучшая» газетная работа стала теперь средством заработка.

Мадонна, бездумно прихватившая деньги из кассы...

Кто знает, как сложилась бы жизнь Севастьянова, если бы Зоя не предпочла его небывалой любви котиковое манто.

Итак, вопреки ожиданиям, история любви Севастьянова — комсомольца-общественника, человека творчески одаренного, будущего писателя — оказывается весьма банальной.

С образом Севастьянова связана в романе еще одна тема — становление газетчика. Паренек с рабочей окраины пришел в газету и полюбил ее — навсегда.

Заявка на тему очень интересна: комсомолия, газета, обретение призвания...

Но она так и остается заявкой. В романе о юности журналиста все темы заглушила тема любви.

Да и самый образ начинающего журналиста только намечен: показаны пробудившиеся в молодом пареньке преданность газете, желание писать, но о первых шагах его деятельности писательница говорит и скупно и не всегда удачно, внутренний его мир почти вовсе не раскрыт. Чем, собственно, жил Севастьянов, придя в газету? Над какими проблемами ломал голову? Что было творческого в его натуре?

В романе есть упоминание о боевом характере выступлений Севастьянова в газете, но ниоткуда не видно, что у него

были данные для таких выступлений. Как и для того, чтобы стать писателем.

Простой, добрый, он выглядит неплохим парнем, но не мало ли это, если писательница действительно хотела показать годы ученичества будущего художника, а не просто «возраст любви»?

Итак, избрав героем романа комсомольца, газетчика, будущего писателя, В. Панова не рассказала о нем ничего особо интересного как об общественнике, не нашла путей, чтобы художественно достоверно показать его талантливость.

В результате Севастьянов оказался довольно бесцветным, малопримечательным человеком.

«Сентиментальный роман» — произведение занимательное, талантливо написанное.

В нем немало мастерски сделанных зарисовок, знакомящих с жизнью нашей страны в 20-е годы, с комсомолией тех лет.

В нем есть удачные, запоминающиеся страницы. К лучшим из них относятся, например, проникновенные, поэтические страницы, воспевающие творчество, журналистику, «державу печати».

Но первый план романа оказался менее удачен, чем фон: слишком незначителен и сам главный герой и проблемы, связанные с историей его любви.

Подробности жизни, наблюдательно подмеченные, мастерски выписанные детали, талантливо сделанные зарисовки, этюды с натуры — все это, не объединенное единым замыслом, не пронизанное идеей, определяющей звучание произведения в целом, занимает, увлекает, но не оставляет, — да и не может оставить — глубокий след в душе.

НЕКОТОРЫЕ СВОЙСТВА КОМПОЗИЦИОННОГО МАСТЕРСТВА ПАУСТОВСКОГО—НОВЕЛЛИСТА

И. П. БОРОДИН

Исследователи творчества К. Паустовского единодушно отмечают его незаурядный талант рассказчика. И это наблюдается даже в тех случаях, когда речь идет о крупных произведениях писателя. Так Г. Колесникова по этому поводу замечает: «Его повести и романы представляют причудливую смесь новелл и очерков, спаянных иногда при помощи публицистических отступлений»¹. А. Эрлих в статье «Рассказы К. Паустовского» выражает ту же мысль, хотя и по другому поводу: «Паустовский — автор рассказов по преимуществу. Любая крупная повесть его, каждая книга, конструктивно цельная, легко расчленяется на отдельные рассказы»².

Наблюдения над текстом автобиографических повестей приводят к заключению, что и в них К. Паустовский не изменяет своей творческой манере. Каждая из книг цикла «Повесть о жизни» состоит из большого количества глав, которые по своему содержанию и строению воспринимаются как художественно-цельные и композиционно-завершенные рассказы. Поэтому в творческой практике художника вызывают интерес и вопросы композиционного мастерства в широком смысле и его композиционное мастерство признанного новеллиста, в частности.

Настоящее сообщение преследует строго определенную цель: выделить отдельные, наиболее характерные композиционные приметы, определяющие творческий почерк Паустовского-новеллиста. Паустовского-рассказчика отличает широкая свобода и естественность в развитии повествования. Это, в частности, сказывается в отступлении от традиционных

¹ Г. Колесникова «Прощание с экзотикой», «Красная новь», 1940, № 1, стр. 224.

² А. Эрлих «Рассказы Паустовского», «Красная новь», 1938, № 4, стр. 188.

сюжетных норм, в умении сплести в рамках одного рассказа повествовательные эпизоды с лирическими раздумьями и публицистическими рассуждениями. В тесной связи с этой свободной и естественной манерой письма находятся и некоторые оригинальные приемы композиционного мастерства. Так, например, довольно рельефно выделяется тяготение писателя к трехмерному раскрытию (в рамках одного рассказа) одних и тех же тематических мотивов. Обычно сначала тот или иной мотив дается в широком, обобщающем плане. В главе «Лефортовские ночи» («Беспокойная юность») первое представление о войне в начале подается в таком широком описательном освещении.

Брестский вокзал Москвы. Отсюда отправлялись эшелоны на фронт и сюда же ночью подползали санитарные поезда. На вокзал приходили женщины, приносили с собой скромные узелки с баранками, яблоками, дешевыми папиросами... Это первое описание того, как бывало, как обычно повторялось изо дня в день. Затем этот же тематический мотив раскрывается в более конкретном изобразительном плане. Событие как бы приближается, приобретает более рельефные очертания. Изображение связывается с несколькими осенними ночами и главным военным госпиталем в Лефортово. Завершающим, третьим актом рассказа «Лефортовские ночи» является развитие того же мотива о раненых и поездах. Наблюдается прием дальнейшей детализации: из массы раненых, поступивших в госпиталь, выделяются разноплеменные подданные Франца-Иосифа. И вот уже внимание задерживается на одном из них, смертельно раненном «и полоненному у велика... битва» боснийце Иованне Петриче.

В рассказе «Свадебный подарок» (повесть «Начало неведомого века») трехмерное раскрытие темы о бандитской вольнице подается в сходном композиционном ключе. Вначале рисуется общая картина — фон, в которой обобщенно передаются слухи о бандитских зверствах и насилиях. Весьма своеобразно осуществляется второй этап конкретизации. Перед читателем возникает образно-зримая картина бандитского произвола: проезд махновской банды через станцию Смела. Наконец, следует последний высший этап конкретизации. Многокрасочный экран как бы приближается и из пестрого калейдоскопа лиц выделяется отвратительная фигура Нестора Махно.

Разумеется далеко не в каждой главе этот прием выражается с такой композиционной четкостью и художественной выпуклостью. В отдельных главах он может и не наблюдаться, в других — может применяться с известными отклоне-

ниями. Можно, например, проследить такое развитие одного и того же тематического мотива в плане обратного движения: от частного, конкретного изображения к общему, публицистически-описательному. Этот композиционный прием удаления и расширения рамок изображаемой картины наглядно прослеживается в частности в главе «Небывалая осень» из повести «Беспокойная юность».

Новаторство в развитии повествования, некоторая внешняя неупорядоченность в течение рассказа, — определили появление особого, организующего композиционного центра. В роли такого центра может выступить сюжетная кульминация (в рассказах с четко выраженным сюжетом), центральная часть эпизода, эффектная часть характеристики, яркая организующая деталь. Вот некоторые примеры. «Первая заповедь» — это глава — характеристика из повести «Далекие годы». Здесь композиционной кульминацией является сатирическая деталь, показывающая смешным и трусливым напыщенного и нелюбимого учениками протоиерея Трегубова. В главе «Горбоносый король» из этой же повести кульминационным центром выступает самый напряженный момент юмористической сценки: директор гимназии, забывший приветствие на французском языке, смешным жестом требует под сказки.

Некоторые приемы композиции рассказов Паустовского объясняются своего рода картинностью изображения. В критической литературе по-разному и много писали и пишут о картинности пейзажей Паустовского. Здесь следует уточнить, что картинность изображения отличает не только описание природы. Этот прием проявляется в отступлениях от привычного для эпических жанров течения событий, в статичности изображаемых явлений, в смешении — в рамках одного рассказа — описаний характеристик, раздумий, далеких отступлений. Но при таком изображении Паустовский проявляет умение создавать пестрыми мазками подчиненную внутреннему замыслу яркую картину. Картинность изображения вызвала к жизни композиционный прием, при котором своеобразно организуются в одно целое разные планы созданной писателем словесной картины.

На основании сделанных наблюдений делаются выводы: намеченные свойства композиции находятся в тесной связи с особенностями сюжетосложения, с некоторыми особенностями типизации, со свойствами образной системы и новеллистическим характером повествования. В них проявляются таким образом общие черты стиля Паустовского.

МАСТЕРСТВО ПОЭТИЧЕСКОЙ ДЕТАЛИ В РАБОТЕ НАД ОБРАЗОМ

(Из наблюдений над книгой К. Паустовского «Повесть о жизни»)

И. П. БОРОДИН

В науке о литературе прочно утвердилось положение, что типизация художественных образов немыслима без индивидуализации, детализации. В свете основных положений советского литературоведения истинно художественный образ, претендующий на роль типического обобщения, мыслится не иначе как диалектическое единство общего и единичного, закономерного и индивидуального.

Основополагающую роль в определении природы и сущности названной проблемы сыграло учение классиков марксизма-ленинизма. Широко известно высказывание Ф. Энгельса о типических характерах в реалистической литературе.

«На мой взгляд, — пишет Ф. Энгельс в письме к Маргарите Гаркнесс, — реализм подразумевает, помимо правдивости деталей, правдивость воспроизведения типических характеров в типических обстоятельствах»¹.

Ценные мысли о сущности типических художественных образов находим в трудах революционно-демократических критиков, в частности, в высказываниях В. Г. Белинского. В одной из статей о творчестве Н. В. Гоголя Белинский писал: «В творчестве есть закон: надобно, чтобы лицо, будучи выражением целого особого мира лиц, было в то же время и одно лицо, целое, индивидуальное»².

Много внимания этому вопросу уделяется в исследованиях советских литературоведов. В этой связи можно назвать интересную работу А. Ревякина «Проблема типического в худо-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, Государственное издательство «Искусство», М., 1957 г.

² В. Г. Белинский. Собрание сочинений в 3 т., Гослитиздат, М., 1948 г. т. I, стр. 136.

жественной литературе». В своей книге Ревякин, в частности, отмечает: «...подлинно художественный, типический характер всегда индивидуален, конкретен, неповторим...»³.

Способы художественной типизации включают в себя различные средства создания художественных образов. Одним из таких средств является художественная деталь. В широком смысле детализация присутствует при создании любого образа, иначе — любая конкретизация не мыслится без детализации. Портретная характеристика, например, включает в себя тонко подмеченные частности, детали (глаза Плюшкина, щербинка у шолоховского Давыдова). Предметная характеристика нередко является как сочетание ряда выразительных деталей. (Вспомним маниловскую беседку, обстановку в доме Собакевича и т. д.). То же самое можно сказать о речевой характеристике. Но иногда художественная деталь может выступать в роли главного и даже самостоятельного художественно-избирательного средства.

У каждого художника его индивидуальность, его творческая самобытность может проявляться и в качестве, емкости, окраске, изобразительной, эмоциональной сущности художественной детали.

«Деталь — это стиль. Она связана с мировоззрением художника. И несет нередко большую идейную нагрузку», — читаем у Е. Добиная».

В творчестве Паустовского в целом наблюдается исключительное разнообразие деталей и способов их применения. Можно говорить, например, о деталях, выполняющих функции портретной характеристики, речевой характеристики; о деталях, передающей важнейшие особенности быта и т. д. Но, пожалуй, самым излюбленным средством индивидуализации у Паустовского является использование деталей, передающих необычное действие, факты, поступки и т. д.

Поэтическое виденье мира К. Паустовского определяет качественную и эмоциональную самобытность детали. Это выражается в ее необыкновенной емкости и в оригинальной, яркой внешней приметности. Поэтому его детали поражают своей необычностью, бьющей в глаза красочностью.

Все эти названные особенности деталей можно наблюдать и в повестях автобиографического цикла.

В книге «Далекie годы» показаны разные типы преподавателей гимназии.

³ А. И. Ревякин, «Проблема типического в худож. л-ре», Учпедгиз, 1959 г., стр. 77.

⁴ См. К. Паустовский, т. III, стр. 108.

Законоучитель Трегубов ярче всего представляется в детали-эпизоде с крысой⁵. Важный, представительный протоиерей, вдруг оказывается жалким, смешным и трусливым. В этой детали каждое слово служит целям разоблачения.

Учитель-француз мосье Говас показан в одной из глав повести «Далекие годы»⁶. Главное в нем — холодное, презрительное равнодушие к русским гимназистам, русской земле, русскому снегу — передано через тонко вырезанную рельефную деталь — событие. Гимназисты, предоставленные сами себе, занимались, чем хотели. А мосье Говас изо дня в день, из месяца в месяц, из года в год «все спрягал и склонял, поглядывая на окно, где падал с русского неба холодный белый снег»⁷.

В арсенале изобразительных средств К. Паустовского имеются и детали, выполняющие роль портретной характеристики. Наиболее характерной особенностью таких деталей является их субъективно-значущий смысл. Речь идет о таких явлениях, когда лаконичное описание касается лишь номинально объективной внешности. В большей степени такое описание вызвано внутренней сущностью образа, субъективно воспринятой автором.

В этой связи весьма показательна характеристика царя Николая II и его семейства⁸. Все описание занимает 14 строк. Для каждого члена царской фамилии Паустовский находит свою деталь. Николай II в упор посмотрел на гимназистов «светлыми выпуклыми глазами»⁹. Следом за ним «вошла, кивая, очень **высокая сухая** женщина, в белом твердом платье... Лицо у женщины было **мертвое, красивое и злое**. Это была императрица.

За ней гуськом шли девочки с **тонкими бескровными губами**, в таких же твердых белых платьях»¹⁰. (Подчеркнуто мною — И. Б.).

Несмотря на кажущуюся разность деталей, в них легко выделить то общее для всех членов царской семьи, что субъективно воспринималось повествователем, что по его мнению составляло внутреннюю значимость образов.

Бесцветные выпуклые глаза царя, «мертвое, красивое и злое» лицо царицы, «бескровные губы» княжен, — вот те ску-

⁵ См. Е. Добин, «Деталь и подробность», «Литературная газета», № 163, 15 декабря, 1959 г., стр. 3.

⁶ См. К. Паустовский, т. III, стр. 194.

⁷ Там же.

⁸ К. Паустовский, «Далекие годы», т. III, стр. 151.

⁹ К. Паустовский, т. III, стр. 251.

¹⁰ Там же.

по отобранные эпитеты, которые запечатлевают мертвящую злую силу этих людей. Важно отметить и такую особенность. Писатель, пристально вглядываясь в окружающий мир, стремится в каждом явлении, в разных людях отыскать достойное человека. Здесь же, в описании семьи царя, ничего этого нет. Все здесь лишено жизни: бездушно, холодно и мертво. Невольно приходят на память образы царя и царицы, сатирически вылепленные Шевченко в его поэме «Сон».

Субъективизация детали характеристики иногда приобретает весьма оригинальный, присущий только Паустовскому характер. Так, в некоторых случаях писатель совсем не дает описания портрета, а роль, так сказать описательной детали, выполняет описание чувства, которое испытывает лирический герой.

Например, в знакомой нам главе «Зал с фонтаном»¹¹ из повести «Начало неведомого века» солдат показывает лирическому герою карточку своей невесты. Вот как описана карточка: «В экипаже сидела молодая крестьянская женщина в длинном ситцевом платье с оборками и в белом платочке, завязанном низко над бровями... Она улыбалась, чуть открыв рот»¹².

В длинной выписке нет ничего примечательного. Но должно быть была какая-то огневинка, какая-то поэтическая лучинка в выражении женщины на фотографии. Все это, должно быть, увидел лирический герой. Прислушиваемся к его словам: «В улыбке этой было столько нежности, что у меня вздрогнуло сердце»¹³. Мы же имеем возможность наблюдать лишь своеобразное отражение увиденного. Это отражение в поэтически тонкой передаче чувств лирического героя, вызванных улыбкой незнакомой женщины на измятой фотографии.

Такой же прием характеристики, когда описательная деталь подменяется деталью поэтической, наблюдаем, в частности, при изображении образа тети Нади.

Молодой художник, влюбленный в тетю Надю, нарисовал ее портрет. Читатель не видит портрета и не знает, как выглядит на нем девушка. Взамен этого автор показывает, с каким чувством неподдельного восторга смотрит на портрет мальчик.

«Когда художник открыл портрет, я невольно засмеялся от радости...».

¹¹ К. Паустовский, т. III, стр. 625.

¹² К. Паустовский, т. III, стр. 38.

¹³ Там же, стр. 47.

Конечно же вся суть в подчеркнутых словах. В них чувствуется психологически тонко подмеченная достоверность.

Приведенные примеры, разумеется, не исчерпывают темы о художественном мастерстве в использовании изобразительных функций детали. Однако сделанные наблюдения в известной мере предоставляют материал для понимания отдельных черт поэтического новаторства художника в области индивидуализации и типизации. Среди этих средств, как было сказано, особую значимость приобретает точная, яркая, оригинально вырисованная художественная деталь.

**ОСОБЕННОСТИ ЗНАЧЕНИЯ И УПОТРЕБЛЕНИЯ ГЛАГОЛОВ
НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ НЕСОВЕРШЕННОГО ВИДА
В РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ
ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVIII ВЕКА**

Л. Я. КИРИНА

I. Форма настоящего времени несовершенного вида являлась употребительной во всех стилях русского литературного языка первой трети XVIII века. Так, например, в романе В. К. Тредиаковского «Езда в остров любви» (ч. I) 348 форм настоящего времени (или 40,3% всех случаев с формами времени глаголов), в произведении русской публицистики «Книге о скудости и богатстве» И. Т. Посошкова 1114 форм настоящего времени (или 32,4% всех случаев с формами времени глагола), в указах Петра I о Сенатском надзоре — деловых памятниках — 46 форм настоящего времени (или 24,3% всех случаев с формами времени глагола).

II. В русском литературном языке первой трети XVIII века в сравнении с древнерусским имеются следующие особенности в употреблении настоящего времени:

а) в русском литературном языке изучаемого периода отсутствует то неразграничение в употреблении форм настоящего времени глаголов несовершенного вида и форм будущего времени совершенного вида (обычно бесприставочных и приставочных), которое было связано с недостаточной видовой дифференциацией глаголов в древнерусском языке (исключение составляют некоторые единичные примеры);

б) можно отметить расширение случаев употребления настоящего времени в обобщенном значении, в частности, за счет использования этой формы специально для характеристики персонажей в художественных произведениях. Процесс этот связан непосредственно с развитием художественной литературы, с развитием приемов и средств создания художественных образов. Например, у А. Д. Кантемира: «Видишь, как

приятен он, честно всех **принимает**, учтиво век **говорит**, всякого **ласкает**, и всякому **силится** он быть благодетель».

III. От современного русского языка употребление форм настоящего времени в первой трети XVIII века отличается тем, что крайне редко встречаются примеры употребления настоящего времени для обозначения объективно-будущих действий в простом предложении, т. е. примеры типа **«уходим завтра в море»**. Такое употребление настоящего времени характеризуется экспрессивностью, образностью. В русском литературном языке первой трети XVIII века такие случаи единичны.

На протяжении истории русского языка происходит значительное **расширение** случаев употребления настоящего времени в деловых документах. В современных деловых документах, например, в «Кодексе законов о браке, семье и опеке РСФСР» (Госюриздат, 1954 г.) господствуют формы настоящего времени. Так, в одной из частей «Кодекса» из 189 всех форм времени глагола употребляется 171 форма настоящего времени (или 90,4%) и только 18 форм будущего и прошедшего времени, в то время как в Указах Петра I о Сенатском надзоре из 189 всех форм времени глагола было 46 форм настоящего времени (или 24,3%), 119 форм будущего времени (или 63%) и 24 формы прошедшего времени (или 12,7%). Таким образом, формы будущего времени, еще преобладавшие в деловых памятниках первой трети XVIII века, уступили в дальнейшем свое место формам настоящего времени. Это объясняется тем, что формы настоящего времени в сравнении с другими временными формами глаголов обладают наиболее отвлеченным и обобщенным значением, применимы к любому плану времени и потому наиболее удобны для передачи различного рода законов, имеющих длительное время действия.

Следует также отметить, что в современном деловом языке в сравнении с русским деловым языком первой трети XVIII века и древнерусским деловым языком форма настоящего времени гораздо шире употребляется в значении **долженствования**.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЯЗЫКА ШЕКСПИРА

Е. Н. УЗДИНСКАЯ

Шекспир — одна из вершин мирового искусства. Он оставил богатое литературное наследие: 37 пьес, 2 поэмы и 154 сонета. В его творчестве со всей полнотой проявился могучий гений писателя-реалиста. Шекспир воплотил в себе национальный дух Англии XVI—XVII ст. ст. Вместе с тем он писатель всемирного значения.

Чрезвычайный интерес представляет язык произведений Шекспира, отразивший особенности его эпохи. В те времена, когда Шекспир писал свои бессмертные творения, происходил, процесс становления английского национального языка, возникшего на базе лондонского диалекта. Эта эпоха, которая называлась елизаветинской, в языковом отношении входит в период ранненовоанглийского языка.

Данная работа посвящена исследованию особенностей языка Шекспира на материале его замечательных сонетов, почти единственных лирических произведений, где сам поэт приоткрывает свои личные чувства и переживания.

Одной из характерных черт языковой специфики Шекспира является широкое применение живой разговорной речи своей эпохи. При этом, однако, Шекспир не копировал ее слепо.

В этот период значительно обогащается лексический состав английского языка. И Шекспиру бесспорно принадлежит заслуга образования большого количества новых слов. Словообразование — типическая черта словообразования у Шекспира (например, «eye-drop», to after-eye» и др.). Однако богатство языка Шекспира проявляется не столько в количестве введенных им слов, сколько в разнообразии значений и оттенков использованных слов. Например, слово «free» имеет у него более 12 значений. Пытаться ограничить значение шекспировского слова очень часто опасно, так как семантическая полнота слова — стихия стиля Шекспира.

Образы Шекспира динамичны. Движение захватывает его больше, чем цвет и форма предмета. Он не говорит: «когда я наблюдаю окружающую действительность», а «когда я наблюдаю все, что растёт»: «When i consider everything that grows» (сонет 15).

Идиома не является для Шекспира лишь языковой формой. Он развивает скрытый в ней образ. Но не каждая шекспировская идиома имеет образную форму. Основную трудность для исследователя составляет проведение грани между образными и обычными для той эпохи речевыми оборотами, которые не вносят в образы Шекспира ничего нового.

Использование семантического богатства живого разговорного языка дало возможность Шекспиру широко применить «игру слов». Например, «Will» означает сокращенное имя автора и «желание».

Грамматика языка произведений Шекспира отображает особенности елизаветинской эпохи. Для Шекспира характерно широкое использование конверсии, т. е. взаимозамены частей речи. В английском языке одно и то же слово часто выступает в форме существительного, глагола, прилагательного, не изменяя при этом своей формы. Превращением глагола или прилагательного в существительное Шекспир добивается особой конкретности и ясности, которые так характерны для его стиля; он опредмечивает изображение, материализует его или, напротив, превращает прилагательное или существительное в глагол, добиваясь большей выразительности. Подобные примеры часто встречаются в его сонетах: «Which happies those that pay the willing lover» (сонет 11). Здесь прилагательное «happy» превращено в глагол «to happy». В другом сонете существительное «fame» превращается в глагол «to fame»: «Fames his wit». Часто прилагательное свободно употребляется вместо существительного, даже в единственном числе (сонет 68). Наречие используется в роли прилагательного: «The fine point of seldom pleasure» (сонет 52). Эту свободу использования одной языковой категории вместо другой можно проиллюстрировать на множестве примеров из сонетов.

У Шекспира наблюдаем любопытное употребление страдательных глаголов, чаще всего при образовании деепричастий. Так, «famous'd for fights» (сонет 25) означает «Made famous». Встречаются необычные причастные образования: «beated» (сонет 62). Иногда страдательное причастие употребляется в качестве эпитета, чтобы передать состояние (сонет 129).

Что касается местоимений, то здесь мы встречаемся с рядом особенностей: «I» употребляется вместо «me» для благозвучия (сонет 72). «HE» и «She» — вместо «man» и «woman» (сонет 130); широко встречается ныне архаичное «Thou».

Определенный и неопределенный артикли часто выпускаются в тех случаях, где мы сейчас употребляем их. Так «a» и «the» иногда опущены после «as, like, than» при использовании их в сравнительных предложениях (сонет 35). Определенный артикль «the» часто опускается перед именем существительным и прилагательным, главным образом, в предложенных оборотах (сонет 24).

Ряд особенностей можно отметить в употреблении союзов и предлогов. Союз «whether» иногда употребляется после «or», где теперь мы выпускаем один из них (сонет 114). Предлог «on» употребляется там, где сейчас употребляется «of»: «Fond on praise» (сонет 84). Предлог «by» не означает «by means of», а «as a consequence of».

С точки зрения синтаксического построения фразы язык Шекспира характеризуется значительной независимостью. Ему чужда суровая логичность современного языка, он допускает такие обороты, как двойное отрицание в одном предложении.

Часто у Шекспира встречаются эллиптические формы, опущение оборотов «it is», «there is» (сонет 64). Но даже сокращения не затемняют смысла шекспировского текста, а придают его синтаксису своеобразный колорит.

Проанализированные нами особенности объясняются не только языковыми нормами его эпохи, но и желанием поэта объединить литературную речь образованных людей с чисто народной разговорной речью. Реалистический характер творчества Шекспира нашел отражение и в языке его произведений.

СОПОСТАВЛЕНИЕ РУССКИХ ПРЕДЛОЖНЫХ КОНСТРУКЦИЙ И ИХ ГАГАУЗСКИХ ЭКВИВАЛЕНТОВ

М. М. ЧУМАЧЕНКО

I. В школах национальных республик и областей нашей страны большое внимание уделяется преподаванию русского языка. Русский язык в условиях многонационального Советского государства фактически стал общим языком межнационального общения и сотрудничества всех народов СССР (Программа КПСС).

Русский язык служит мощным средством укрепления дружбы и тесного сотрудничества народов нашей страны, средством их интернационального воспитания. Эту роль русского языка отмечала Н. К. Крупская, указывая, что «знание кроме родного, одного общего языка, русского, еще больше сблизит все народы СССР»¹).

В наши дни претворены в жизнь слова В. И. Ленина о том, что каждый житель России должен иметь возможность научиться русскому языку, о том, что это изучение должно осуществляться без элемента принудительности²). Эта мысль В. И. Ленина получила дальнейшее развитие в новой Программе Коммунистической партии Советского Союза: «Происходящий в жизни процесс добровольного изучения, наряду с родным языком, русского языка имеет положительное значение, так как это содействует взаимному обмену опытом и приобщению каждой нации и народности к культурным достижениям всех других народов СССР и к мировой культуре» (стр. 115).

Национальная политика Коммунистической партии обеспечивает расцвет культуры каждой большой и малой народности, входящей в братский союз народов СССР.

¹ Н. К. Крупская. О дружбе ребят всех национальностей, Избранные педагогические произведения, АПН, М., 1955, стр. 823.

² В. И. Ленин. Нужен ли обязательный государственный язык? Соч. т. 20, стр. 55.

II. В многонациональную семью советских народов в 1940 году вошла еще одна небольшая народность — гагаузы. В 1940 году бывшая Бессарабия, на территории которой живут гагаузы, по договору с Румынией была возвращена Советскому Союзу.

Во время румыно-боярской оккупации в гагаузских селах не было никаких очагов культуры, население Бессарабии в подавляющем большинстве своем было неграмотно. Гагаузы не имели своей письменности, им даже запрещено было говорить в общественных местах на своем родном языке.

После освобождения советской земли от немецкой оккупации гагаузы, вошедшие в дружную семью народов СССР, включились в активную работу по переустройству своего сельского хозяйства на социалистических началах, стали на путь сплошной коллективизации, успешно закончив ее в 1949 году³).

III. Советское правительство и Коммунистическая партия обеспечивают условия для развития языков народов СССР. Для развития гагаузского языка в 1957 году была разработана графика и введена гагаузская письменность. В институте языкознания при Академии наук СССР разрабатывается научная грамматика гагаузского языка. В 1964 г. вышла из печати книга Л. А. Покровской «Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология» (издательство «Наука»). Издаются художественные произведения на гагаузском языке.

IV. В 1945 году был поставлен вопрос о введении всеобщего обучения во всех районах бывшей Бессарабии и в том числе в селах с гагаузским населением. Так как гагаузы к этому времени еще не имели письменности на родном языке, то родителям-гагаузам был предоставлен выбор языка, на котором будут обучаться их дети в школах. Так на деле осуществился принцип Коммунистической партии, позже сформулированный в Программе КПСС, о «полной свободе для каждого гражданина СССР говорить, воспитывать и обучать своих детей на любом языке, не допуская никаких привилегий, ограничений или принуждений в употреблении тех или иных языков» (стр. 115). Гагаузы единодушно решили обучать своих детей на русском языке. В 1945 году в гагаузских селах были созданы школы с обучением на русском языке.

V. При изучении русского языка большие затруднения у учащихся вызывает усвоение русского предложного управления. Преодолению трудностей, возникающих при овладении

³ И. И. Мещерюк, Анतिकрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812—1820 гг., Кишинев, 1957, стр. 6.

новым языком, способствует прием сопоставления фактов изучаемого языка с фактами родного языка учащихся.

Сопоставление русских предложных конструкций с их соответствиями в гагаузском языке может помочь учителю в выборе методических приемов при изучении русского предложного управления.

Сопоставление конструкций с пространственными предложениями и их гагаузскими эквивалентами может быть представлено в следующей таблице:

Рассматривая таблицу по вертикали, можно установить:

1) в русских конструкциях: при каких глаголах употребляется данный предлог, семантику и форму имени существительного, с которым сочетается этот предлог.

Например, предлог В при глаголе, обозначающем действие в статике, сочетается с именем существительным, обозначающим предмет с внутренним пространством, где проявляется действие, это существительное употребляется в форме предложного падежа; если глагол обозначает направленное действие, то при всех прежних условиях имя существительное принимает форму винительного падежа;

2) в гагаузских конструкциях: при каком значении имени существительного употребляется данное служебное имя, форму служебного имени в зависимости от семантики управляющего глагола.

Например, служебное имя от существительного ич выступает в сочетании с существительным, обозначающим предмет с внутренним пространством, где проявляется, куда или откуда направлено действие; это служебное имя в зависимости от семантики управляющего глагола принимает форму соответствующего пространственного падежа: местного, дательного или исходного.

По горизонтали таблица позволяет установить признаки, общие как для русских предложных конструкций (значение глагола, имени существительного), так и для эквивалентных им конструкций в гагаузском языке (значение глагола и имени существительного).

Лингвистический сопоставительный анализ используется при разработке методики преподавания соответствующих категорий русского языка в нерусской школе.

Особенности русских предложных сочетаний с пространственными со служебными

Признаки глаголов и имен существи- тельных	Русская конструкция с предлогом											
	на	с	над	в	из	под	из-под	за	из-за	у	к	от
Действие в статике	+		+	+		+		+		+	+	
Движение к предмету		+			+		+		+			+
Движение от предмета			+			+		+		+		+
Предмет с верх- ней плоскостью	+	+	+									
Нет соприкосно- вения с верхней частью предмета			+									
Предмет с внут- ренним прост- ранством				+	+	+						
Предмет с про- странством под нижней частью							+	+	+			
Предмет с боко- вой плоскостью										+	+	+
Действие связано с пространством за предметом									+	+	+	
Действие связано с фасадом предмета											+	
Родительный			+			+		+		+	+	+
Дательный												+
Винительный		+			+		+		+			
Творительный			+			+		+			+	
Предложный	+			+								

значением и соответствующих им гагаузских конструкций
именем

Гагаузская конструкция со служебным именем, в функции которого выступает							форма служеб. имени падеж	
уст	ич	алт	ард	йан	он			
+	+	+	+	+	+			
+	+	+	+	+	+			
	+	+	+	+	+	+		
+	+	+						
+								
	+	+	+					
			+	+	+			
+	+					+	+	+
				+	+	+		
						+	+	+
	+		+		+	+	+	Исход- ный
	+		+		+		+	Датель- ный
+		+		+		+		Местный

ІV. С Е К Ц І Я
ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ

ПРАЦЯ — ОСНОВА ВИХОВАННЯ СВІДОМОСТІ - ГРОМАДСЬКОГО ОBOB'ЯЗКУ

В. Д. ХРУЩ

Відомо, що громадський обов'язок як складна морально-політична якість особистості недостатньо розвинута у окремих громадян (а у декого по суті відсутня), що наносить великі збитки всьому суспільству, гальмує наш рух по шляху до комунізму. Тому питання виховання почуття громадського обов'язку в учнів середніх шкіл має дуже велике значення для теорії і практики комуністичного виховання. Особливе місце у вихованні громадського обов'язку відводиться праці, як головному засобові формування в особі комуністичних якостей і рис. Праця має вирішальний вплив на розвиток громадського обов'язку. Чесне і добросовісне відношення до праці на благо суспільства стало показником моральної поведінки людини, однією з головних вимог комуністичної моралі.

Праця у нас є не тільки категорією економічною, але й категорією моральною. Активна участь учнів у праці народу є необхідною умовою формування у них високої свідомості громадського обов'язку. Лише в праці і через працю людина прилучається до колективу, усвідомлює собі його інтереси і ті завдання, що стоять перед ним. Разом з тим усвідомлює свої обов'язки і виробляє привичку погоджувати свої поступки з вимогами суспільства. Відношення до праці і дисципліни учнями розглядається як виконання громадського обов'язку. Немає такого всеохоплюючого і загального засобу впливу на людей, як праця. Справа в тому, що праця є необхідною умовою існування кожної людини. Разом з тим, завдяки своїй специфіці вона є найактивнішим засобом впливу на моральне обличчя людини. Свідомість громадського обов'язку визначає поведінку учнів, вона знаходить свій вияв в трудовій активності, в комуністичному відношенні до праці і дисципліни, є керівною силою їх поступків. В праці проявляються головні

ознаки почуття громадського обов'язку. Серед них: готовність до будь-якої праці заради блага суспільства; намагання зробити якомога більше і краще для свого народу; вияв творчості та ініціативи у праці; співдружність і товариська взаємодопомога у праці як прояв розуміння сили колективу у виконанні колективного обов'язку; боротьба за культуру праці, за її продуктивність і високу якість; за результати особистої і колективної діяльності; в непримиримому ставленні до недоліків.

Найповніше проявляється громадський обов'язок у позакласній суспільно корисній діяльності, що має цілі забезпечення потреб шкільного колективу, села, колгоспу. Такими видами діяльності учнів є: самообслуговування, участь в ремонтних і будівельних роботах; виробнича і суспільно корисна робота в школі і поза школою.

При виборі видів праці для виховання почуття громадського обов'язку в учнів необхідно враховувати її суспільно корисну спрямованість і різнобічність; творчий характер праці; посиленість; її можливості для створення правильних колективних відносин між учнями; інтелектуальну насиченість. Кращі педагоги намагаються працю дітей зробити привабливою і зрозумілою для учнів і на цій основі вчити підкорювати особисті інтереси колективним.

Ефективність виховання громадського обов'язку в праці неможлива без моральної освіти, яка здійснюється шляхом бесід, екскурсій, зустрічей з людьми високого громадського обов'язку, диспутів, читання літератури та ін. Моральна освіта вчить дітей розрізняти позитивне і негативне у відношенні людей до праці. Зустрічі з трудівниками полів, спільна робота з ними породжує в учнів порив енергії і сили волі, необхідних для виховання почуття обов'язку. Особливо сильний позитивний вплив на формування почуття обов'язку має спільна робота учнів з членами бригад комуністичної праці.

Дійовими засобами залучення учнів до активного служіння громадським інтересам є соціалістичне змагання, критика і самокритика.

Перший обов'язок учня перед суспільством полягає в добросовісному засвоєнні знань, набутті умінь і навиків практичного застосування одержаних знань в житті.

В процесі позакласної колективної трудової діяльності на благо суспільства необхідно розвивати громадську активність, ініціативу, самовиховання учнів. Це досягається шляхом активізації і удосконалення учнівського самоуправління, розвитку творчої діяльності комсомольських організацій і підвищення їх ведучої ролі в учнівському колективі.

На виховання в учнів почуття громадського обов'язку сприятливий вплив мають такі фактори трудового процесу: правильна організація праці; колективний характер; суспільна власність на засоби виробництва; принцип матеріальної зацікавленості; перспектива розвитку; фізіологічна потреба організму у праці; настирливість, витримка, володіння силою волі у переборенні труднощів.

Роль і значення праці як фактора виховання обов'язку визначається не стільки змістом трудових операцій, скільки характером виробничих зв'язків і відношень, що склались у колективі.

Але все це не означає, що можна стихійно покластись на могутню силу праці, що труд сам по собі може виконувати грандіозні завдання комуністичного виховання учнів. Для того, щоб праця була дійсною школою морального виховання, а відповідно, і формування високої свідомості громадського обов'язку, потрібні свідомі заходи, правильна її організація.

В справі виховання почуття громадського обов'язку в учнів є ряд серйозних недоліків і помилок.

1. Відсутність системи і послідовності в організації виробничої і суспільно корисної праці учнів. З організації праці випадають цілеспрямованість, мрія, радісна перспектива, почуття самостійності і повної відповідальності, без чого не виховати почуття обов'язку.

2. Обмеження участі дітей у фізичній громадсько-корисній праці, що приводить до відриву від життя.

3. Перевантаження учнів працею, коли в гонитві за економічними вигодами забувають педагогічну сторону і цим відбивають бажання трудитись.

4. Відсутність виховної роботи з окремими учнями, які під впливом приватно-власницької психології батьків розглядають працю тільки як засіб забезпечення благополуччя своєї сім'ї і негативно ставляться до суспільно корисної праці.

5. Недостатність зв'язків з виробничими колективами, коли діяльність учнів обмежується і за змістом і за масштабами вузько шкільними інтересами.

6. Не об'єднані зусилля школи, громадських організацій і сім'ї у трудовому вихованні дітей.

7. Допускається диспропорція практичної діяльності і моральної освіти учнів. В одних школах переважає словесне виховання, багато говорять взагалі про обов'язок, але етичні бесіди не завжди підкріплюються організацією придбання практичного досвіду по виконанню учнями свого обов'язку перед суспільством. В інших школах організується різнома-

нітна суспільно корисна робота учнів, але перед ними глибоко не розкривається суспільне значення цієї роботи.

8. Однобічне здійснення процесу виховання громадського обов'язку. Увага учнів звертається лише на позитивне, на успіхи і досягнення, але не показуються труднощі і недоліки в навколишньому житті, не виховується наступальне активне відношення до них. В результаті багато молодих людей, добросовісно виконуючи свій обов'язок, не втручаються у боротьбу з порушниками трудової дисципліни і громадського порядку.

ВИХОВАННЯ ГРОМАДСЬКОГО ОBOB'ЯЗКУ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

В. Д. КРУЩ

Громадський обов'язок як і кожен моральну якість людини необхідно виховувати на всіх етапах навчання. А для цього необхідно знати природу даної якості, її складові частини, динаміку розвитку.

Існуюче соціологічне визначення поняття «громадський обов'язок» дуже загальне і незручне для вихователів у практичній роботі. Дослідно-практична робота Івано-Франківської лабораторії морального виховання в Дубовецькій експериментальній середній школі та інших школах дозволяють нам розкрити зміст цього поняття відносно до віку учнів старших класів.

Громадський обов'язок — моральна якість, що проявляється в усвідомленому відношенні до дорученої справи, у відповідальності за результати особистої і колективної діяльності, у творчому ставленні до всякого виду праці, в неприйнятності до недоліків, в органічній потребі виконувати свої громадські обов'язки.

Для успішного виховання громадського обов'язку необхідно виявити поняття учнів про дану моральну якість, вивчити внутрішні умови, що спонукають формування її і ознайомитись з специфікою педагогічних умов, в яких буде проходити цей процес. Тільки на такій основі можна правильно розробити систему засобів і методів виховання громадського обов'язку.

Поняття школярів про громадський обов'язок ми виявляли шляхом аналізу анкетних даних, психолого-педагогічних характеристик, учнівських творів, матеріалів диспутів.

Внутрішніми умовами, що спонукають формування громадського обов'язку є: особиста зацікавленість підлітка в тому чи іншому виді суспільної праці; його ідейні переконання;

розуміння старшокласниками суспільного значення праці; прагнення до самостійності; ретельність.

Педагогічними умовами виховання почуття обов'язку є: суспільна оцінка праці учня; єдність моральної освіти і практичної діяльності; позитивні умови праці; раціональне використання моральних і матеріальних стимулів в праці; зв'язок навчання з життям і діяльністю бригад комуністичної праці; єдність вимог до громадської і трудової діяльності учнів з боку батьків і школи; вплив випускників-виробничників на сташокласників. Почуття обов'язку проявляється у відповідальності перед старшими і колективом; в критичному відношенні до недоліків; в добросовісній праці на благо суспільства; в колективізмі і товариській взаємодопомозі.

До недоліків, що негативно впливають на виховання громадського обов'язку в умовах села, відносяться: вплив індивідуалістичної приватновласницької психології окремих батьків; низька організація праці окремих колективних господарств, відсутність механізації ряду трудомістких процесів; відсутність почуття обов'язку в окремих керівників колгоспів; низька продуктивність праці.

Система засобів виховання громадського обов'язку включає в себе спільну роботу учнів з передовиками колгоспного виробництва, підкріплену моральною освітою, надання підліткам самостійності в процесі трудової діяльності і відповідальності за її результати, чим прискорюється процес повзросління і усвідомлення особистої відповідальності за громадську справу.

МІРА ПРАЦІ ТА ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ СІМ'І

В. П. БОНДАРЕНКО

Володимир Ілліч Ленін мріяв про те, щоб кожна жінка брала участь нарівні з чоловіком в управлінні справами держави. Віддаючи свою творчу енергію на благо Батьківщини, радянська жінка різнобічно розвивається, ідейно зростає, духовно збагачується.

Програма КПРС наголошує на необхідність повної ліквідації залишків нерівного становища жінки в побуті, створення всіх соціально-побутових умов для поєднання щасливого материнства з активною і творчою участю жінок у суспільній праці і громадській діяльності, в заняттях наукою, мистецтвом¹).

Велика Жовтнева соціалістична революція вирвала соціальне коріння гноблення жінок, показала всьому світові зразок розв'язання жіночого питання. У народному господарстві зайнято 7 млн. жінок-спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. 75% лікарів і 70% учителів—жінки. В Радянському Союзі понад 32 тисячі жінок є професорами, докторами та кандидатами наук.

Відвідавши нашу країну, австралійська жінка Едіт Емері так говорила про свої враження: «Якщо мене запитують, що найбільше вразило мене під час перебування в Радянському Союзі, я відповім: вільне становище жінки і роль її у суспільстві. У нас в Австралії, як взагалі у західному світі, жінка бореться за те, щоб після одруження продовжувати працювати... Кращі місця роботи для жінок недоступні, а взагалі одержують вони $\frac{1}{5}$ загальної платні чоловіків»²).

Сьогодні в буржуазному світі жінка продовжує залишатися домашньою рабинею. На неї давить, принижує її дрібне

¹ Програма КПРС, Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 85.

² «Радянська жінка», 1962, № 2, стор. 11.

домашнє господарство, вона служниця свого чоловіка. Буржуазне суспільство іншого становища жінки народити і не може, бо в основі його лежить експлуатація людини людиною. «Буржуазія зірвала з сімейних відносин їх зворушливо-сентиментальний покрив і звела їх до чисто грошових відносин»¹).

Рівне правове становище жінок і чоловіків у нашій країні зовсім не означає, що партійні організації, державні органи звільнені від піклування про поліпшення умов праці жінок. Навпаки, Комуністична партія, Радянський уряд постійно дбають про те, щоб жінки мали можливість одержати відносно легшу і в той же час достатньо оплачувану роботу. Широким фронтом іде будівництво житла та впорядкування квартир. Ніде в світі немає такого числа закладів, спеціально призначених для охорони материнства і дитинства.

На цьому благодатному радянському ґрунті розквітає в нашій соціалістичній сім'ї дорогоцінне почуття міри праці у чоловіка і жінки, батьків і дітей, на якому базується духовна єдність членів сім'ї. Соціалістичний сімейний колектив зцементований дружбою, що ґрунтується на любові до праці. Ось що пише про цю дружбу та почуття міри праці лєнінградка Федченко Людмила Іванівна: «В мене хороший чоловік. Більш відданого і чуйного друга важко уявити. Він розуміє мене з півслова. У всьому допомагає мені... встає до дитини — то пересповиває її, то дасть водички, то пустишку. Він і пелюшки виполоще, випрасує, посуд поміє, їжу приготує, прибере в кімнаті...»²).

Інтереси сім'ї, соціалістичного суспільства вимагають, щоб жінка і чоловік виконували ту багатогранну працю, без якої не може існувати сім'я, а також ціле суспільство. Почуття міри праці радянських людей підказує, що свої обов'язки вони повинні виконувати без хитання і примусу. Воно викликається перш за все тими грандіозними перспективами, які здатна народити тільки вільна натхненна праця. Соціалістична дійсність народжує величезну потенцію кращих моральних рис радянських людей, членів наших сімейних колективів.

Ось що пише про це громадянка Шелепова Р. з села Листв'янка, Топчихінського району, Алтайського краю: «У мене також багато роботи — і в школі, і дома. Чоловік — механік ліспромгоспу. Часто буває заклопотаний цілими днями. Крім того, заочно вчиться у технікумі, громадсько-корисну

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, Тв., т. 4, К., 1949, стор. 412.

² «Семья и школа», 1963, № 10, стор. 27.

роботу виконує. Але і я і син не маємо права дорікати йому за неувагу до нас. У всьому, де тільки можливо, він допомагає мені навіть у найменшому. Ми не поділяємо праці. У нас все загальне. Адже обоє втомлюємося. А від того, що робимо все разом, легко і хороше на душі — енергії додається. Мені хочеться для чоловіка робити все чимраз краще. Вогник кохання у нас не повинен ніколи затухнути. Я завжди маю в своїх грудях якийсь дуже тепле почуття. І працювати і жити хочеться. Я маю бажання і велике задоволення своєю працею приносити іншим радість, нові добрі дерзання»¹).

Нам, радянським людям, дуже приємно усвідомлювати, що наша соціалістична дійсність народила такі можливості людського гуманізму, такі можливості етико-естетичного росту і розвитку членів нашого суспільства. Радість і щастя радянської сім'ї — в її єдності з нашим суспільством, яке буде комунізм. Кожна радянська сім'я, за малим винятком, розуміє свій обов'язок перш за все в тому, щоб вносити свій посильний вклад працею усіх членів сім'ї у справу побудови комунізму.

Часто члени сімейних колективів ще вчать і обов'язково беруть участь у суспільно корисній діяльності. У цьому відношенні, як правило, рівні чоловік і жінка. З точки зору комуністичної моралі цілком логічно, що чоловік і жінка повинні дружно виконувати такі обов'язки, як приготування їжі, прибирання квартири, прання білизни, ремонт одягу, догляд і виховання дітей. Радянські люди далекі від міщанського тлумачення рівності між чоловіком і жінкою. Вище вже говорилося, що тут іде мова не про еквівалентність праці чоловіка і жінки. Навпаки, для марксистсько-ленінського тлумачення цієї рівності, тобто наукового тлумачення, ми беремо красу того життєвого відношення між мужчиною і жінкою, які впливають із відмінностей, особливостей статі. Цілком природним, гуманним є те, що жінка шукає допомоги, підтримки, захисту в свого чоловіка, щоб виконати природний людський, гуманний обов'язок — народити та виховати дитину. Для виконання цих людських обов'язків потрібна висока людська культура, благородство, краса людяності на ґрунті мужності та жіночості. У цьому зв'язку доречно згадати слова народної мудрості: «Чоловік та жінка — одне діло, одне тіло, один дух»². Взаємна повага — це те чисте повітря, без якого не може створюватися та існувати сім'я. Дуже прикро, що у нашому суспільстві ще зустрічаються люди, які погано

¹ «Семья и школа», 1963, № 1, стор. 23.

² Українські народні прислів'я та приказки, К., 1963, стор. 642.

уявляють, що таке міра праці. Ось що твердить своїй дружині громадянин І. із Томська: «Якщо я тебе взяв за жінку, ти зобов'язана мені прати, шити, годувати свіжою їжею, прибирати за мною, ходити на базар, виховувати дочку, бути зі мною ніжною і привітною. Якщо у тебе не вистачає часу, то яка ти мені дружина?»¹).

Громадянин І. чекає від життя насолоди і тільки. Він надіється обійтися без глибокого пізнання основи насолод — праці. Ця людина дуже нудьгує. І це не дивно, бо втрачено основне, на чому ґрунтується справді людське: міра праці, міра обов'язку перед сім'єю, суспільством. Але коли втрачено цю міру, і хто винен у цьому?

Безумовно винні батьки, які не виховали дорогоцінного людського почуття, що складає основу основ людського життя — міри праці.

¹ «Семья и школа», 1963, № 1, стор. 23.

ПРИРОДА ЯК ФАКТОР ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

С. Д. БАБИШИН, В. М. ДИКИЙ

1. Виховання учнів в душі радянського патріотизму — одне з найважливіших завдань радянської школи. Вона покликає забезпечити формування в учнів патріотичної свідомості та поведінки, готовності віддати всі свої сили і знання, а якщо буде потрібно — і життя в ім'я інтересів соціалістичної Батьківщини.

2. Патріотичне виховання — складний процес і охоплює всі сторони особистості — свідомість, почуття, волю. Воно здійснюється під впливом різноманітних факторів: школи, сім'ї, суспільного оточення і т. д.

В даних тезах ми висвітлюємо лише одну суттєву сторону цієї важливої проблеми — шляхи та методи патріотичного виховання учнів в процесі вивчення рідної природи.

Її актуальність обумовлена тим, що до цього часу залишається недостатньо розробленою методика патріотичного виховання учнів засобами природи, відсутні по цій проблемі дисертаційні дослідження, монографії і посібники для вчителів.

Проте ще К. Д. Ушинський підкреслював, що «природа є одним з наймогутніших агентів виховання» (Твори, том II, стор. 50). На педагогічну ефективність використання природи як засобу розумового, морального, естетичного і фізичного виховання дітей неодноразово вказували М. І. Калінін, Н. К. Крупська, А. С. Макаренко.

3. Вивчення передового педагогічного досвіду шкіл та експериментально-дослідна робота дали нам можливість визначити такі основні напрямки патріотичного виховання учнів в процесі вивчення рідної природи:

а) розкриття взаємозв'язку патріотичного виховання й інтелектуальної діяльності учнів в процесі вивчення природи рідного краю на уроках природознавства, географії, мови, літератури та інших предметів;

б) виховання естетичного ставлення учнів до природи і його значення для формування патріотичних почуттів;

в) патріотичний зміст шкільного туризму і його місце в розвитку пізнавальної активності учнів;

г) вивчення природи в процесі гурткової роботи;

д) виховання учнів в дусі радянського патріотизму і дружби народів на прикладах життя і наукової діяльності видатних дослідників природи.

4. Любов до рідної природи активно сприяє формуванню патріотичних переконань при умові, коли це почуття тісно поєднується з конкретною діяльністю, спрямованою не тільки на пізнання природи, але й на вироблення в учнів навичок і звичок ленінського ставлення до природи, охорони її і перетворення в інтересах людини.

Успішне здійснення цих завдань дає ефективні результати при таких умовах:

— ознайомлення учнів з ставленням В. І. Леніна до природи, з декретами та постановами Радянської влади про охорону природи, які розроблялися і приймалися при безпосередній участі В. І. Леніна, і з тим, як радянський народ перетворює їх в життя;

— доведення до свідомості учнів (на конкретних місцевих прикладах), що природа може бути невичерпною лише тоді, коли люди, використовуючи її, ставляться до неї бережливо, глибоко пізнають її закони і продумано їх застосовують;

— широке залучення учнів до суспільно корисної праці по охороні і збагаченню природи (деревонасадження, охорона корисних птахів, боротьба з ерозією ґрунтів, участь в озелененні доріг, польових станів, громадських установ, охорона визначних об'єктів живої і неживої природи, геологічних відкладень тощо).

При цьому від учителя вимагається забезпечення відповідних педагогічних передумов, без яких неможливе успішне формування навичок і звичок патріотичної поведінки учнів в процесі їх трудової діяльності по охороні і збереженню природи. Серед них найістотніше значення мають:

— колективний зміст і різноманітний характер суспільно корисної праці;

— забезпечення умов для всебічного виявлення ініціативи і самодіяльності учнів;

- поєднання праці з інтелектуальною активністю;
- створення емоціональних обставин в процесі діяльності;
- використання інтересу до природи як стимулу формування вольових якостей.

Така організація колективної діяльності учнів забезпечує відповідність змісту праці навчально-виховній меті, посилює почуття прив'язаності учнів до рідної природи, до зелених друзів людини, які прикрашають її життя, збагачують духовний світ і сприяють розвитку пізнавальних інтересів. Природа дає неповторне забарвлення самому святому почуттю людини — любові до Батьківщини.

5. У зв'язку з відзначенням 20-річчя перемоги радянського народу над гітлерівською Німеччиною та підготовкою до 50-річчя Радянської влади в багатьох школах склалася чітка система виховних заходів, при здійсненні яких суспільно корисна праця учнів у природі виступає безпосереднім фактором виховання учнів в дусі радянського патріотизму і дружби народів. Назвемо ці заходи.

1. Закладання садів, парків і скверів на ознаменування 50-річчя Радянської влади, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, в пам'ять героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн, комсомольців і піонерів-героїв.

2. Поширення інтернаціональних зв'язків з учнями братніх республік шляхом створення насінного фонду квітів, декоративних рослин для закладки парків, алеї і скверів інтернаціональної дружби.

3. Озеленення і насадження квітів на могилах воїнів, партизанів і підпільників, які загинули в боях за Радянську Вітчизну.

4. Передача насіння квітів та декоративних рослин, яке вирощене на могилах воїнів, їхнім рідним і близьким.

5. Допомога інвалідам війни та праці в створенні квітників, плодоягідних ділянок у їхніх садибах.

6. Проведення зеленої естафети по шляхах бойових походів частин Радянської Армії та партизанських загонів.

7. Охорона та збереження ділянок природних ландшафтів, де точилися бої радянських військ і партизанських загонів з німецько-фашистськими окупантами, як реліквій бойової слави.

8. Збереження та догляд дерев, які пошкоджені в період Великої Вітчизняної війни кулями і снарядами або на яких збереглися сліди патріотичних написів партизанів та воїнів Радянської Армії.

9. Обмін насіннями квітів і декоративних рослин з воїнами, які звільняли рідні міста і села від німецько-фашистських загарбників.

Аналіз анкет, письмових творів, газетних заміток учнів, шкільних рукописних журналів, літописів піонерських і комсомольських справ дає нам підставу зробити висновок, що така система ідейно-політичної цілеспрямованості суспільно корисної праці учнів посилює їх патріотичні переживання, викликають глибокі почуття пошани і благоговіння перед подвигами тих, хто віддав своє життя за їх щастя. Ці почуття посилюють впевненість в правоті справи, за яку герої боролись і покрили бойові знамена Вітчизни невмирущою славою.

Переживаючи своє ставлення до великих подій і подвигів старших поколінь, учні в думках перевіряють свої моральні якості, оцінюють свій життєвий досвід з точки зору високих патріотичних ідей.

В їх свідомості утверджуються великі патріотичні ідеали, почуття обов'язку і прагнення до подвигів в ім'я Радянської Батьківщини.

ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ НАВЧАЛЬНОГО КІНО ПРИ ВИВЧЕННІ ПРИРОДОЗНАВСТВА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

М. І. МИХАЙЛІЧЕНКО

Для вирішення накреслених завдань партії і уряду в справі докорінної перебудови радянської школи треба покращити і активізувати навчально-виховну роботу шляхом застосування найбільш сучасних і найефективніших засобів унаочнення, перш за все навчального кіно, що відіграє велику роль у розвитку дітей, у розширенні їх наукового горизонту.

З перших років навчання школа виховує у дітей матеріалістичний світогляд, «знайомить їх з предметами і явищами природи, такої природи, якою вона є без всяких сторонніх добавок». Учитель створює запас конкретних уявлень, без яких неможливе свідоме сприймання в старших класах основ наук про природу. Учитель повинен розвивати здібності в учнів, активізувати їх мислення. Формуванню уявлень сприяє і навколишнє середовище. Коло таких уявлень обмежене, уявлення бідні і не досить вірні. Завдання учителя дати учням можливість самим вивчати предмети і явища природи, ширше використовувати спостереження шляхом екскурсій, прогулянок, практичних робіт та використання наочних посібників.

Вивчення методики використання навчального кіно на уроках природознавства в початковій школі є необхідним в підготовці студентів до педагогічної роботи в школі. По-перше, слід ознайомити студентів з фондом навчальних кінофільмів з природознавства, з анотацією до кожного фільму, а, як правило, студенти вміють користуватися проектором, тому треба вимагати від них знань і умінь користування ним на практичних заняттях з методики природознавства. Студенти повинні знати довжину плівки однієї частини, скільки часу потрібно для її демонстрації, або одного чи двох фрагментів цієї частини. В зв'язку з тим, що фільми не повністю відпо-

відають темі уроку, то на уроці використовують лише ті частини або фрагменти, які безпосередньо стосуються теми та відповідають навчально-виховним завданням і якнайповніше розкривають зміст програмового матеріалу. Вивчаючи методику певної теми початкової школи, окремі типи уроку, а також необхідні наочні посібники, звертаємо увагу студентів на те, що навіть найкращий з дидактичного і наукового боку кінофільм, не може замінити навчальний процес чи інші наочні посібники, тому навчальне кіно використовують разом з іншими посібниками, де він повинен мати своє призначення та відповідати головній меті уроку.

Так, вивчаючи тему «Зима» в 1 класі, підбираємо відповідні статті, які подані в читанці та наочні посібники і кіно. В статтях розповідається про ознаки зими, зимовий день, чим займаються люди зимою у колгоспі, знайомлять дітей з дикими тваринами та як вони зимують у лісі. Студенти підбирають кінофільм, який найбільш відповідає змісту та меті програми. Одним із таких фільмів є «Зима прийшла». На практичному занятті вивчаємо загальні відомості про фільм, а саме: скільки частин, скільки окремих фрагментів у кожній з них та зміст кожного фрагменту. Проводиться декілька разів перегляд навчального кіно, визначається, до якої статті можна використати ці фрагменти та як їх назвати. Виділяємо 4 фрагменти: «Зима прийшла», «Зимування тварин у лісі». «Що роблять колгоспники зимою», «Зимові розваги дітей». Підбравши окремі фрагменти до відповідних статей, студенти готують інші наочні посібники: гербарій лісових рослин, чучела диких тварин, картини лісу з його мешканцями, колекцію з шишок сосни, ялини та інше. Розділивши кінофільм на фрагменти, вивчаємо їх окремо, підбираємо питання, які потрібно поставити учням перед демонстрацією фільму. Їх повинно бути не більше 2—3, щоб не розсівати увагу дітей.

Обмірковуємо, як можна спрямувати увагу дітей на головне, що відповідає меті уроку. Наприклад, до фрагменту «Зима прийшла» такі питання: 1. Як починається зима? 2. Як зустріли зиму свійські тварини? 3. Яка форма сніжинок? До другого: 1. Де зимує ведмідь? 2. Де зимує білочка? 3. Який зайчик зимою? До третього: 1. Що роблять люди в лісі? 2. На чому їздять зимою? 3. Для чого потрібні дрова? І до останнього фрагменту: 1. Де розважаються діти? 2. На чому катаються діти?

Під час демонстрації навчального кіно не можна ставити запитання учням, це відвертає і розсіває увагу дітей.

При складанні поурочного плану з використанням навчального кіно звернути увагу на те, що це не кіноурок, так як

наочністю не визначається тип уроку, а кінофільм є одним із його видів на різних уроках, пояснювального читання, бесіди, розповіді. У плані вказуємо, скільки часу буде витрачено на демонстрацію певної кількості кадрів, в якій частині фрагменту потрібне пояснення вчителя та яким способом провести його.

Для засвоєння і набуття навиків використання навчального кіно на уроках, студенти до практичних занять з методики природознавства готують один урок з використанням навчального кіно. На заняттях проводять основні елементи уроку та демонструють фільм за всіма правилами використання його змісту до теми уроку. Значення такої підготовки очевидне під час педагогічної практики студентів III—IV курсів, коли вони проводять уроки з використанням кіно. Так, студентка І. Блищак використала кінофільм «Гігієна школяра» при вивченні теми «Охорона здоров'я» в II класі, студентка Н. Карлаш — «Природа Північного Льодовитого океану», студентка Я. Чопик продемонструвала фільм «Південний берег Криму», чим розширили і збагатили знання учнів, краще розкрили тему, що важко сприймається дітьми без такого виду посібника. До кожної з тем, які подавали студенти, по можливості були використані навчальні фільми, це поживало педагогічний процес, надало особливої образності навчальному матеріалу, зробило його дохідливим і зрозумілим для дітей.

ПЕДАГОГІЧНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ПРАКТИКИ В ШКОЛІ

З. С. УЖГІНА

I. Педагогічна підготовка учителя початкових класів органічно включає шкільну практику. Шкільна практика являється засобом конкретизації положень теорії комуністичного виховання молодого покоління, базою для застосування і перевірки студентами знань і набуття професіональних умінь і навиків, лабораторією для перших творчих пошуків в студентські роки. Дійовий вплив має практика в школі на формування педагогічних переконань майбутнього вчителя, формування його обличчя в цілому.

Досвід викладання дисциплін педагогічного циклу показує, що основні труднощі для студентів становить не засвоєння теорії та система знань про закони виховання, а застосування цих знань в шкільній практиці. Застосування теорії педагогічних дисциплін здійснюється, як відомо, в процесі педагогічної практики.

Педагогічна практика для студентів є школою багатосторонньої педагогічної майстерності. В залежності від її змісту і методики навчання студентів на передовому досвіді учителів багато де в чому визначається якість підготовки майбутнього вчителя до роботи в школі.

II. Види, система і організація практичної підготовки студентів визначені навчальним планом і інструкцією по педагогічній практиці. Однак обидва ці документи потребують удосконалення.

Змістом практики передбачається загальнопедагогічна і методична підготовка студентів.

Загальнопедагогічна практика іде перед методичною, потім продовжується в зв'язку з методичною. Відсутність програми по педагогічній практиці створює певні труднощі в

підготовці майбутнього вчителя. Багато питань співвідношення і взаємозв'язку педагогічної теорії і шкільної практики в процесі підготовки вчителя початкових класів в інституті вимагають більш раціонального вирішення.

III. Загальнопедагогічна практика ділиться на види в зв'язку з вивченням курсу психології і педагогіки. Початок загальнопедагогічної підготовки передбачено інструкцією як самостійну роботу студентів в школі в зв'язку з вивченням психології на I курсі. Однак навчальний план факультету не відводить часу на даний вид практики, і робота студентів у школі організується в Івано-Франківському інституті як їх суспільно корисна праця.

З першого року навчання студенти включаються в роботу з дітьми в «Районі комуністичної турботи», і їх діяльність кафедрою спрямовується так, щоб майбутні учителі, по-перше, набули первинних навичок цілеспрямовано спостерігати і аналізувати педагогічний процес, по-друге, запаслись початковим досвідом застосування знань по психології в процесі вивчення індивідуальних особливостей психічної діяльності молодшого учня, по-третє, здобули перший досвід організації різноманітної індивідуальної і колективної діяльності учнів початкових класів. Спілкування з дітьми, як показує досвід, пробуджує у студентів глибокий інтерес до вибраної професії, виховує любов до школи.

Студенти других курсів проходять загальнопедагогічну практику двох видів: в школі і піонерському таборі. Набутий на першому курсі досвід роботи з дітьми дозволяє студентам більш успішно застосувати знання з педагогіки і психології в шкільній практиці. Перед студентами ставляться певні практичні завдання шкільного життя, які вимагають самостійних суджень і рішень на основі знання теорії і набутого досвіду роботи з дітьми.

В центрі уваги ставиться завдання озброїти студентів методикою роботи з жовтєнятами і піонерами початкових класів. Практика в школі дає можливість підготуватись до проведення виховної роботи з дітьми в піонерському таборі. Цей вид практики являється природним продовженням практичної підготовки майбутніх учителів. Адже у вихованні не може бути перерви, канікул. Практика в піонерських таборах дає можливість студентам оволодіти методикою виховної роботи в умовах літнього відпочинку дітей. Студентів другого курсу ми вчимо узагальненню педагогічних спостережень, фактів шкільної практики.

Початковим видом такої роботи є підготовка статей для педагогічного бюлетеня, який періодично випускається на факультеті. До заліку педагогічної практики студенти готують невеликий реферат на основі узагальнення свого досвіду. Найбільш вдалий досвід проведення роботи з дітьми висвітлюється в доповідях студентських «Педчитань».

Загальнопедагогічна практика на III курсі спрямована на озброєння студентів умінням здійснювати в єдності завдання навчання і виховання, виховання і розвитку особистості учня. За період практики студенти набувають уміння організувати діяльність колективу учнів класу, діяльність піонерського табору, групи жовтенят, вчать виконувати функції вчителя-вихователя.

Удосконалюється вміння студентів і по узагальненню позитивного досвіду виховної роботи з дітьми. Підбір матеріалу до курсової роботи по педагогіці викликає потребу невеликих досліджень з окремих тем. В результаті студенти оволодівають деякими прийомами творчої роботи вчителя.

IV. Методична практика починається на третьому курсі проведенням студентами пробних уроків. Досвід організації даного виду практики на факультеті показує, що більш раціонально її проводити без відриву від навчальних занять. При цій умові вивчення окремих методик пов'язується з проведенням навчальних і пробних уроків. Пробні уроки — процес формування у студентів методичних умінь і навиків, нагромадження практичного досвіду методики проведення уроків в 1—4-х класах по різних предметах і розділах шкільної програми. Природно, чим довший період перебування студента в школі, тим різноманітніші по змісту шкільної програми його спостереження педагогічного процесу, більш багатший його практичний досвід і досконаліші методичні прийоми і навики.

Складання графіка і плану практики на весь період дозволяє студентам завчасно і повноцінно підготуватись до уроку. Як показує досвід, студенти, готуючись до уроку, ретельно відшліфовують кожний засіб, деталь, готують самостійно наочні посібники і дидактичний матеріал і в результаті дають високу якість роботи.

Між іншим, навчальним планом факультету практика передбачена з відривом від навчальних занять у VI семестрі. Епізодичність практики III курсу не дозволяє успішно вирішувати завдання ні загальнопедагогічної ні методичної підготовки студента.

Завершальним етапом загальнопедагогічної і методичної підготовки майбутнього вчителя є стажорська практика. Проведення практики в опорних школах області під керівництвом найбільш досвідчених учителів дозволяє студентам набути необхідного практичного досвіду для самостійної роботи в школі.

V. Успіх формування майбутнього вчителя в процесі педагогічної практики можливий, як ми переконалися, при дотриманні таких умов:

1. Встановлення чіткої системи всіх видів практики і раціональне поєднання їх з вивченням педагогічних дисциплін.

2. Застосування чіткої системи всіх видів практики у відповідності з специфікою змісту педагогічних дисциплін, рівнем теоретичної і практичної підготовки студентів.

3. Здійснення індивідуального підходу при визначенні студентам характеру і видів діяльності з учнями.

4. Виховання у майбутніх учителів потреби спілкування з дітьми, інтересу до цієї діяльності, розвитку у студентів творчої активності і самодіяльності в застосуванні педагогічних знань в шкільній практиці.

5. Навчання студентів аналізу і узагальненню педагогічного досвіду, елементам досліджень у педагогічній діяльності.

V. СЕКЦІЯ
ФІЗИКИ, МАТЕМАТИКИ, БІОЛОГІЇ
І ХІМІЇ

ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ІСТОРІЇ ФІЗИКИ І ТЕХНІКИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ КУРСУ ЕЛЕКТРИКИ У ВОСЬМОМУ КЛАСІ

К. О. ЧАЙКІВСЬКА

1. Матеріалістична діалектика вимагає розгляду понять, законів і теорій в їх виникненні і розвитку, як історично змінних категорій. Тому використання елементів історії фізики і техніки має велике значення для формування в учнів основ діалектико-матеріалістичного світогляду, а одночасно воно є одним з дійових шляхів виховання радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

2. Педагогічні дослідження, проведені нами у восьмих класах різних шкіл, дозволяють зробити такі висновки: 1) елементи історизму у викладанні фізики ще не знайшли потрібного відображення в підручнику і практиці роботи шкіл; 2) учні, якщо і знають прізвища деяких вчених, то не розуміють їх ролі в розвитку науки; 3) враховуючи виховний вплив елементів історизму на школярів, необхідно розширити використання історичних матеріалів (частково в позакласній роботі, щоб не перевантажувати учнів) і, головне, з м і н и т и х а р а к т е р їх трактовки. Наприклад, в стабільному підручнику історичні відомості подано у вигляді біографічних довідок, як підтекстовок до портретів, вони не пов'язані органічно з викладом основного матеріалу, що явно недостатньо.

3. Критерії відбору історичного матеріалу для викладу на уроках чи позакласній роботі визначаються виховними цілями. Для досягнення останніх слід відбирати матеріал, який: 1) характеризує основний закон розвитку науки — її залежність від виробничих потреб епохи; 2) висвітлює переломні, основні віхи в розвитку даного розділу фізики; 3) дає мож-

ливість підвести учнів до атеїстичних висновків; 4) характеризує досягнення вітчизняної і радянської науки і техніки, її пріоритет.

4. Відповідно до першого критерію найбільш переконливим матеріалом для висвітлення у восьмому класі загальної тенденції розвитку науки при вивченні електрики є історія дослідження магнетизму, історія винаходу телеграфу і електродвигуна. Питання наступності в розвитку науки можна викласти на прикладі історії встановлення законів струму (Ома, Джоуля-Ленца).

Відповідно до другого критерію слід розглянути з учнями відкриття електричного струму Вольтя, дати поняття про роль Ампера у вивченні електромагнітних явищ та відкриття Фарадеєм явища електромагнітної індукції.

По третьому критерію заслуговують на увагу дослідження Франкліна, Ломоносова, Ріхмана з атмосферної електрики та історія вивчення властивостей магнітів.

5. Для виховання почуття радянського патріотизму слід з'ясувати з учнями коло таких питань:

а) пріоритет діячів вітчизняної науки і техніки (Ломоносов, Петров, Лодигін, Яблочков, Якобі, Ленц, Попов) та радянської (Кржижанівський, Графтіо та ін.) науки і техніки;

б) передовий характер вітчизняної і радянської науки;

в) співставлення умов роботи радянських вчених і вчених царської Росії;

г) підкреслення позитивних особистих якостей видатних учених минулого і сучасності (Ломоносов, Яблочков, Попов та ін.).

6. Висвітлюючи елементи вітчизняної і радянської історії фізики і техніки, не можна забувати і про зарубіжних вчених і винахідників, бо дуже важливо не пропустити спотворення історичної перспективи і історичної правди. Розкриваючи вклад видатних зарубіжних вчених у світову скарбницю знань, показуючи їх життя, їх ставлення до свого народу, ми сприяємо збудженню почуття поваги до народів інших країн і тим самим вихованню пролетарського інтернаціоналізму. Цінна в цьому відношенні біографія Фарадея — вихідця з робітничого класу Англії.

7. Контрольний експеримент, проведений після експериментального навчання, показав, що учні опанували запропонований матеріал, їх знання зміцніли, а загальний кругозір розширився. Вони називали значно більше історичних фак-

тів, прізвищ учених, могли пояснити роль останніх в розвитку науки і техніки, зрозуміли наступність в роботі вчених різних поколінь і зв'язок між розвитком науки і практичними запитамі виробництва. Багато учнів експериментального класу підкреслювали позитивні якості особистості Фарадея, Ломоносова, Яблочкова і інших учених, їх відданість Батьківщині, своїй справі, їх жадобу знання, наполегливість і відзначали, що їх вчинки достойні наслідування. Таким чином, ми можемо прийти до висновку, що робота по запровадженню елементів історизму виявилась ефективною і виправдала себе.

ПЕРЕБУДОВА ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИКИ В РОСІЇ (початок ХХ ст.)

Н. Г. ГОРОДІВСЬКА

1. В другій половині 19 ст. в Росії розгортається рух за перебудову викладання математики. У 1912—1914 рр. відбулися I і II Всеросійські з'їзди викладачів математики середньої і вищої школи¹, які займають визначне місце в історії революційної методики математики. На них широко обговорувались питання методики та реформи шкільного курсу математики. Вивчення математики повинно відповідати перебудові вищої школи та розвиткові математичних наук.

2. Прихильники реформи критикували традиційну систему викладання математики за формалізм і відрив від життя (К. Ф. Лебединцев, Н. Н. Володкевич) та пропонували ввести в середню школу нові ідеї, які вважались до того часу недоступними для учнів середньої школи, а саме: основні елементи аналітичної геометрії, де вперше появляється ідея відповідності, з допомогою якої математика вивчає множини (Д. Н. Синцов), елементи диференціального та інтегрального числення (Н. Г. Попруженко, Ф. Ф. Філіпович), елементи монографії (М. Л. Франк), елементи теорії ймовірностей (П. А. Некрасов), наближені обчислення (В. А. Крогіус), геометричні перетворення, при вивченні яких природно підійти до поняття групи, основні поняття проективної геометрії (Д. Д. Мордухай-Болтовський, Н. М. Томамшева), а також ознайомлення з неевклідовою геометрією (С. А. Богомолів, П. А. Долгушин, Г. А. Грузинцев).

3. Вони пропонували, щоб нові математичні ідеї пронизували весь курс шкільної математики, а не були надбудовою

¹ а) Труды I ВСПМ (27. XII. 1911 — 3. I. 1912), т. 1, 2, 3. Петербург, 1911—1912.

б) Доклады, читанные на Всероссийском съезде преподавателей математики в Москве. М., 1915.

над ним, підкреслюючи важливе значення для прогресу математики, її зв'язок з логікою і психологією (Н. А. Извольський, Д. Д. Мордухай-Болтовський, К. Ф. Лебединцев). Делегати з'їзду зазначали, що викладання математики необхідно наблизити до життя (Н. Н. Володкевич, Д. Н. Синцов і ін.).

4. Багато ідей з питань методики і перебудови змісту шкільного курсу математики, висвітлені вітчизняними математиками напередодні Жовтня, цінні і в наш час, реалізація їх стала можливою в радянській школі.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ МАТЕМАТИКИ В ШКОЛАХ РУМУНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Н. Г. ГОРОДІВСЬКА

1. Протягом останніх років у Румунській Соціалістичній Республіці проводиться робота по модернізації шкільного курсу математики.

В шкільній системі Румунії існує загальноосвітня 8-річна і 12-річна середня школа. Середня школа поділяється на два профілі: реальний і гуманітарний, а це дає можливість приймати на навчання найздібніших учнів, враховуючи їх інтереси і нахили.

У реальній школі відводиться велика кількість годин на вивчення математичних дисциплін, а саме: математичного аналізу, аналітичної геометрії, вищої алгебри, а в гуманітарній школі на вивчення цих дисциплін відводиться незначна кількість годин.

2. Згідно з діючою шкільною програмою вивчення вищевказаних дисциплін починається з 11 класу реальних шкіл. На освоєння цього курсу дається 204 години, по 6 годин на тиждень. З них 4 години на математичний аналіз і 2 години на аналітичну геометрію.

Необхідно звернути увагу на той факт, що більшість годин планується на вивчення нового теоретичного матеріалу (175 год.) і лише 18 год. на повторення (10 год. на диференціальне та інтегральне числення, 8 год. на аналітичну геометрію), ще менше часу дається на письмові контрольні роботи (6 год.) і 5 год. в розпорядження вчителя.

Елементи вищої алгебри (теорія детермінантів) включені до аналітичної геометрії.

У гуманітарних школах на вивчення вищої математики в XI класі планується в три рази менше годин (68), по дві години на тиждень (елементи алгебри — 9 год., функції і границі — 14 год., похідна — 15 год., елементи аналітичної геометрії — 18 год., елементи астрономії — 7 год., крім цього, передбачено програмою 3 год. на письмові контрольні роботи і 2 год. в розпорядження вчителя).

3. Викладання вищої математики (математичного аналізу) в реальних школах ведеться за підручником «Елементи математичного аналізу», який складено у строгій послідовності до всіх розділів програми. Всі питання програми повністю висвітлюються.

У підручнику після кожного розділу дається велика кількість вправ для закріплення теоретичного матеріалу.

4. В Румунії систематично проводяться наради з питань модернізації змісту шкільного курсу математики (Ясси — 1962, Брашов — 1963, Кимпулунгул Молдовенеск — 1964, Костанце — 1964).

Цікавими є думки професора А. Хаймовича, висловлені у доповіді з питань модернізації шкільного курсу математики (Ясси, 1962). Він подав конкретні пропозиції щодо реформи шкільного курсу математики, які ще не запроваджені у життя. Проф. А. Хаймович радить вивчати основні поняття теорії множин, починаючи з 5 кл., розглядати в курсі V—VIII кл. приклади різних геометричних перетворень (обертання, перенесення, симетрії), які дадуть можливість познайомити учнів з поняттями групи, кільця, поля. Він пропонує природно підійти до поняття структури під час розгляду властивостей дії з різними числами, наголошує, що всюди потрібно турбуватись про розуміння учнями основних ідей, а не про їх логічне обґрунтування. У проекті нової програми, яку пропонує проф. А. Хаймович, мають місце ідеї вектора, лінійної алгебри, перетворення структури, теорії ймовірностей, статистики, математичного аналізу і аналітичної геометрії¹.

5. Модернізація шкільного курсу математики свідчить про розвиток системи народної освіти в Румунській Соціалістичній Республіці.

¹ Nicolae Dinculeany, Eugen Radu «Elemente de analiza matematica». Manual pentru clasa a XI-a reala.

Editura didactica si pedagogica — Bucuresti, 1965.

РЕНТГЕНІВСЬКИЙ К-СПЕКТР ПОГЛИНАННЯ ЗАЛІЗА У ФЕРИТАХ З СТРУКТУРОЮ ГРАНАТА

П. П. КИРИЧОК

Ферити рідкоземельних елементів з структурою граната, синтезовані Форестье і Гіо-Гійеном [1,2], мають своєрідні магнітні властивості. При певній температурі в деяких феритах типу граната зрівноважуються магнітні моменти підґраток, і ферит перетворюється в антиферромагнетик. Серед феритів із структурою граната особливе місце, з точки зору перспективного використання в техніці надвисоких частот, займає ферит ітрія $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3$, вперше одержаний Берто, Форра [3], який має найменшу ширину лінії ферромагнітного резонансу (0,3—0,5 ерст). Фізичні властивості рідкоземельних феритів Неель [4] з'ясовує трьохпідґратковою моделлю магнетика. Андерсон [5], Ван-Флек [6] розвинули теорію посереднього обміну в феритах, в основі якої лежать погляди Крамерса [7] про «посередні зв'язки» між магнітоактивними атомами в феритах і в «збуджених станах» немагнітних атомів.

Теорія магнетизму дала можливість зв'язати між собою значну кількість експериментальних фактів по дослідженню дифракції нейтронів у феритах, гальваномангнітного ефекту, коефіцієнта теплового розширення, теплоємності, комбінаційного розсіювання і т. ін. Дослідження тонкої структури рентгенівських спектрів поглинання заліза в феритах типу граната є одним із методів вивчення фізичної природи феритів, що доповнює широку програму дослідження феромагнетиків і дає можливість з'ясувати окремі питання сучасної теорії магнетизму.

У даній роботі, наскільки нам відомо, вперше вивчається тонка структура К-спектра поглинання заліза в фериті з структурою граната. Об'єктом рентгеноспектрального вивчення вибрали полікристалічний ітрієвий ферит стехіометричного складу. Зразки ітрієвого фериту виготовлені за звичай-

ною керамічною технологією. Суміш оксиду ітрія і оксиду заліза марки ч. д. а. розмелювалась і перемішувалась у вібромельниці дві години. Потім суміш сушили, брикетували і попередньо обпалювали при 900°C 5 годин. Після попереднього обпалювання брикети знову розмелювали, пресували і відпалювали при 1380°C на повітрі 4 години. Зразки після повторного відпалювання повільно охолоджували з піччю в повітрі. З такого ітрієвого фериту виготовляли вбирачі для рентгеноспектрального аналізу і зразки для рентгеноструктурного аналізу.

Вбирачі для одержання абсорційних спектрів фериту з структурою граната і сполук FeO , Fe_2O_3 , Fe_3O_4 виготовляли так: речовина старанно розтиралась в агатовій ступці, а потім її збовтували в розчині цапонлака. Приготовану так емульсію виливали на скляну пластинку, висушували і одержували тонку плівку, яка легко знімалася із скла. Вбирачем для одержання К-спектру поглинання Fe в металічному залізі — фольга товщиною в $10\text{--}20\ \mu$.

К-спектр поглинання Fe в досліджуваних речовинах одержували за допомогою спектрографа ДРС-1 з увігнутим кристалом методом Йоганна—Капіці. К-край Fe одержували в першому порядку відбивання від площини (1340) кристала кварца. Дисперсія — $3,8 \frac{\text{X}}{\text{MM}}$, роздільна здатність ДРС-1 ≈ 8000 . Режим роботи рентгенівської трубки спектрографа — 18 кв і 20 ма. Експозиція 6 годин. Довжину хвилі окремих точок країв поглинання заліза в досліджуваних речовинах визначали по відношенню дублету $\text{K}\alpha_1$, α_2 -лінії кобальта. Оптимальну товщину вбирача ітрієвого фериту $3\text{Y}_2\text{O}_3 \cdot 5\text{Fe}_2\text{O}_3$ підбирали на основі експериментального вивчення тонкої структури рентгенівських спектрів в даних об'єктах при зміні густини вбирача від $3 \frac{\text{MG}}{\text{CM}^2}$ до $10 \frac{\text{MG}}{\text{CM}^2}$.

На рис. 1 приведені К-спектри поглинання Fe в $3\text{Y}_2\text{O}_3 \cdot 5\text{Fe}_2\text{O}_3$ при товщині вбирача $5 \frac{\text{MG}}{\text{CM}^2}$, $7 \frac{\text{MG}}{\text{CM}^2}$ і $10 \frac{\text{MG}}{\text{CM}^2}$. З рисунка видно, що збільшення товщини вбирача від $3 \frac{\text{MG}}{\text{CM}^2}$ до $10 \frac{\text{MG}}{\text{CM}^2}$ мало впливає на відносну інтенсивність довгохвильової області поглинання в спектрі поглинання Fe в ітрієвому фериті, але обумовлює зменшення кількості флуктуацій і спотворює дійсне співвідношення їх інтенсивності з короткохвильового боку К-спектра Fe . На основі проведених дослідів було вста-

новлено, що оптимальна густина вбирача відповідає густині $5 \frac{\text{мг}}{\text{см}^2}$. К-спектри поглинання реєструвалися фотографічним методом, фотометрувалися на трьох висотах. Обчислювалось

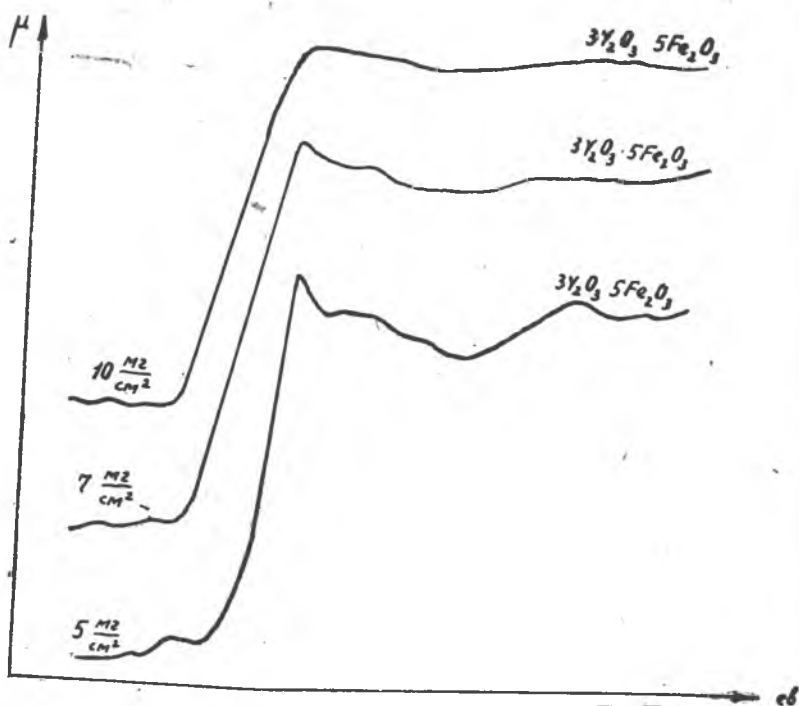

Рис. 1. К-спектр поглинання заліза в ітрієвому фериті при товщині вбирача $5 \frac{\text{мг}}{\text{см}^2}$, $7 \frac{\text{мг}}{\text{см}^2}$, $10 \frac{\text{мг}}{\text{см}^2}$.

середнє значення трьох-чотирьох дослідів, потім розраховувались в шкалі енергій і будувались криві залежності коефіцієнта поглинання від енергії.

На рис. 2 порівняні К-краї поглинання Fe в оксиді заліза, магнетиті та ітрієвому фериті. В табл. 1 вміщена зміна положення поглинання К-краю Fe у сполуках Fe з киснем та фериті.

З табл. 1 і рис. 2 видно, що положення першого довгохвильового максимуму і середньої точки К-краю поглинання Fe в FeO, Fe₃O₄, Fe₂O₃ зміщується в бік коротких хвиль в порів-

нянні з таким положенням К-краю Fe для металічного Fe. Величина зміщення К-краю тим більша, чим вища валентність Fe в сполуках з киснем. Характер ходу зміни положення К-краю Fe узгоджується з [8, 9]. Довжина хвилі першого довгохвильового максимуму і положення середньої точки К-краю поглинання заліза в ітрієвому фериті співпадає з довжи-

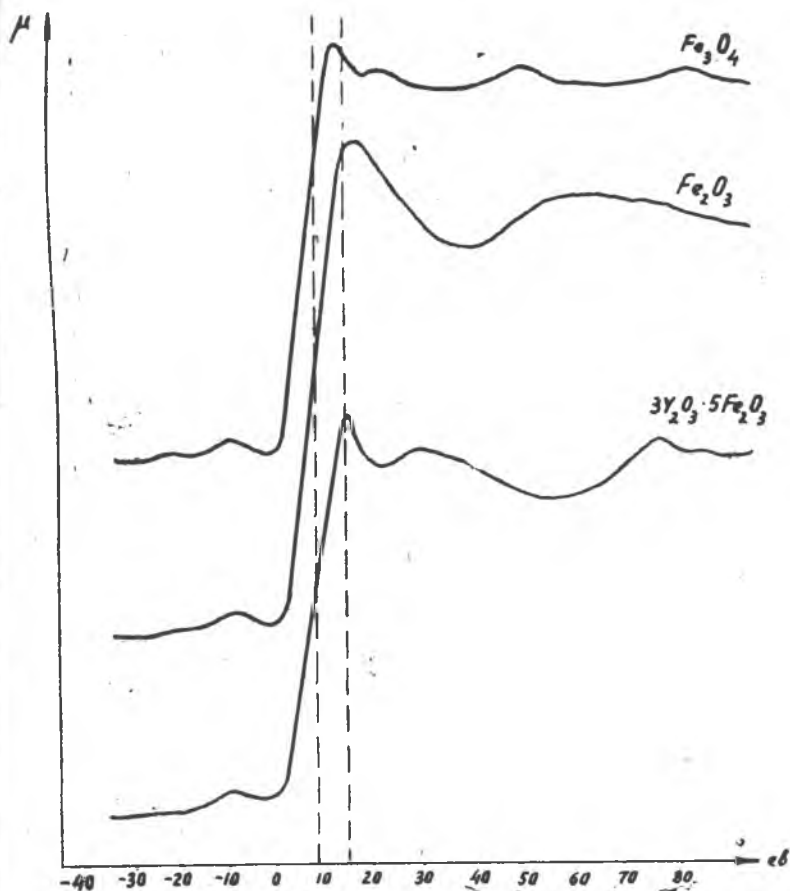

Рис. 2. Порівняння К-спектрів поглинання Fe в Fe₂O₃, Fe₃O₄ та ітрієвому фериті.

ною хвилі першого максимуму і положенням середньої точки К-краю поглинання Fe в Fe₂O₃. Ці дані, як нам здається, переконливо свідчать про те, що основний стан іонів Fe у ітрієвому фериті — Fe³⁺

Зміна положення К-краю заліза в оксидах і ітрієвому фериті

Речовина	Величина зміщення в ев
α -Fe	$0 \pm 0,3$
FeO	$3,4 \pm 0,4$
Fe ₃ O ₄	$5 \pm 0,5$
Fe ₂ O ₃	$7,3 \pm 0,4$
3Y ₂ O ₃ · 5Fe ₂ O ₃	$7,5 \pm 0,3$

З короткохвильового боку рентгенівського К-спектра поглинання Fe в ітрієвому фериті спостерігається чітко виражена тонка структура. Появу тонкої структури за аналогією (якщо така дозволена) з спектром галоїдних солей лужних металів [10, 11] можна з'ясувати наслідком перехрещених переходів Is-електронів поглинаючих атомів на валентні місця в р-оболонках іонів кисню, які знаходяться в збуджених станах. Збуджені стани іонів кисню O- виникають в процесі утворення «посередніх зв'язків» між магнітоактивними атомами фериту та іонами кисню [5, 7, 12]. Аналогічна точка зору, правда, щодо феритів із структурою шпінелі, висловлена [13].

Відносно велика величина флуктуації К-спектра поглинання в області до 60—70 ев у ітрієвому фериті в порівнянні з оксидами пояснюється значним віддаленням атомів металу один від одного в фериті за рахунок утворення посереднього зв'язку типу Me-O-Me, що обумовлює зменшення смуги поглинання і збільшення розриву між ними, внаслідок чого флуктуації коефіцієнта поглинання більш чітко виражені.

Всебічний аналіз тонкої структури К-спектра поглинання елементів у феритах типу граната, імовірно, дасть можливість вивчити механізм і інтенсивність «посереднього обміну» між магнітоактивними і немагнітоактивними атомами та характер зміни сил хімічного зв'язку в рідкоземельних феритах. Автор висловлює щиру подяку лаборанту О. О. Тополову за участь в проведенні вимірювань.

ЛИТЕРАТУРА

1. H. Forestier, G. Guliot-Guilain, *Compt. Rend.*, **235**, 48, 1952
 2. H. Forestier, G. Guliot-Guilain, *Compt. Rend.*, **237**, 1654, 1953.
 3. F. Bertaut, F. Forrat, *Compt. Rend.*, **242**, 382, 1956.
 4. L. Neel, *Compt. Rend.*, **239**, 8, 1954.
 5. P. W. Anderson, *Phys. rev.*, **79**, 705, 1950.
 6. J. H. Van Vleck, *Journ. Phys. red.*, **12**, 262, 1951.
 7. H. A. Kramers, *Physice*, **1**, 182, 1934.
 8. V. Kunzl, *Collec. Czechose. Chem. Commun.* **4**, 5, 1932.
 9. Landolt-Börnstein, *Zahlwerte U. Funktionen aus Physik*, Т. 1, г4, 1955.
 10. Э. Е. Вайнштейн, Р. Л. Баринский, К. И. Нарбутт, *ДАН СССР*, **82**, 701, 1951.
 11. Э. Е. Вайнштейн, К. И. Нарбутт, Р. Л. Баринский, *ДАН СССР*, **105**, 1196, 1955..
 12. Такэи, Такэси, Ферриты, 24, Издат. металлургия, М., 1964.
 13. Э. Е. Вайнштейн, Б. И. Котляр, Г. А. Шапиро, *Научные записки Одесского педагогического института*, Т. XXIV, вып. I, 1959.
-

РЕНТГЕНСПЕКТРАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ МАГНІЙ-МАРГАНЦЕВОГО ФЕРИТУ НЕСТЕХІОМЕТРИЧНОГО СКЛАДУ ТИПУ ШПІНЕЛІ

П. П. КИРИЧОК

Фізичні властивості феритів визначаються їх хімічним складом, кристалічною структурою, енергією міжатомних взаємодій, технологією виготовлення, валентним станом іонів та їх розподілом по октаедричних і тетраедричних позиціях в кристалічній ґратці. Ферити системи $MgO-MnO-Fe_2O_3$ з великим питомим опором застосовуються в області надвисоких частот, а ферити з прямокутною петлею гістерезиса [1, 2] широко використовуються в обчислювальній техніці. Так, для імпульсних установок і запам'ятовуючих пристроїв мають велике значення магній-марганцеві ферити нестехіометричного складу (Fe_2O_3 — 40—43% із вмістом MnO від 15 до 57% мол.) [3, 4].

В [5] розглядалося питання про визначення валентного стану іонів і природу хімічного зв'язку в системі $Mg_x \cdot Mn_{1-x} \cdot Fe_2O_4$ стехіометричного складу. У дослідженні застосовувався рентгеноспектральний метод для визначення валентності іонів та впливу хімічного складу на природу міжатомного зв'язку магній-марганцевого фериту нестехіометричного складу. При цьому ми користувались відомим правилом Кунця, що при відносному збільшенні валентності іона у сполуках з киснем зміщення основного К-краю поглинання елемента відбувається в бік коротких хвиль.

Зразки феритів системи $MgO-MnO-Fe_2O_3$ виготовлені (в інституті проблем матеріалознавства АН УРСР) звичайним керамічним методом*). Вихідним матеріалом були оксид

* Автор висловлює щирю подяку кандидату технічних наук Е. О. Жураковському за люб'язно представлені зразки магній-марганцевих феритів і проведені вимірювання V_{max} і H_c .

магнія ч. д. а., оксид заліза ч. д. а. і вуглекислий марганець, одержаний із азотнокислого марганцю шляхом осадження за допомогою вуглекислого амоніа. Відповідні суміші розмелювалися і перемішувались на вібрмельниці протягом години, потім сушили, пресували в брикети і обпалювали 6 годин при температурі 850°C. Потім брикети знову розмелювали, вводили десятипроцентний розчин полівінілового спирту і пресували тороїдальні зразки. Ферити обпалювали при температурі 1350°C протягом 2-х годин, після охолоджували до температури 1100°C із швидкістю 150° за годину. З температури 1100° гартували на повітрі. З даних зразків виготовили

вбірачі з густиною $5 \frac{\text{мг}}{\text{см}^2}$ для рентгеноспектральних досліджень і зразки для рентгено-фазового аналізу. Рентгенографічне вивчення зразків системи $\text{MgO}—\text{MnO}—\text{Fe}_2\text{O}_3$ фериту дало змогу переконатися, що всі вони є однофазними твердими розчинами із структурою шпінелі.

Положення К-краю елемента у шкалі енергії ми визначали шляхом описаної методики [6, 7] на рентгеноапараті УРС-25И I та спектрографі з вигнутим кристалом методом Йоганна—Капіци типу ДРС-1. У першому випадку К-край Fe одержувався в третьому порядку відбивання від кристала NaCl, а К-край поглинання Mn в третьому порядку від кристала кальциту. Дисперсія становила тут відповідно 0,8 і 0,7 еВ на кутову хвилину. У випадку застосування спектрографа ДРС-1 використовували відбивання у першому порядку від площини $(1\bar{3}40)$ кристала кварца. Дисперсія — $3,8 \frac{\text{эВ}}{\text{мм}}$. Роздільна сила ДРС-1 в області К-края Fe визначена методом [8] і рівна ≈ 8000 . Режим роботи рентгенівської трубки — 15 кв, 20 ма. Експозиція 5 годин. Довжина хвилі окремих точок К-країв поглинання Fe в феритах визначалась по відношенню дублету K_{α_1, α_2} -лінії кобальта. Точність визначення положення рентгенівських ліній 0,2—0,3 еВ. Спектри реєструвались на декількох висотах. Обчислювали середнє значення трьох—чотирьох дослідів і будували криві залежності коефіцієнта поглинання від енергії.

На початку вивчення було одержано К-край Fe у чистому Fe (металі) і в його сполуках, а також К-край Mn у деяких оксидах останнього і системи $\text{MgO}—\text{MnO}—\text{Fe}_2\text{O}_3$.

Дані рентгенографічного вивчення, хімічний склад, величина максимуму магнітної індукції коерцетивної сили магній-марганцевих феритів нестехіометричного складу вміщені в таблиці 1. В таблицях 1 і 2 наведені одержані дані зміни енер-

гетичного положення відповідних К-країв (Fe, Mn) елементів поглинання в порівнянні з положенням у чистому металі або оксиді, який приймається за еталон.

Таблиця 1.

Зміна положення К-краю заліза у його оксидах та феритах і значення сталої ґратки, величини максимальної індукції, коерцетивної сили

Номер зразка	Оксиди заліза	Хімічний склад мол. %			Величина зміщення К-краю Fe, ев	Стала ґратки А	V_{\max} гаус	H_c ерст
		Fe ₂ O ₃	MnO	MgO				
	α -Fe				0 \pm 0,3			
	FeO				3,4 \pm 0,2			
	Fe ₂ O ₃				7,6 \pm 0,3			
	Fe ₃ O ₄				5,4 \pm 0,5			
41М		40	10	50	9,4 \pm 0,3	8,43	1770	1,78
42М		40	20	40	10,0 \pm 0,1	8,46	1898	1,49
43М		40	30	30	10,8 \pm 0,4	8,48	2206	1,44
44М		40	40	20	11,8 \pm 0,3	8,50	2500	1,43

Таблиця 2.

Положення К-краю марганцю у його оксидах і феритах

Номер зразка	Оксиди марганцю	Хімічний склад мол. %			Величина зміщення, ев
		Fe ₂ O ₃	MnO	MgO	
	MnO				0 \pm 0,4
	Mn ₂ O ₃				2,6 \pm 0,5
	MnO ₂				4,3 \pm 0,3
41М	—	40	10	50	1,8 \pm 0,3
42М	—	40	20	40	2,4 \pm 0,5
43М	—	40	30	30	2,7 \pm 0,3
44М	—	40	40	20	3,4 \pm 0,5

З одержаних результатів випливають такі висновки:

1. Зміна валентного стану Fe і Mn при переході від чистого елемента до його оксидів позначається на енергетичному положенні К-краю поглинання елемента. При зростанні валент-

ності елемента, або що практично те саме, що при зростанні кількості кисню на атом елемента у сполуці, К-край поглинання якого вивчається, все більше зміщується в бік високих енергій. Ці результати, принаймні щодо характеру їх ходу, задовільно узгоджуються з даними інших авторів [9, 10].

2. Положення К-краю Fe в досліджуваних магній-марганцевих феритах нестехіометричного складу зміщене в бік коротких хвиль на 1—3 ев, по відношенню до такого положення в сполуці Fe_2O_3 . Величина зміщення К-краю Fe в $MgO—MnO—Fe_2O_3$ феритах збільшується із зростанням вмісту іонів Mn. Тоді як положення К-краю Fe у системі $MgO—Mn—Fe_2O_3$ стехіометричного складу близьке до положення К-краю в Fe_2O_3 і констатується лише тенденція до збільшення величини зміщення у бік коротких хвиль при зростанні кількості іонів Mn у феритах [5].

3. Положення К-краю Mn зміщується в короткохвильовий бік в напрямі високих енергій на 2—3 ев по відношенню до положення К-краю в MnO при зростанні вмісту іонів Mn. Характер ходу зміни положення К-краю Mn у системі $MgO—MnO—Fe_2O_3$ стехіометричного і нестехіометричного складу подібний, але порядок величини зміщення різний.

4. Зміщення положення К-країв Fe і Mn корелюється із зміною сталої кристалічної ґратки досліджуваних феритів в залежності від вмісту Mn.

5. Величина максимуму магнітної індукції магній-марганцевих феритів нестехіометричного складу із збільшенням кількості Mg зростає, а коерцетивної сили зменшується. Ці результати добре узгоджуються з даними інших авторів [11, 4].

Одержані дані, як нам здається, досить переконливо свідчать про те, що основний стан іонів Fe у магній-марганцевих феритах нестехіометричного складу — Fe^{3+} , а іонів Mn — Mn^{p+} , де $p \geq 2$. З наших результатів випливає, що іони Fe^{2+} відсутні у вказаних феритах. Якби вони були, то К-край поглинання Fe займав би положення більш близьке до Fe_3O_4 , тобто більш довгохвильове, тоді як К-край Fe в наших феритах зміщується в бік коротких хвиль на 1—3 ев. Це задовільно узгоджується з [12], згідно з яким імовірність іонів Fe^{2+} в $MgO—MnO—Fe_2O_3$ мала, бо в процесі феритизації суміші MnO, MgO, Fe_2O_3 з недостатком Fe_2O_3 можлива така реакція переходу двовалентних іонів заліза в тривалентні $Fe^{2+} + Mn^{3+} \rightarrow Fe^{3+} + Mn^{2+}$.

Наші дані про зміщення положення К-краю поглинання марганцю в досліджуваних феритах по відношенню К-краю в MnO дають можливість зробити висновок про наявність

іонів Mn^{2+} , Mn^{3+} і ймовірно, що при концентрації 30, 40% Mn є іони Mn^{4+} . Тому, що положення К-краю Mn в зразку № 44М ближче до положення К-краю Mn в MnO_2 , де Mn^{4+} вірніше, воно займає проміжне значення між положенням К-краю Mn в Mn_2O_3 і MnO_2 .

Кількість іонів Mn^{3+} , Mn^{4+} в феритах нестехіометричного складу залежить від вмісту MnO і технології виготовлення (4).

Відносно значну величину зміщення К-краю Fe (1—3 еВ), в системі $MgO—MnO—Fe_2O_3$ фериту нестехіометричного складу в бік коротких хвиль (високих енергій) в порівнянні з положенням К-краю Fe можливо можна з'ясувати зміною ступеня зовнішнього екранування [13, 14] k -електронів при зміні хімічного зв'язку і зміні ступеня відтягування s -електронів при збільшенні кількості іонів Mn .

* * *

Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити щире подяку доценту С. М. Каральнику за цінні поради та інтерес до роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. A. J. Schoenberg, *Appl. Phys.*, **25**, 15, 2, 1954.
 2. G. J. Escopotos, *Am. Ceram. soc.*, **38**, 241, 353, 408, 1955.
 3. Л. В. Молодцова, Н. Н. Сирота, в сб. Ферриты, Изд. АН БССР, 164, Минск, 1960.
 4. Л. И. Рабкин, С. А. Соскин, Б. Ш. Эпштейн, *Технология ферритов*, 219, М—Л, 1962.
 5. П. П. Киричок, *Укр. фізичний ж.*, **9**, № 1, 91, 1966.
 6. С. М. Каральник, *Укр. фізичний ж.*, **3**, 678, 1958.
 7. С. М. Каральник, Л. Г. Николаева, Н. Н. Нефедов, *Изв. АН СССР, сер. физ.*, **24**, № 4, 473, 1960.
 8. Н. Д. Борисов, В. В. Немошкаленко, *Изв. АН СССР сер. физ.*, **25**, 6, 943, 1961.
 9. Landolt-Börnstein, *Atom und Molekular Physik*, 1, Teil 4, 770, 860, 1955.
 10. И. Б. Боровский, *Физические основы рентгеноспектральных исследований*, 197, издат. МГУ, М., 1956.
 11. G. J. Escopotos, *Am. Ceram. soc.*, **38**, № 11, 408, 1955.
 12. Н. С. Власман, *Electronics*, **2**, № 2, 199, 1956.
 13. С. М. Каральник, *Изв. АН СССР, сер. физ.*, **20**, 815, 1956.
 14. С. М. Каральник, *Изв. сер. физ.*, **21**, 1445, 1957.
-

ОСОБЛИВОСТІ НЕМАГНІТНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ МАРГАНЦЕВОГО ФЕРИТУ В ОБЛАСТІ ФАЗОВОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ ДРУГОГО РОДУ

П. П. КИРИЧОК, О. О. ТОПОЛОВ

1. В даній роботі вивчали зміну сталої кристалічної ґратки, коефіцієнта лінійного розширення та К-спектра поглинання марганцевого фериту стехіометричного складу в залежності від температури. $MnFe_2O_4$ виготовили звичайним керамічним методом у повітрі. Рентгенофазовий аналіз показав, що $MnFe_2O_4$ має структуру шпінелі. Зміну сталої кристалічної ґратки і коефіцієнта лінійного розширення $MnFe_2O_4$ в залежності від температури визначали по сфокусованих лініях (800) і (731). К-спектр поглинання Fe та Mn одержали за допомогою спектрографа ДРС-1. Роздільна здатність 7000—8000.

2. В області фазового перетворення другого роду (температура Кюрі) розвиваються інтенсивно флюктуаційні явища. Спостерігаємо різку зміну коефіцієнта лінійного розширення і сталої ґратки. Величина стрибка зміни коефіцієнта лінійного розширення і сталої ґратки $MnFe_2O_4$ значно більше ніж в типових феромагнетиках.

3. В околі температури Кюрі положення середньої точки К-краю Fe зміщується в короткохвильову частину спектра, потім різко зміщується в довгохвильову і при температурах, вищих температури Кюрі, знову зміщується в сторону великих енергій. При температурах менших, але близьких від температури Кюрі з довгохвильового боку К-спектра Fe, проявляється довгохвильовий вплив. Положення даного впливу співпадає з довгохвильовим максимумом К-спектра поглинання Fe в FeO. Вище температури Кюрі довгохвильовий вплив зникає.

4. Положення середньої точки К-спектра поглинання Mn в області температури Кюрі відповідає положенню його в сполуці Mn_2O_4 і зміщується в бік довгих хвиль, що дає можливість зробити припущення, що іони марганцю знаходяться в Mn^{2+} , Mn^{3+} , Mn^{4+} стани.

5. Розвивається положення про характер обміну електронів між Fe^{2+} і Fe^{3+} та перетворення іонів Mn^{2+} в іони марганцю з вищою валентністю в області фазового перетворення 2-го роду.

**РЕНТГЕНІВСЬКИЙ К-СПЕКТР ПОГЛИНАННЯ
ЗАЛІЗА В ФЕРИТАХ ТИПУ ГРАНАТА, В ЯКИХ ЗАМІЩЕНА
ЧАСТИНА ІОНІВ Fe^{3+} ІОНАМИ Al^{3+} , Cr^{3+}**

П. П. КИРИЧОК

1. Об'єктами вивчення К-спектра поглинання Fe-ферит ітрія з структурою граната складу $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3$; $3Y_2O_3 \cdot 4,5Fe_2O_3 \cdot 0,5Cr_2O_3$, $3Y_2O_3 \cdot Cr_2O_3$, $3Y_2O_3 \cdot 4,5Fe_2O_3 \cdot 0,5Al_2O_3$, $3Y_2O_3 \cdot 4Fe_2O_3 \cdot Al_2O_3$.

2. К-спектр поглинання Fe одержали на спектрографі ДРС-1 типу Йоганна від площини (1340) кристала кварца. Режим роботи рентгенівської трубки ДРС-1 $u = 15$ кв, $I = 20$ ма.

Сталу кристалічної ґратки і рентгенівську густину фериту обчислювали із рентгенограм.

Заміщення Fe^{3+} іонами Al^{3+} , Cr^{3+} впливає на фізичні властивості феритів типу граната. Із збільшенням іонів Al^{3+} зменшується постійна кристалічної ґратки значно більше, ніж при заміні Fe^{3+} на Cr^{3+} .

3. Іони Al, Cr впливають на положення довгохвильового максимуму і положення середньої точки К-спектра поглинання Fe. Вплив іонів на поглинання середньої точки К-спектра заліза ймовірно пояснюється екрануванням внутрішніх областей атомів валентними електронами, при їх захопленні у хімічний зв'язок.

4. Валентний стан іонів Fe в $3\text{Y}_2\text{O}_3 \cdot 5\text{Fe}_2\text{O}_3$ такий, як в Fe_2O_3 . Спостерігаємо в короткохвильовій частині спектра більш менш чітко виражену тонку структуру. Характер зміни інтенсивності довгохвильової частини К-спектра Fe феритів типу граната дає можливість з'ясувати механізм «посереднього зв'язку» між магнітоактивними атомами фериту.

5. Зміна положення головного довгохвильового максимуму К-спектра в феритах характеризує енергетичний спектр електронів фериту із структурою граната.

6. Дані про стан валентних електронів дають можливість визначити характер провідності фериту типу граната.

РЕНТГЕНО-СПЕКТРАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ФЕРИТІВ ТИПУ ГРАНАТА

П. П. КИРИЧОК

1. Ферити рідкоземельних металів із структурою граната відкриті Берто, Форра, Потена, мають своєрідні магнітні властивості. При певній температурі (температурі компенсації) в деяких феритах типу граната відбувається зрівноваження магнітних моментів підґраток, і ферит перетворюється в антиферромагнетик. Серед феритів типу граната особливе місце, з точки зору перспективного використання в техніці надвисоких частот, займає ферит ітрія. Даний ферит має найвужчу лінію поглинання феромагнітного резонансу. Ширина лінії феромагнітного резонансу залежить від кількості іонів Fe^{2+} , а також від домішок рідкоземельних елементів (р. з. ел.).

2. В даній роботі вперше застосований рентгено-спектральний метод для вивчення фізичних властивостей фериту з домішками р. з. ел. Об'єктами дослідження були три зразки полікристалічного ітрієвого фериту типу граната: $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3 + 0,005\%$ р. з. ел., зразок $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3 + 0,05\%$ р. з. ел., зразок $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3 + 0,5\%$ р. з. ел.

К-спектр поглинання Fe одержували за допомогою довгохвильового рентгенівського спектрографа типу Йоганна (ДРС-1) з фотореєстрацією. Роздільна здатність ДРС-1 — 7000—8000. Спектри поглинання Fe реєструвались в першому порядку відбивання від площини (1340) кристала кварца. Режим роботи рентгенівської трубки спектрографа 14 кв, 25 та, експозиція 4—6 годин.

3. Положення першого довгохвильового максимуму і середньої точки К-краю поглинання Fe в фериті $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3 + 0,005\%$ р. з. ел. співпадає з положенням такого максимуму і середньої точки К-краю поглинання Fe в Fe_2O_3 . В феритах $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3 + 0,05\%$ р. з. ел., $3Y_2O_3 \cdot 5Fe_2O_3 + 0,5\%$ р. з. ел.

положення першого довгохвильового максимуму і середньої точки К-краю поглинання Fe зміщені по відношенню до такого положення в Fe₂O₃.

4. Користуючись правилом Кунцля, встановлено валентний стан іонів Fe в ітрієвих феритах з рідкоземельними домішками.

5. З короткохвильового боку рентгенівського К-спектра поглинання Fe спостерігається тонка структура. Появу тонкої структури можна з'ясувати наслідком перехрещених переходів s-електронів поглинаючих атомів на валентні місця в р-оболонках збуджених іонів кисню. Останні виникають в процесі утворення «посередніх зв'язків» між магніто-активними атомами ітрієвого фериту та іонами кисню.

6. Вивчення рентгено-спектральним методом феритів із структурою граната дає можливість одержати відомість про енергетичний і просторовий розподіл електронів та характер міжатомного зв'язку.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ МЕТОД ВИМІРЮВАННЯ МАЛИХ ЗМІН ЕЛЕКТРООПОРУ І ТЕПЛОЄМНОСТІ МЕТАЛІВ

І. М. КІЛІЧЕНКО

Дослідження змін електроопору і питомої теплоємності металів, зв'язаних із структурними перетвореннями, може дати цінні відомості про механізм мікропроцесів, які викликають ці зміни. Тому що вимірюванню в цьому дослідженні підлягають не абсолютні значення ρ і C , а лише їх зміни, перевагу, очевидно, слід віддати диференціальному методу вимірювання. В роботі (1) описано диференціальний калориметр з індукційним нагріванням зразків для вивчення структурних ефектів. Недоліком описаного методу є необхідність вимірювання незалежним способом електроопору досліджуваних зразків.

Пропонований метод усуває це затруднення, він дає можливість на одній установці одержувати дані про зміни електроопору і питомої теплоємності зразка, зв'язані із структурними перетвореннями. Досягається це заміною нагрівання зразків струмами Фуко нагріванням постійним струмом, що протікає по еталонному і досліджуваному зразках, які з'єднуються один раз послідовно, а другий раз паралельно. Вимірюючи диференціальним термоелементом різницю температур між еталонним і досліджуваним зразками, при послідовному і паралельному їх сполученні, можна одержати дані про зміни в C і ρ , обумовлені зміною структури.

Нехай C_0 , ρ_0 і Δt_0 ; C , ρ і Δt — питома теплоємність, питомий опір і підвищення температури еталонного і досліджуваного зразків однакової маси і розмірів, через які протікає струм певної величини. Тоді, якщо підтримувати незмінною напругу на еталоні і якщо буде однакоvim час нагрівання,

при послідовному сполученні зразків кількість виділеної в них теплоти буде прямо пропорціональною питомим опорам матеріалу зразків

$$\frac{mC \cdot \Delta t_{nc}}{mC_0 \cdot \Delta t_0} = \frac{\rho}{\rho_0}$$

а при паралельному сполученні — обернено пропорціональна питомим опорам

$$\frac{mC \cdot \Delta t_{np}}{mC_0 \cdot \Delta t_0} = \frac{\rho_0}{\rho}$$

Тут Δt_{nc} і Δt_{np} — підвищення температури досліджуваного зразка при послідовному і паралельному сполученні відповідно. Вони знаходяться додаванням до підвищення температури еталона різниці температур δC_{nc} і ΔC_{np} між зразками.

Розділивши почленно обидві рівності, одержимо:

$$\frac{\rho}{\rho_0} = \sqrt{\frac{\Delta t_{nc}}{\Delta t_{np}}}$$

і почленно перемноживши, одержимо:

$$\frac{C}{C_0} = \frac{\Delta t_0}{\sqrt{\Delta t_{nc} \cdot \Delta t_{np}}}$$

З одержаних співвідношень можна знайти відносну різницю питомого електроопору і питомої теплоємності досліджуваного і еталонного зразків. Якщо структура еталона є рівноважною, то $\frac{\Delta \rho}{\rho}$ і $\frac{\Delta C}{C}$ будуть визначати ту частину електроопору і теплоємності досліджуваного зразка, яка обумовлена структурними змінами.

Підвищення температури еталонного і досліджуваного зразків визначається з досліду. Зразки у вигляді пластинок з розмірами $100 \times 5 \times 1$ мм притискаються до протилежних спаїв 400-спайного диференціального термоелемента. В еталонному зразку відпалюванням досягається рівноважна структура, а досліджуваний зразок проходить певну задану обробку. При пропусканні через зразки струму певної величини на протязі певного часу вони будуть нагріватись до різних температур,

якщо їх електричний опір і теплоємність будуть неоднаковими. Різниця температур між зразками вимірюється диференціальним термоелементом, зв'язаним з реєструючою системою. Підвищення температури еталона визначається один раз для цілої серії дослідів пропусканням струму лише через цей зразок. Напруга на еталоні при всіх вимірах повинна підтримуватись незмінною.

Пропонований метод дозволяє фіксувати різницю теплоємностей і електроопорів металів до 0,01 %.

ЛІТЕРАТУРА

1. И. М. Киличенко, Известия высших учебных заведений; Физика, № 2, 1965, 43—46.
-

ВПЛИВ УМОВ КРИСТАЛІЗАЦІЇ НА ФІЗИКО-МЕХАНІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ МЕТАЛЕВИХ МОНОКРИСТАЛІВ

Г. Ф. КАЛУГІН

Властивості металів і сплавів в значній мірі визначаються первинною кристалізацією. Процес кристалізації металів і сплавів визначає утворення первинної структури, впливає на їх фізико-механічні властивості. Структура металу, як відомо, визначається швидкістю росту кристалів і швидкістю зародження центрів кристалізації. Швидкість росту кристалів і швидкість зародження центрів кристалізації залежать від ряду факторів, а саме: від температури, при якій знаходиться даний розплав, ступеня переохолодження, наявності розчинних та нерозчинних домішок.

Ми вивчали вплив умов кристалізації на формування дефектів (дислокацій) та залежність мікротвердості від цих факторів. Монокристали олова високої чистоти (99,9998) вирощувались у вакуумі (10^{-4} — 10^{-5} мм рт. ст.) із заданою орієнтацією в скляних формах з швидкістю охолодження в мм/хв.: 0,21; 1,15; 4,01; 7,41; 13; 18,4. Температура кристалізації витримувалася за допомогою електронного терморегулятора з точністю $\pm 1^\circ\text{C}$. Точність орієнтації площин становила 2 — 3° від осі росту кристала. Зняті лауєграми та симетрія картци травлення відповідають відповідним орієнтаціям кристалографічних площин. Перед виміром мікротвердості та визначення густини дислокацій зразки електрохімічно полірувались в електроліті такого складу: оцтова кислота — 300 г, хлорна кислота — 63 г, вода — 13 г з густиною струму 10 — 15 а/дм² на протязі 15 — 20 сек. Густину дислокацій визначали рентгенографічно та по «ямках» травлення. Було досліджено зміну мікротвердості в залежності від швидкості охолодження розплаву. Дані вимірів подані в таблицях (1, 2).

Таблиця 1

N°/n	$H_p \frac{кг}{мм^2}$
1	8,37
2	8,73
3	8,98

Таблиця 2

N°/n	швидкість охолодження $НЯ \left(\frac{мм}{хв} \right)$	мікротвердість $Нер. \frac{кг}{мм^2}$
1	0.21	8.69
2	7.44	9.01
3	13	9.89

З таблиць ми бачимо, що мікротвердість монокристалів олова змінюється як вздовж осі росту кристала (менша на початку кристала і збільшується в кінці) (табл. 1), так і в залежності від швидкості охолодження (табл. 2).

Поруч з цим було досліджено зміну густини дислокацій в процесі росту кристалів та їх вплив на мікротвердість для різних кристалографічних площин.

З наведених даних можна зробити висновки:

1. Із зміною швидкості охолодження розплаву змінюється густина дислокацій.

2. Із зміною густини дислокацій, величина яких змінюється як вздовж осі росту кристала і заданої кристалографічної орієнтації, так і від швидкості росту, мікротвердість монокристалів олова також змінюється.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕРАТУРНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ϵ І $\operatorname{tg}\delta$ ПОЛІФОРМАЛЬДЕГІДУ В ОБЛАСТІ ЗВУКОВИХ ЧАСТОТ

Л. М. ШАРАНЕЗИЧ

1. Діелектричні властивості речовини дуже тісно пов'язані з її складом і будовою. Вивчаючи діелектричні властивості, зокрема ϵ і $\operatorname{tg}\delta$, їх зміни із зміною температури, частоти, можна судити про структуру речовини.

2. Вивчаємо зміни ϵ і $\operatorname{tg}\delta$ поліформальдегіду від температури. Зразок поліформальдегіду був виготовлений при $t = 150^{\circ} \pm 5^{\circ}\text{C}$ і тиску $p = 200 \text{ ат.} \pm 20 \text{ ат.}$

3. Вимірювання проводились універсальним мостом УМ-3, $\operatorname{tg}\delta$ вимірювалось безпосередньо мостом УМ-3, ϵ можна обчислити, знаючи ємність вводу і ємність досліджуваного конденсатора за формулою

$$\epsilon = \frac{18\pi d(C - C')}{5S} - \frac{S_0 - S}{S}$$

де: d — товщина досліджуваного зразка;

C — ємність, виміряна мостом;

C' — ємність вводу;

S — площа зразка;

S_0 — площа пластин конденсатора.

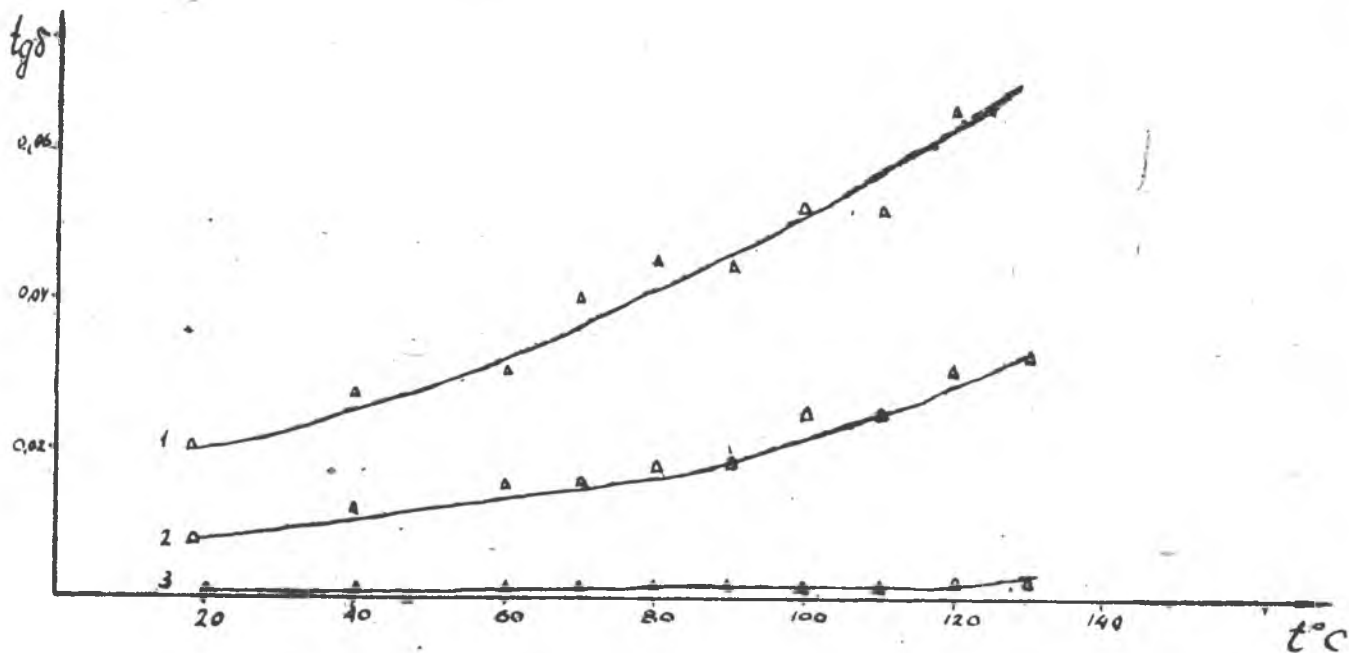
Конденсатор вмонтований в сушильний шкаф 2В-151, де температура підтримувалась з точністю до $\pm 2^{\circ}\text{C}$. На міст УМ-3 подавалась змінна напруга від генератора ГЗ-34. Результати досліджень приведено на графіках 1, 2.

4. З аналізу одержаних результатів можна зробити такі висновки:

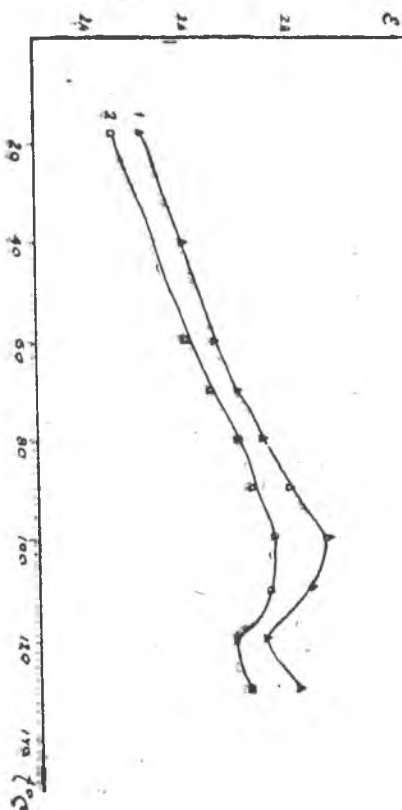
1. Із збільшенням температури $\operatorname{tg}\delta$ збільшується для частот звукового діапазону, причому із збільшенням частоти для даної температури $\operatorname{tg}\delta$ зменшується.

2. Із зростанням температури ϵ збільшується. В області температури 100°C появляється максимум.

3. В звуковому діапазоні ϵ для поліформальдегіду від частоти майже не залежить.

Графік № 1. Залежність $\text{tg}\delta$ поліформальдегіду від температури (для частот: 1—400 гц; 2—800 гц; 3—6000 гц).

Графік № 2. Залежність ϵ поліформальдегіду від температури для частот: 1—400 гц; 2—6000 гц).

ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНЕ ПОРІВНЯННЯ СИСТЕМ ЕЛЕКТРОПОСТАЧАННЯ ПЕРЕНОСНИХ ЕЛЕКТРОІНСТРУМЕНТІВ

М. Г. ДЕМИДЕНКО

Поруч з застосуванням електроінструментів, які працюють від струму з частотою 50 гц, значне поширення в лісовій промисловості та в сільськогосподарському виробництві мають електроінструменти з двигунами підвищеної частоти.

Застосування змінного струму підвищеної частоти має ряд переваг, основні з яких — зменшення ваги електродвигунів, скорочення габаритних розмірів, а також можливість застосування більш широкого діапазону швидкостей.

Для зв'язку ваги електромашини, її потужності і частоти використовується емпірична залежність:

$$G = G_0 \cdot \sqrt{\frac{50}{f} \left(\frac{P}{n}\right)^\alpha}$$

де: G_0 — коефіцієнт, який для тихохідних машин дорівнює 5000, а для швидкохідних — 1 000;

α — коефіцієнт, який для малих машин дорівнює 0,5, а для середніх і великих — 0,75.

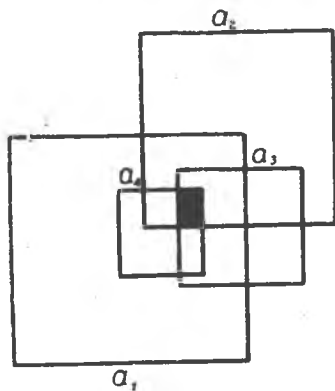
Дослідженнями доведено, що з існуючих найбільш вигідною для електропостачання електродвигунів є частота електричного струму 200 гц. При збільшенні частоти понад 200 гц вираш у зниженні ваги електродвигунів незначний, але при цьому виникає потреба в електротехнічних сталях з високими магнітними характеристиками, потреба в теплостійкій ізоляції та в зовнішньому обдуві. Також зростають вимоги до підшипників в зв'язку з дальшим збільшенням числа обертів і ускладненням редукторів для зниження швидкостей обертання, що в свою чергу викликає зменшення к. к. д. всього привода.

Питання визначення економічного рівня втрат в електричних машинах та їх економічних розмірів є одним з найбільш важливих економічних завдань в електромашинобудуванні. Критеріями техніко-економічного порівняння електричних машин в системах електропостачання переносних електроінструментів вибрані:

1. Технічні вимоги.
2. Мінімальна дійсна вартість, що являє собою суму одночасних і розподілених (експлуатаційних) витрат, приведених до одного масштабу вимірювання.
3. Властивість забезпечення максимальної можливості підвищення продуктивності праці при експлуатації електричних машин.
4. Довговічність та експлуатаційна надійність.

При розгляді окремих варіантів використовуємо наочно-номографічний метод, запропонований доктором технічних наук професором І. М. Постніковим (Київ), який дає можливість шляхом зменшення «а», що являє собою поступовий підхід до визначення уточнених критеріїв, знайти область (затушована) оптимальних параметрів.

$$\alpha_1 \rightarrow \alpha_{1\text{крит.}}, \alpha_2 \rightarrow \alpha_{2\text{крит.}}, \alpha_3 \rightarrow \alpha_{3\text{крит.}}, \alpha_4 \rightarrow \alpha_{4\text{крит.}}, \alpha_n \rightarrow \alpha_{n\text{крит.}}$$

На основі приведених розрахунків показані деякі переваги автономної системи електропостачання переносних електроінструментів від 3-фазного синхронного безщіткового генератора підвищеної частоти над системами, обладнаними звичайними синхронними генераторами підвищеної частоти.

**ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАДАЧІ, СПРЯЖЕНОЇ З ГРАНИЧНОЮ
ЗАДАЧЕЮ ДЛЯ ЕЛІПТИЧНИХ СИСТЕМ
З ВИСОКИМИ ПОХІДНИМИ НА ГРАНИЦІ**

Б. С. СІКОРА

В даній роботі формулюється задача, спряжена до сліду-
ючої: знайти в області D розв'язок $u(z)$ класу K_{m+1} еліптич-
ної системи

$$\mathcal{L}u \equiv \sum_{k+l=n} A_{kl}(z) \frac{\partial^{k+l} u}{\partial x^k \partial y^l} = F(z), \quad (1)$$

який би задовольняв на границі Γ умову

$$\Lambda u \equiv \sum_{k+l=m} b_{kl}(t) \frac{\partial^{k+l} u}{\partial s^k \partial \rho^l} \Big|_{\Gamma} = f(t), \quad (2)$$

($m \geq n$; $l = 0, 1, \dots, n-1$); означення класу K_{m+1} та умови
на коефіцієнти і праві частини (1), (2) ті ж, що й в [1].
Задача (1), (2) відрізняється від розглянутої в [1] видом
граничної умови (2); завдяки еліптичності системи (1) така
відмінність несуттєва [2].

До (2) приєднуємо систему

$$\mathcal{T}u \equiv \sum_{k+l=m} c_{kl}(t) \frac{\partial^{k+l} u}{\partial s^k \partial \rho^l} \Big|_{\Gamma} = g(t), \quad (3)$$

де $C_{kl}(t)$, $g(t)$ — матриці таких же розмірів і гладкості,
як і відповідні їм в (2). Припускається, що $C_{kl}(t)$ можна
підібрати так, щоб: (1) матриця

$$B(t) = \begin{pmatrix} b_{m0} & b_{m-1,1} & \dots & b_{m-n+1,n-1} \\ c_{m0} & c_{m-1,1} & \dots & c_{m-n+1,n-1} \end{pmatrix}$$

була неособливою при $t \in \Gamma$; 2) задача, одержана із (4) і (5) при $\rho = 0$, була розв'язною.

1. Граничні умови (2) і (3) неперервно продовжуємо всередину D так, щоб зберегти накладені на $b_{kl}(t)$, $S_{kl}(t)$ умови; нехай $\Lambda_\rho T_\rho$ — продовження відповідно Λ і T . Позначимо

$$\frac{d^{k+l} u(s, \rho)}{d\rho^{k+l}} = u_{k+l}(s, \rho), \quad \tilde{u} = \begin{pmatrix} u_1 \\ \dots \\ u_n \end{pmatrix}$$

Розглядається задача

$$P_\rho \tilde{u} = \begin{pmatrix} T_\rho \\ \dots \\ T_\rho \end{pmatrix} \tilde{u} = \begin{pmatrix} f(s, \rho) \\ g(s, \rho) \end{pmatrix}, \quad (4)$$

$$\frac{d^{j_k} u_{\kappa}(s, \rho)}{d s^{j_k}} = \frac{d^{j_k} u_{\kappa}(s, \rho)}{d s^{j_k}} \quad (5)$$

($j_\kappa = 0, 1, \dots, m-\kappa$; $\kappa = 1, \dots, n$), де l_ρ — довжина контура Γ_ρ , описуваного кінцем досить малої (сталой довжини ρ) нормалі до Γ ; (s, ρ) — криволінійні координати точки. Систему (4) зручно замінити такою

$$P_{l_\rho} \tilde{u} = \Phi(s, \rho)$$

де
$$P_{l_\rho} \tilde{u} = B^{-1} P_\rho \tilde{u}, \quad \Phi = B^{-1} \begin{pmatrix} f \\ g \end{pmatrix}$$

Знаходимо матрицю $N(s, \rho; s_1, \rho)$ таку, що:

1) стовпець $\int_{\Gamma_\rho} N(s, \rho; s_1, \rho) \Phi(s_1, \rho) ds_1$ задовольняє задачу (4), (5);

2) має місце тотожність

$$\int_{\Gamma_\rho} N(s, \rho; s_1, \rho) P_{l_\rho} \hat{u}(s_1, \rho) ds_1 = \hat{u}(s, \rho).$$

2. Нехай Mv' — оператор, спряжений по Лагранже з Lu . Встановлюється формула Гріна:

$$\iint_{D_\rho} (Mv'u - v\mathcal{L}u) dx dy = \int_{\Gamma_\rho} \Psi_\rho(v(s, \rho) A_{\rho 1}(s, \rho)) \hat{u}(s, \rho) ds$$

Вид Ψ_ρ вказується. Доводиться існування границі

$$\begin{aligned} \lim_{\rho \rightarrow 0} \int_{\Gamma_\rho} \Psi_\rho [v'(s, \rho) A_{kl}(s, \rho)] N(s, \rho, s, \rho) ds, \\ = \int_{\Gamma} \Psi [v'(s, A_{kl}(s))] N(s, s) ds, \end{aligned}$$

3. Формулюється спряжена задача: знайти розв'язок системи $Mv' = 0$, який задовольняв би граничній умові.

$$\int_{\Gamma} \Psi [v'(s, A_{kl}(s))] N(s, s) ds, B'(s) \begin{pmatrix} 0 \\ E_{nr} \end{pmatrix} = 0$$

де E_{nr} — одинична матриця (порядку nr).

ЛІТЕРАТУРА

1. Б. С. Сікора, ДАН УРСР, I (1964).
2. Б. С. Сікора, ДАН УРСР, II (1963).

РОЗШИРЕННЯ ПОНЯТТЯ ЧИСЛА ПРИ ВИВЧЕННІ МАТЕМАТИКИ В ШКОЛІ

Д. А. СКРИПНИК

Число — основне поняття математики як науки і як навчальної дисципліни.

Одним з основних недоліків традиційної методики математики є те, що вона порівняно пізно передбачає ознайомлення учнів з елементами історії розвитку числа.

Короткі історичні екскурси (починаючи з 3-го кл.) про перші числівники, позначення чисел, знаки дій і ін. сприятимуть формуванню діалектико-матеріалістичного поняття числа.

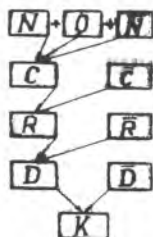
Поняття числа узагальнюється в теорії множин. Традиційна методика належної роботи по формуванню в учнів теоретико-множинних понять не передбачає. Розпочавши таку роботу з 4-го кл., ми не тільки краще формуватимемо поняття числа, а й допоможемо краще осмислити учням числові розширення: $N + O + \bar{N} = C$; $C + \bar{C} = R$ і т. д., де $\bar{N} = \{ \dots, -3, -2, -1 \}$; $\bar{C} = \left\{ \frac{P_1}{g_1} \right\}$; $g_1 \neq 0$; $g_1 \neq 1$; $[P_1 ; g_1] = 1$.

(В роботі пропонується знайомити учнів з логічними операціями: заперечення, диз'юнкції, кон'юнкції та імплікації).

Розгляд вправ по формуванню теоретико-множинних понять при вивченні геометричного матеріалу дозволить встановити еквівалентність числових і точкових множин і використати останні для кращого осмислення означень в числових множинах. В роботі пропонується широко використати геометричну інтерпретацію при вивченні комплексних чисел, даючи її зразу ж з означенням комплексного числа і зберігаючи такий паралелізм на протязі всієї теми. Самі ж означення

даються так, щоб зберегти в учнів арифметичну природу числа. Геометрична інтерпретація дозволяє краще вивчити дво-членні рівняння.

Таблиці числових розширень (1) та властивостей числових множин (2) дозволять систематизувати набуті знання.

Числові множини	В л а с т и в о с т і							
	Нескінченність	Впорядкованість	Невпорядкованість	Дискретність	Щільність в собі	Повнота	Існування першого елемента	Без початкового елемента
N	+	+		+			+	
C	+	+		+				+
R	+	+			+			+
D	+	+			+	+		+
K	+		+			+		+

(В роботі таблиця числових розширень розшифровується, наводяться відповідні приклади).

**ПРО ОБМЕЖЕНІСТЬ РОЗВ'ЯЗКІВ ЛІНІЙНИХ
ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ ДРУГОГО ПОРЯДКУ
З ВИПАДКОВИМИ КОЕФІЦІЄНТАМИ**

А. А. КУВШИНОВ

Розглядається диференціальне рівняння другого порядку на піввісі $t > 0$:

$$y'' + a_1(t)y' + a_2(t)y = 0 \quad (1)$$

Нехай коефіцієнти цього рівняння задаються так: піввісь $t \geq 0$ розбивається точками на частини $[0, 1)$, $[1, 2)$, ..., $[k, k+1)$, ..., на кожній з яких $[a_1(t), a_2(t)] = (x_k^{(1)}, x_k^{(2)})$, $t \in [k, k+1)$, а $(x_k^{(1)}, x_k^{(2)})$ — послідовність незалежних однаково розподілених векторів; нехай вони приймають два значення з імовірностями p і q . Під розв'язком рівняння (1) будемо розуміти випадкову функцію, яка неперервно диференційована і з імовірністю 1 задовольняє рівнянню (1) на піввісі $t \geq 0$, крім, мабуть, точок ділення t_k . Ставиться задача знаходження умов, при яких розв'язки даного рівняння будуть обмежені.

Знайдені умови формулюються так: нехай α_1, α_2 — корені характеристичного рівняння з імовірністю p , а β_1, β_2 — корені цього рівняння з імовірністю q . Нехай α_1, α_2 — додат-

ні, а β_1, β_2 — від'ємні. Позначимо $m_{ij} = \frac{\alpha_i}{p} + \frac{\beta_j}{q}$ ($ij = 1, 2$)

Якщо числа $m_{11} + \max(L_1, L_3) + \ln 4$; $m_{12} + \max(L_2, L_3) + \ln 4$; $m_{21} + \max(L_2, L_4) + \ln 4$; $m_{22} + \max(L_1, L_4) + \ln 4$ всі від'ємні, то всі розв'язки рівняння (1) з імовірністю 1 обмежені. Якщо

хоч одне із наступних чисел додатне, то всі розв'язки необмежені з імовірністю 1:

$$m_{11} + \min(L_1, L_3); \quad m_{12} + \min(L_2, L_3); \quad m_{21} + \min(L_2, L_4);$$

$$m_{22} + \min(L_1, L_4), \text{ де}$$

$$L_1 = \ln \left| \frac{(\alpha_2 - \beta_2)(\alpha_1 - \beta_2)}{(\alpha_2 - \alpha_1)(\beta_2 - \beta_1)} \right|;$$

$$L_2 = \ln \left| \frac{(\alpha_1 - \beta_1)(\alpha_2 - \beta_1)}{(\alpha_1 - \alpha_2)(\beta_1 - \beta_2)} \right|;$$

$$L_3 = \ln \left| \frac{(\alpha_1 - \beta_1)(\alpha_1 - \beta_2)}{(\alpha_2 - \alpha_1)(\beta_2 - \beta_1)} \right|;$$

$$L_4 = \ln \left| \frac{(\alpha_1 - \beta_1)(\alpha_2 - \beta_2)}{(\alpha_2 - \alpha_1)(\beta_1 - \beta_2)} \right|$$

**ДОСЛІДЖЕННЯ ОБМЕЖЕНОСТІ РОЗВ'ЯЗКІВ
ЛІНІЙНИХ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ
З ВИПАДКОВИМИ КОЕФІЦІЄНТАМИ**

А. А. КУВШИНОВ

Розглянемо на піввісі $t \geq 0$ диференціальне рівняння

$$\frac{dy}{dt} = \varphi(t)y \quad (1)$$

(Нехай $\varphi(t) = x_k$, $t \in [t_k, t_{k+1}]$, x_k — дискретні випадкові величини; $t_0 = \Theta$, t_k — точки поділу піввісі $t \geq 0$ на частини такі, що

$$\frac{t_k}{k} > \delta > 0 \quad k = 1, 2, \dots$$

Розв'язком цього диференціального рівняння назвемо неперервну на всій піввісі функцію $y(t)$, яка задовольняє з імовірністю 1 майже всюди на піввісі $t \geq 0$ диференціальному рівнянню (1).

Теорема 1.

Для того, щоб розв'язки диференціального рівняння (1) були обмежені з імовірністю 1, необхідно і достатньо, щоб з

імовірністю 1
$$\sum_{k=0}^n (t_{k+1} - t_k)x_k \leq \rho < \infty \quad n = 1, 2, \dots$$

Теорема 1 доводиться шляхом побудови значень розв'язку в точках поділу t_k .

Теорема 2.

Якщо в умові теореми 1 ряд $\sum_{k=0}^{\infty} \frac{(t_k - t_{k-1})^m}{R^k}$ збігається,

X_k — однаково розподілені незалежні випадкові величини і $m = M X_k$ їх математичні сподівання, то розв'язки диференціального рівняння (1) з імовірністю 1 обмежені, якщо $m < 0$, і з імовірністю 1 не обмежені, якщо $m > 0$.

Теорема 3.

Нехай X_k і t_k такі як в умові теореми (2). Для того, щоб розв'язки диференціального рівняння (1) були обмежені з імовірністю 1, необхідно і достатньо, щоб $m = M \varphi(t)$ було від'ємним.

ДО ПИТАННЯ ПРО СИНТЕЗ 1-ФЕНІЛЛЕПІДИНИЙ- ПЕРХЛОРАТУ

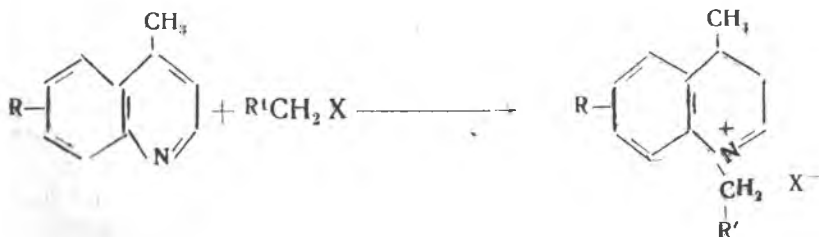
В. І. ВОЗНЯК, Б. М. ГУЦУЛЯК

1. Четвертинні солі лепідинію широко використовуються в синтезі ціанінових барвників, які підвищують чутливість фотографічної емульсії, а також володіють різноманітними біологічними властивостями: протимікробними, протираковими, є регуляторами росту тощо.

Крім того, хіноціанінові барвники представляють теоретичний інтерес, оскільки вони є вигідними моделями для вивчення залежності між будовою молекули і її забарвленням.

2. Синтез лепідинієвих солей з алкільними і аралкільними радикалами біля гетероатома азоту здійснюється шляхом взаємодії відповідних галогенопохідних або ефірів сульфокислот з лепідинами.

Реакція протікає за такою схемою:

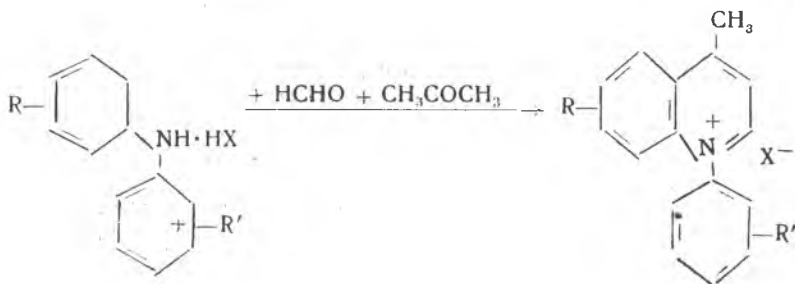
де: R — H, CH₃, OH, OCH₃, NO₂,

R' — алкіл або арил

X — кислотний залишок.

3. Лепідинієві солі з ароматичними радикалами біля гетероатома азоту не можна одержати вищевказаним методом внаслідок малої реакційної здатності галоїдарилів і арильних ефірів сульфокислот.

Тому для одержання таких солей був застосований метод циклізації вторинних ароматичних амінів з формальдегідом і ацетоном в кислому середовищі [1,2]:

4. Характерною особливістю цього методу, як і інших подібних методів циклізації, є порівняно низькі виходи четвертинних лепідинієвих солей.

З метою збільшення виходу запропоновано різні варіанти методик проведення синтезу цих солей, зокрема першого представника цього ряду 1-феніллепідинію [3, 4].

5. З метою порівняння різних методик нами були проведені синтези 1-феніллепідинійперхлорату. Знайдено, що методика Б. І. Ардашева [3], яка ґрунтується на послідовному роздільному приливанні в реакційну масу ацетонового розчину дифеніламіну і спиртового розчину параформу не приводить до збільшення виходу солі (вихід 18% від теорії). Проведення циклізації з основами Манніха [4] також не дає підвищення виходу солі.

6. В результаті дослідження реакції було знайдено, що присутність нітробензолу приводить до значного збільшення виходу солі.

Оптимальним є десятикратний надлишок ацетону і для протікання циклізації необхідна присутність мінеральної кислоти.

В цьому відношенні кращі результати одержуються при введенні хлорної кислоти підвищеної концентрації (57%), ніж розведеної.

При екстрагуванні водою солі із смолоподібної реакційної маси до води приливають невелику кількість хлорної кислоти.

Для більш повного екстрагування солі залишкову смолу слід просушити, розтерти в ступці і ще 1—2 рази екстрагувати невеликою кількістю води, підкисленою хлорною кислотою, при нагріванні до 90°C.

Розроблена нами методика дозволяє одержувати вихід 1-фенілпелідинійперхлорату 25% від теорії.

Робота над розробленням методики збільшення виходу і вивченням та встановленням механізму реакції продовжується.

ЛІТЕРАТУРА

1. Г. Т. Пилюгин, Б. М. Гуцуляк, Авт. свид. СССР № 103319.
2. Г. Т. Пилюгин, Б. М. Гуцуляк, Ж. общей химии, **29**, 3076 (1959).
3. Б. И. Ардашев, Б. А. Тертов, Ж. общей химии, **29**, 3050 (1959).
4. Е. Ш. Каган, Б. И. Ардашев, Ж. общей химии, **35**, 303 (1965).

**п-ДИМЕТИЛАМІНОСТИРИЛПЕРХЛОРАТ-
(1,2-ДИФЕНІЛХІНОЛІН-4) — СТИМУЛЯТОР
ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ПРИРОСТУ ЗЕЛЕНОЇ МАСИ ПШЕНИЦІ
В ГІДРОПОННОМУ МЕТОДІ**

С. Й. ГОРІЧОК, Я. О. ГОРІЧОК, Г. Т. ПИЛЮГІН

З літератури відомо, що велике число активних гербіцидів та інгібіторів росту рослин знайдено серед простіших похідних хіноліну і дигідрохіноліну. Але жодна з вказаних сполук не вивчалась у польових умовах. Одержані нами четвертинні солі N-арилхінальдинію, -хінолінію 1-лепідинію, а також ціанінові барвники, які синтезовані з даних солей, не досліджувались і в літературі не описані як стимулятори для підвищення кількості зеленої маси в гідропонному методі.

Для розширення асортименту стимуляторів росту рослин нами були проведені дослідження по синтезу 1,2-дифеніллепідинійових солей та на їх основі стирилових сенсibiliзуючих барвників і випробуванню останніх в гідропонному методі на енергію росту зеленої маси, яка є цінною вітамінною поживою для тварин і птиць.

З цією метою була синтезована лепідинійова сіль 1,2-дифеніллепідинійперхлорат, яка конденсувалась з п-диметиламінобензальдегідом в оцтовому ангідриді в стерильний барвник п-диметиламіностирилперхлорат-(1,2-дифенілхінолін-4). Синтезований барвник випробовувався як стимулятор для підвищення приросту зеленої маси пшениці в гідропонному методі. Для проведення досліджень використовувалось насіння пшениці сорту Білоцерківська-198 в кількості 1 кг для кожного досліду. Зерно змочувалось водою і вміщувалось в термостат. На четвертий день приливали 50 мл водного роз-

чину барвника концентрації 0% (контроль), 0,0001%, 0,001% і 0,01%. Оброблене таким методом насіння видержувалось в термостаті ще три доби, а потім було виставлене на світло для проростання протягом 10 діб.

Всі зразки зволожувались кожного дня однаковою кількістю гідропонного розчину. Після зважування зеленої маси вияснилось, що насіння, оброблене 0,001% водним розчином синтезованого п-диметиламіностирилперхлорат-(1,2-дифеніл-хіноліну-4), дало підвищення приросту зеленої маси пшениці на 124% в порівнянні з контролем, який прийнятий за 100%.

1,2-ДИФЕНІЛХІНОЛІН-4-(1'-ЕТИЛХІНОЛІН-4')- МОНОМЕТИНЦІАНІНПЕРХЛОРАТ ЯК СТИМУЛЯТОР ПІДВИЩЕННЯ ВРОЖАЙНОСТІ НАСІННЯ ГОРОХУ

Я. О. ГОРІЧОК, С. Й. ГОРІЧОК

Новим напрямком органічної хімії і фізіології рослин є застосування хімічних речовин як стимуляторів росту сільськогосподарських культур. В якості регуляторів росту використовують похідні феноксіоцтової та бензольної кислоти (1,2), гранозан і меркуран (3), гетероауксин (4), метиловий ефір α -нафтилоцтової кислоти та інші сполуки (5).

Велике число активних гербіцидів та інгібіторів росту рослин знайдено серед найпростіших похідних хіноліну і дигідрохіноліну (6). Незважаючи на актуальність і фізіологічну активність хінолінових солей і хінолінових барвників, в даний час це питання ще мало висвітлене.

Нами проведені дослідження в лабораторних і польових умовах для в'яснення впливу синтезованого 1,2-дифенілхінолін-4'-(1'-етилхінолін-4')-монометинціанінперхлорату (7) на схожість, ріст і врожайність насіння гороху (8). Досліди проводились в чотирьох повторностях з 2 кг гороху сорту Рамовський 77. Всі зразки одночасно замочувались в 2000 мл водного розчину досліджуваного барвника концентрації 0% (контроль), 0,0001%, 0,001 та 0,01%, старанно перемішувались в темному місці і залишались на добу при кімнатній температурі. Набрякле насіння висівали в чорноземний ґрунт з вологістю біля 40% вологоємкості. Посів проводився рядами на площі 0,01 га з густотою в ряді 5 см, а в міжряддях, — 33 см і глибиною 6—7 см. Результати досліджень наведені в таблиці.

Таблиця.

Результати спостереження за схожістю і врожаєм гороху

№ п/п	Спостереження	Сума чотирьох повторностей			
		Контроль	Концентрація барвника		
			0,01%	0,001%	0,0001%
1.	Поява сходів — 18. V.	рідкі	рідкі	дружні	дружні
2.	Повні сходи (в%) — 24. V.	схожість 85	схожість 78	схожість 96	схожість 89
Догляд за дослідною ділянкою					
3.	Перша прополка від бур'янів вруч- ну — 27. V.	Слабе засмічення бур'янами			
4.	Друга прополка в міжряддях сапкою — 4. VI.	також			
5.	Вибіркова пропол- ка в рядах, зни- щення великих бу- р'янів — 11. VI.	також			
Збирання врожаю					
6.	Одержано повітря- но-сухого зерна (в кг)	17,8	16,1	20,9	18,8
7.	Одержано зерна в перерахунку на 1 га (в кг)	1780	1610	2090	1880
8.	Врожайність з пло- щі в порівнянні з контролем (в %)	100	90	117	105

З наведеної таблиці видно, що врожайність насіння гороху, обробленого досліджуваним барвником в концентрації 0,001% водного розчину, в польових умовах збільшилась на 17% в порівнянні з контролем, а концентрація барвника в 0,01% пригнічує ріст.

ЛИТЕРАТУРА

(1) Н. Н. Мельников, Р. Х. Турецкая, Ю. А. Баскаков, А. Н. Бояркин, М. С. Кузнецова, ДАН СССР, **89**, 953 (1953).

(2) Н. Н. Мельников, Р. Х. Турецкая, К. С. Бокарев, ДАН СССР, **90**, 921 (1953).

(3) Н. Н. Мельников, А. С. Дешева, А. В. Скалозубова, в кн. «Органические инсектофунгициды», Госхимиздат, 1955, стр. 188 (Труды НИЦИФ, вып. 154).

(4) П. С. Жуков, Сад и огород, № 4, 17 (1959).

(5) Ю. А. Баскаков, Н. Н. Мельников, Химические средства защиты прорастания клубне- и корнеплодов при длительном хранении, Госхимиздат, 1953.

(6) Пат США 2692322, С. А., **49**, 2014 (1955); 2661277, С., **125**, 9124 (1954).

(7) Г. Т. Пилюгин, Б. М. Гуцуляк, Я. О. Горичок, ЖОХ, **34**, 1992 (1964).

(8) Г. Т. Пилюгин, Я. О. Горичок, Б. М. Гуцуляк, И. Т. Горобец, М. А. Якимович, Авт. свид. СССР, № 165615 (приоритет от 3. 02. 64); Бюлл. изобр. № 19, 55 (1964).

ВПЛИВ ЛЕПІДИНІЄВИХ ПОХІДНИХ НА ПРОРОСТАННЯ НАСІННЯ КОНОПЕЛЬ І ОГІРКІВ

Б. М. ГУЦУЛЯК, І. М. БУТНИЦЬКИЙ

Виявлення нових речовин, що мають здатність впливати на обмінні реакції живого організму і підвищувати його життєдіяльність, прискорюючи при цьому ріст і розвиток, має виключно важливе значення в рослинницькій практиці. Багатьма авторами доказано, що активні речовини включаються в обмінні реакції, міняють напрям обміну речовин, а заодно міняють і фізіологічні функції, як от: ростові процеси та процеси, зв'язані з розвитком рослин (Максимов, 1946, Холодний, 1956, Калінін і Мережинський, 1965). Вивчення і застосування нових ефективних активаторів росту дає можливість підвищувати продуктивність сільськогосподарських культур.

Відомо, що похідні лепідинію проявляють фізіологічну активність (Пилюгін та ін. 1964), а тому метою даної роботи було виявити нові речовини серед обширного класу цих сполук для дальшого вивчення та пропагування їх в практику сільського господарства як активаторів росту рослин.

Для цього однорідне насіння за зовнішнім виглядом конопель (*Cannabis sativa* L.) сорту Південні Черкаські та огірків *Cucumis sativus* L.) сорту Ніжинські намочували по 100 насінин на фільтрувальному папері з чашках Петрі в розчинах концентрацій (0,01%, 0,001%, 0,0001%, 0,00001%, 0,000001% лепідинієвих сполук (формули II—XI).

Після 4-денного проростання при температурі 20—22°C провели вимірювання довжини коренів. Контрольні проростки росли на дистильованій воді. Повторність 4-кратна.

Під час пророщування насіння конопель (таблиця 1) спостерігалось, що відповідні розчини похідних лепідинію, при намочуванні в них насіння конопель, можуть підсилювати наростання кореневої системи на початковій фазі росту рослин. Так, довжина коренів в дослідних проростках переважає контрольні на 120—190%. Найкращий результат в стимулю-

ванні росту коренів конопель показали сполуки V (190% в порівнянні до контрольних), XI (165%).

Поряд з вивченням активності цих сполук визначалось їх ефективне розведення, яке може бути застосоване при передпосівному намочуванні насіння. Як і у вивченого стимулятора росту — гетероауксина (I) найкращим розведенням виявився 0,00001% розчин лепідинієвих сполук.

В дослідях з огірками (табл. 2) стимулююча дія сполук лепідинію проявилась слабше. Достатньо високу фізіологічну активність показали сполуки IV, IX, дещо слабшу — III, VIII.

На основі одержаних даних можна прийти до таких висновків:

1. Деякі похідні лепідинію проявляють значну фізіологічну активність і впливають на проростання насіння конопель і огірків, підвищуючи його інтенсивність.

2. Найкращим для даних сполук при передпосівному обробітку насіння конопель і огірків можна вважати 0,00001% розчин.

3. Одержані дані проливають світло на вибір найбільш ефективних сполук для конопель V, XI, для огірків — IX, які можуть вивчатись в більш широкому плані для вивчення їх як стимуляторів росту.

Таблиця 1

Вплив різних концентрацій ледидієвих похідних на ріст коренів конопель
(корені 4-денного віку в см)

Розведення в процентах	Гетероауксин											Контроль
	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI		
0,01	1,6	1,5	1,2	1,3	1,5	1,3	1,1	0,9	0,8	1,3	2,0	
0,001	1,6	1,6	2,1	2,3	2,4	2,1	1,6	0,6	2,1	1,4	2,0	
0,0001	2,2	2,9	2,1	2,8	1,4	2,4	2,0	2,2	2,1	1,7	2,0	
0,00001	2,4	2,8	2,4	3,9	2,7	2,5	3,0	2,5	2,9	3,3	2,0	
0,000001	2,8	2,6	2,4	2,4	2,9	2,6	2,1	2,3	2,3	2,5	2,0	

II, VIII R = H; III, X R = OH; IX R = CH₃; IV, XI R = CH₃; VR = CH₃COO-;VI R — фталілоксид-, VII R = H і замість N (CH₃)₂ група NO₂.

Таблиця 2

Вплив різних концентрацій ледидієвих похідних на ріст коренів овірків
(корені 4-денного віку в см)

Розведення в процентах	Гетероауксин											Контроль
	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI		
0,001	2,5	2,6	3,0	2,8	2,5	2,3	1,9	2,5	2,2	2,5	1,9	3,0
0,0001	—	2,7	3,8	2,7	3,4	3,5	3,0	3,8	3,6	2,9	3,4	3,0
0,00001	4,4	3,5	3,3	4,2	3,5	3,6	2,2	2,8	4,3	3,3	3,7	3,0
0,000001	5,5	3,2	2,9	4,3	3,2	3,6	3,1	3,2	2,8	3,0	3,0	3,0

РІСТ І НАГРОМАДЖЕННЯ СУХОЇ РЕЧОВИНИ В КОНОПЕЛЬ ПІД ДІЄЮ ПОХІДНИХ ЛЕПІДИНІЮ

І. М. БУТНИЦЬКИЙ, Б. М. ГУЦУЛЯК

З метою більш глибокого вивчення дії на рослини нових стимуляторів росту з похідних лепідинію (Пилюгін та ін., 1964) нами влітку 1965 року проведено польові досліді по виявленню фізіологічної активності цих сполук на коноплях (*Cannabis sativa* L.) сорту Південні, Черкаські. Однорідне за зовнішніми ознаками насіння конопель було намочено по 200 насінин в 0,0001% розчинах деяких похідних лепідинію (формули V—IX див. попереднє повідомлення). Передпосівне намочування тривало 36 годин, після чого надкльонуте насіння висіяли відповідними рядками в ґрунт на дослідних ділянках обласної станції юннатів.

Під час появи третьої (7.VIII) та шостої (18.VIII) пар справжніх листків рослини обприскано 0,00001% розчином вищевказаних сполук. Контролем служили рослини, ідентично оброблені водою, та такі, що зовсім не піддавались обробці.

Протягом вегетації, у певні фази розвитку конопель, проведено вимірювання висоти рослин, а в час інтенсивного росту та цвітіння зроблено аналіз на виявлення нагромадження сухої речовини в найкраще розвинутих листках (4 пара від верхівки).

Вимірювання довжини підсім'ядольного коліна у фазі появи другої пари листків (таблиця 1) показало, що під впливом передпосівного намочування насіння похідними лепідинію різко змінюється інтенсивність росту цієї частини стебла. Так, довжина підсім'ядольного коліна рослин, оброблених водою, становить всього 1,9 см, а рослин, оброблених окремими сполуками лепідинію (VIII, IX), досягає 3,7—3,8 см. Рослини без передпосівної обробки насіння показали ще менший ріст цієї частини стебла.

Додаткове дворазове обприскування рослин лепідинієвими сполуками протягом вегетації привело до більш інтенсивного наростання надземної маси дослідних рослин. Як показують спостереження, обробка рослин приводить не стільки до збільшення кількості міжвузлів, скільки до їх видовження. З літературних даних відомо, що коноплі з довгими міжвузлами і тонким стеблом характеризуються більш якісним волокном (Сенченко, 1963).

Таблиця 1

Ріст конопель під впливом похідних лепідинію
(висота в см)

Фаза розвитку рослин	V	VI	VII	VIII	IX	Контроль (оброблено водою)	Контроль (без обробки)
2 пари листків (підсім'ядольне коліно)	1,9	3,0	2,8	3,7	3,8	1,9	1,7
6 пар листків	44,8	47,3	47,1	43,2	45,6	41,0	18,4
Бутонація	80,4	93,3	91,6	84,5	89,8	71,7	31,1
Цвітіння	153,0	160,5	157,0	158,0	159,5	143,1	72,5

У фазі шести пар листків та цвітіння нами проведено визначення в листках сухої речовини. В час інтенсивного росту вегетативної маси (6 пар листків) виявлено, що листки, оброблені похідними лепідинію, знаходяться в більш оводненому стані, ніж оброблені водою (табл. 2).

Таблиця 2

Нагромадження сухої речовини в листках конопель під впливом похідних лепідинію
(суха речовина в процентах)

Фаза розвитку рослин	Форма рослин	V	VI	VII	VIII	IX	Контроль (оброблено водою)
6 пар листків		23,00	23,80	23,44	23,55	23,81	29,41
Цвітіння	жіноча	26,29	28,05	27,80	27,34	26,61	27,04
	чоловіча	28,72	32,41	30,05	30,51	32,22	28,50

В міру старіння рослин різниця між оводненістю дослідних рослин та контрольних зменшується, а в чоловічих рослинах процент сухої речовини в дослідних рослин навіть де-що перевищує контрольні.

Проаналізувавши дані, приходимо до таких висновків:

1. Передпосівний обробіток насіння та обприскування конопель деякими сполуками з похідних лепідинію підвищує інтенсивність росту рослин. Збільшення висоти рослин відбувається не за рахунок збільшення кількості міжвузлів, а за рахунок їх видовження.

2. В період інтенсивного росту рослин листки конопель під впливом похідних лепідинію показали вищу оводненість тканин, ніж контрольні, а в міру старіння різниця між дослідними і контрольними листками по цьому показнику зменшується.

ВПЛИВ ПЕРЕДПОСІВНОЇ ОБРОБКИ МІКРОЕЛЕМЕНТАМИ НА ЕНЕРГІЮ ПРОРОСТАННЯ, СХОЖІСТЬ НАСІННЯ І РОЗВИТОК РОЗСАДИ КАПУСТИ

К. М. ВЕКІРЧИК, Г. Х. МОЛОТКОВСЬКИЙ

Ефективність обробки насіння мікроелементами установа роботами багатьох дослідників: П. А. Власюка (1956), М. Я. Школьника і Н. А. Макарової (1954), Я. В. Пейве (1956, 1963), Ю. А. Новіцької (1956), Г. Х. Молотковського і співробітників (1957), Д. Ф. Проценка і співробітників (1961), М. Н. Хорошкіна (1962).

За даними П. А. Власюка (1956) передпосівна теплова обробка насіння 0,05% розчином сірчаноокислого марганцю при температурі 40—45°C значно підвищує життєдіяльність рослин кукурудзи, бавовнику, гречки та ін. культур.

Овочеві рослини, зокрема капуста, в цьому відношенні дуже мало вивчені. Тільки в останній час в літературі почали з'являтися роботи по цьому питанню (Е. П. Широков, 1957; Я. Я. Веверис, 1958; А. Я. Крауя, 1958; Б. А. Ягодін, 1964).

В наших дослідженнях вивчався вплив передпосівної обробки насіння капусти сорту Димерська 7 розчинами солей мікроелементів: марганцю, молібдену, міді і кобальту на його проростання і розвиток розсади.

Насіння капусти намочували в розчинах мікроелементів на протязі 12 годин при температурі 20—22°C. Контроль оброблявся дистильованою водою.

Концентрації розчинів мікроелементів, які використовувалися в дослідженнях, подані в таблиці 1.

Т а б л и ц я 1

№№	Солі мікроелементів	Концентрація розчинів в%			
1.	Сірчаноокислий марганець	0,1;	0,05;	0,01;	0,001.
2.	Сірчаноокисла мідь	0,1;	0,05;	0,01;	0,001.
3.	Молібденовокислий амоній	0,1;	0,05;	0,01;	0,001.
4.	Азотнокислий кобальт	0,1;	0,05;	0,01;	0,001.

Після 12-годинного видержування насіння в розчинах частину його залишили для пророщування в умовах оранжереї. Другу частину висівали безпосередньо в парники радгоспу «Рогізнянський» Чернівецької області.

Енергію проростання насіння визначали на третій день після намочування його в розчинах мікроелементів. Процент схожості насіння підраховувався на шостий день пророщування. Дослідження проводились в чотирьох повторностях.

Результати досліджень показали, що з чотирьох випробуваних концентрацій мікроелементів найбільш ефективними виявились: 0,05-процентна концентрація розчину сірчаноокислого марганцю і 0,01-процентна концентрація розчинів молібденовоокислого амонію, сірчаноокислої міді та азотноокислого кобальту.

Обробка насіння капусти Димерська 7 на протязі 12 годин цими концентраціями підвищувала енергію проростання в середньому на 12,2% в порівнянні з контролем. Значно підвищився і процент схожості насіння (таблиця 2).

Т а б л и ц я 2

Вплив мікроелементів на енергію проростання і схожість насіння капусти сорту Димерська 7.

№№ пп	Варіанти дослідду	Концентрація розчинів мікро- елементів в %	Енергія проро- стання насіння в %	Схожість на- сіння на 6-й день в %
1.	Вода (контроль)		65	78
2.	Молібден	0,01	74	92
3.	Марганець	0,05	73	92
4.	Мідь	0,01	72	91
5.	Кобальт	0,01	72	90

Найбільший ефект на енергію проростання і схожість насіння ранньої капусти дала передпосівна обробка його молібденом і марганцем.

За даними А. Я. Крауя (1958) розчини солей сірчаноокислої міді в межах концентрації від 0,005 до 0,5% позитивно впливали на енергію проростання насіння капусти.

В наших дослідженнях розчини сірчаноокислої міді концентрації 0,1% пригнічували проростання насіння, а вищі — являлись токсичними для проростків капусти.

Передпосівна обробка насіння ранньої капусти установленими нами концентраціями мікроелементів помітно впливала і на фізіолого-біохімічні процеси проростків.

На шостий день проростання насіння під впливом передпосівної обробки мікроелементами значно підвищилась активність ферментів каталази і пероксидази (таблиця 3).

Т а б л и ц я 3

Активність ферментів каталази і пероксидази в шестиденних проростках капусти сорту Димерська 7, що перебували в розчинах мікроелементів

№ пп	Варіанти досліду	Окислюючі ферменти	
		каталаза в 0,01-н H_2O_2	пероксидаза в умовн. од.
1	Вода (контроль)	141,0	0,83
2.	Молібден	232,0	1,10
3.	Марганць	230,0	1,04
4.	Мідь	227,0	1,15
5.	Кобальт	195,0	0,92

З даних таблиці видно, що найбільша активність каталази в проростках насіння капусти відмічається під впливом передпосівної обробки його розчинами молібдену, марганцю і міді. Кобальт в меншій мірі впливав на підвищення активності каталази і пероксидази.

Необхідно відмітити такий цікавий факт. Насіння капусти, яке витримувалось 12 годин в 0,01-процентному розчині молібденовокислого амонію, після пророщування при температурі 20—22°C утворювало проростки, в яких сім'ядолі і особливо підсім'ядольне коліно були інтенсивно синього кольору від наявності антоціанів. У проростків інших варіантів досліду подібне явище зовсім не спостерігалось.

З літератури відомо, що антоціани рослин можуть утворювати складні комплекси з металами, які розрізняються своїм кольором (Т. Б. Самородова-Біанки, 1962). Очевидно, поява інтенсивно синього кольору в проростках насіння капусти під впливом молібдену зумовлена його участю в синтезі цих непластидних пігментів.

Як відмічалось вище, частина насіння капусти, яка піддавалась обробці мікроелементами, висівалась безпосередньо в парники, закладені в овочевому відділі радгоспу «Рогізнянський (село Леннівці Чернівецької області) з метою вивчити вплив цих мікроелементів на ріст і вигонку розсади.

Одержані результати показали, що передпосівна обробка насіння капусти в розчинах мікроелементів марганцю, молібдену, міді і кобальту (концентрації 0,05—0,01%) позитивно впливає на ріст і прискорює вигонку розсади ранньої капусти сорту Димерська 7 на 4—5 днів проти контролю. Особливо помітний вплив виявили мікроелементи: молібден, марганець і мідь (рис. 1).

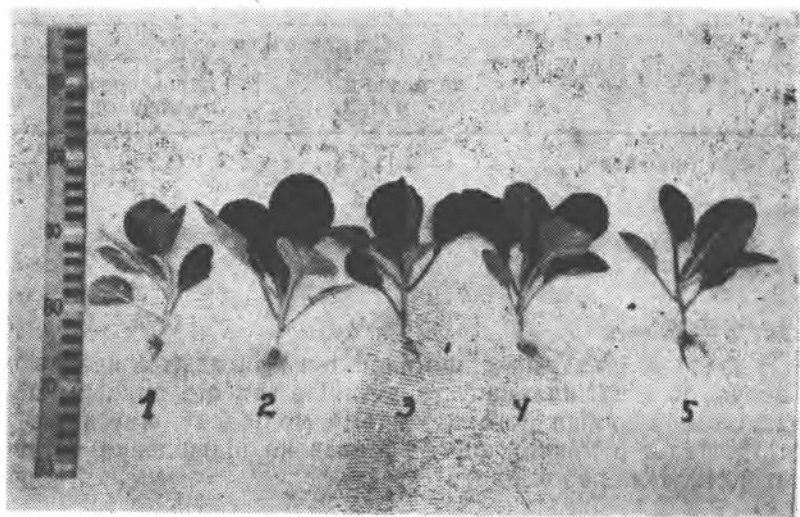

Рис. 1. Вплив передпосівної обробки насіння на ріст і розвиток розсади капусти сорту Димерська 7. Зліва направо: 1 — контроль; 2 — дія молібдену; 3 — дія марганцю; 4 — дія міді; 5 — дія кобальту.

З рис. 1 видно, що рослини, насіння яких оброблялось перед посівом розчинами мікроелементів (особливо молібденом, марганцем і міддю), відрізняються від контрольних своїм кращим ростом як надземної, так і підземної частини.

Таким чином, проведені дослідження дають можливість зробити висновок про те, що 12-годинна передпосівна обробка насіння капусти сорту Димерська 7 розчинами оптимальних концентрацій мікроелементів по своїй простоті, доступності і високій ефективності може бути широко використана при вирощуванні розсади ранньої капусти.

З М І С Т

	Стор.
I. Секція суспільних наук	
Потоцький Г. К. Інтернаціональні позиції радянської людини	5
Федорчак П. С. Роль партійних організацій в озброєнні виробничників політичними знаннями	9
Калакура Я. С. Боротьба партійних організацій за втілення ленінських принципів соціалістичного змагання (1959—1965 рр.)	13
Копчак С. І. Зовнішні міграційні процеси населення і деякі питання раціонального використання трудових ресурсів	18
Гуцуляк О. М. Фактори формування і розвитку виноградарсько-виноробного комплексу Закарпатської області	22
Крживицький Б. Г. Аналіз рукописів релігійного сектантства як одна з форм конкретно-соціологічного дослідження	26
Бабашкіна К. А. Нові форми економічного зв'язку торгівлі з виробництвом	30
Герасимчук В. І. Собівартість продукції і продуктивність праці в радіоспному секторі сільськогосподарського виробництва	33
Гуцуляк О. М. Розвиток виноградарсько-виноробного комплексу в Закарпатті за п'ятиріччя (1966—1970 рр.)	36
Кук Т. М. До питання маси в сучасній науці	42
Кук Т. М. До питання гравітаційної енергії	46
Гомоляко Г. М. Релігійний світогляд як одна з форм відчуження людини	50
Холевчук В. М. Культурно-масова робота музеїв Буковини	54

II. Секція історичних наук

Мельник В. М. Народна творчість про вплив ідей Великого Жовтня на революційні події в західноукраїнських землях	59
Рехтман М. Н. Висвітлення успіхів соціалістичного будівництва СРСР та УРСР на сторінках західноукраїнської комуністичної та іншої прогресивної преси (1934—1939 рр.)	64

Рехтман М. Н. Західноукраїнська комуністична та прогресивна преса в боротьбі за єдиний антифашистський народний фронт (1934—1939 роки)	69
Мельник В. М. До питання про дослідження проблеми історичності української народної творчості у дожовтневий період	74
Богайчук В. І. Промисловість Тернопільщини в період імперіалізму і становище робітничого класу	80
Мельник В. М. Народна творчість про російсько-турецьку війну 1736—1739 років і Хотинську битву	86
Богайчук В. І. Становище сільського господарства Тернопільщини напередодні першої світової війни	92
Духніч В. О. Утворення київсько-подільських військових поселень	97
Мельничук Я. С. Іван Франко про опришківський рух	102
Чудиновських Є. І. «Далматинське місто» та його місце в історії середземноморського світу (IX—XIII століття)	105

III. Секція мовознавства та літературознавства

Третяк Л. М. Історична тематика в прозовій творчості західноукраїнських письменників другої половини XIX ст.	111
Донченко М. Т. До питання про методологічні принципи Франка-критика	115
Твардовський В. В. Маркіян Шашкевич і його просвітительська діяльність	120
Матвіїшин В. Г. Еміль Золя на сторінках газети «Буковина»	122
Матвіїшин В. Г. М. Павлик і Золя	125
Козовик І. Я. Проблема жінки в творах Евріпіда	128
Козовик І. Я. Елементи божественності і олюднення Єлени в «Іліаді» та «Одіссеї»	130
Мельник О. Ю. Взаємозв'язки закарпатської пісенної творчості із пісенною творчістю сусідніх народів	132
Волошина Л. В. Стилiстичні особливості творів Антуана де Сент-Екзюпері	138
Букавин С. П. Система бінарних опозицій в граматичній структурі мови (на матеріалі німецької мови)	141
Шляхов О. М. Двомовність української нації і боротьба за культуру рідної мови	144
Мороз Р. В. Деякі методологічні трактування німецького мовознавця Германа Пауля	146
Полек В. Т. Матеріали до історії слова правда в українській мові	150
Войтко Н. А. Образ В. І. Леніна в поезії Д. Бедного	152
Войтко Н. А. Епос Дем'яна Бедного періода гражданской войны	155
Райковская О. Б. К проблеме: положительный герой нашего времени	159

Райковская О. Б. Герой «сентиментального романа» В. Пановой Севастьянов	162
Вородин И. П. Некоторые свойства композиционного мастерства Паустовского-новеллиста	166
Вородин И. П. Мастерство поэтической детали в ра- боте над образом	169
Кирина Л. Я. Особенности значения и употребления глаголов настоящего времени несовершенного вида в русском литературном языке первой трети XVIII века	174
Уздинская Е. Н. О некоторых особенностях языка Шекспира	176
Чумаченко М. М. Сопоставление русских предложных конструкций и их гагаузских эквивалентов	179

IV. Секція педагогіки та методики викладання

Хрущ В. Д. Праця — основа виховання свідомості гро- мадського обов'язку	187
Хрущ В. Д. Виховання громадського обов'язку у старшо- класників	191
Бондаренко В. П. Міра праці та етико-естетичне ви- ховання в радянській сім'ї	193
Бабишин С. Д., Дикий В. М. Природа як фактор патріотичного виховання учнів	197
Михайличенко М. І. Підготовка студентів до вико- ристання навчального кіно при вивченні природознав- ства в початковій школі	201
Ужгіна З. С. Педагогічна підготовка студентів під час практики в школі	204

V. Секція фізики, математики, біології і хімії

Чайківська К. О. Виховне значення використання елементів історії фізики і техніки під час вивчення кур- су електрики у восьмому класі	211
Городівська Н. Г. Перебудова викладання матема- тики в Росії (початок XX ст.)	214
Городівська Н. Г. Модернізація шкільного курсу математики в школах Румунської Соціалістичної Рес- публіки	216
Киричок П. П. Рентгенівський К-спектр поглинання заліза у феритах з структурою граната	218
Киричок П. П. Рентгеноспектральне вивчення магній- марганцевого фериту нестехіометричного складу типу шпінелі	224
Киричок П. П., Тополов О. О. Особливості не- магнітних властивостей марганцевого фериту в області фазового перетворення другого роду	230
Киричок П. П. Рентгенівський К-спектр поглинання за- ліза в феритах типу граната, в яких заміщена частина іонів Fe^{3+} іонами Al^{3+} , Cr^{3+}	232
Киричок П. П. Рентгеноспектральне вивчення феритів типу граната	234

Кіліченко І. М. Диференціальний метод вимірювання малих змін електроопору і теплоємності металів	236
Калугін Г. Ф. Вплив умов кристалізації на фізико-механічні властивості металевих монокристалів	239
Шараневич Л. М. Дослідження температурної залежності ϵ і $\text{tg}\delta$ поліформальдегіду в області звукових частот	241
Демиденко М. Г. Техніко-економічне порівняння систем електропостачання переносних електроінструментів	244
Сікора Б. С. Формування задачі, спряженої з граничною задачею для еліптичних систем з високими похідними на границі	246
Скрипник Д. А. Розширення поняття числа при вивченні математики в школі	249
Кувшинов А. А. Про обмеженість розв'язків лінійних диференціальних рівнянь другого порядку з випадковими коефіцієнтами	251
Кувшинов А. А. Дослідження обмеженості розв'язків лінійних диференціальних рівнянь з випадковими коефіцієнтами	253
Возняк В. І., Гуцуляк Б. М. До питання про синтез 1-фенілленідиніперхлорату	255
Горічок С. Й., Горічок Я. О., Пилюгін Г. Т. п-диметиламіністирилперхлорат-(1,2-дифенілхінолін-4)— стимулятор для підвищення приросту зеленої маси пшениці в гідропонному методі	258
Горічок Я. О., Горічок С. Й. 1,2-дифенілхінолін-4-(1'-етилхінолін-4')-монометинціанінперхлорат як стимулятор підвищення врожайності насіння гороху	260
Гуцуляк Б. М., Бутницький І. М. Вплив лепідинієвих похідних на проростання насіння конопель і огірків	263
Бутницький І. М., Гуцуляк Б. М. Ріст і нагромадження сухої речовини в конопель під дією похідних лепідинію	266
Векірчик К. М., Молотковський Г. Х. Вплив передпосівної обробки мікроелементами на енергію проростання, схожість насіння і розвиток розсади капусти	269

ТЕЗИСИ ДОКЛАДОВ

отчетно-научной конференции кафедр института

(на українском языке)

БЧ 02112. Здано до набору 16.IV.1966 р.

Підписано до друку 29.VII.1966 р.

Форм. пап. 60⁰×90⁰/16. Друк. арк. 17,25. Пап. арк. 8,625.

Замоі

000. Ціна 1 крб.

Облдрукаг

НБ ПНУС

224962

вул. Чапаєва, 78.